ZAVIČAJNI MUZEJ TRAVNIK — 1973.

m. udovičić

TRAVNIK u vrijeme vezira.

MARTIN UDOVIČIĆ

TRAVNIK
U VRIJEME VEZIRA
(1699 — 1851)

TRAVNIK, 1973. GODINE

ZAVIČAJNI MUZEJ TRAVNIK

IZDAVAČ
ZAVIČAJNI MUZEJ TRAVNIK
1973.

P R E D G O V O R

O Travniku je napisano više značajnih radova koji govore o njegovoj daljoj i bližoj prošlosti. Ta značajna djela učenih ljudi pomenuću u literaturi kojom sam se služio. Nastojao sam otkriti i nove podatke do kojih sam mogao doći, a koji govore o našem gradu, posebno u vrijeme stolovanja vezira kad je Travnik bio najznačajniji administrativno-upravni centar cijele Bosne i Hercegovine. Pošto se u radu pretežno govori o vezirskom periodu, rad nosi naslov »Travnik u vrijeme vezira (1699—1851)«. Međutim, nisam se mogao ograničiti samo na vezirski period. Zato sam ukratko prikazao travnički kraj prije toga vremena, kao i postanak i razvoj grada prije turskog osvajanja. Smatrao sam za potrebno da ukažem na borbe koje su vođene oko Travnika između hrvatsko-ugarske i turske vojske, dok konačno nije ušao u posjed turske države.

Grad je živ organizam. On nastaje, raste i razvija se. Ima svoje trajanje, padove i uspone u razvitku, pa govoreći o jednom periodu, obavezno govorimo i o dobu koje predhodi tom periodu kao i o vremenu koje dolazi kasnije.

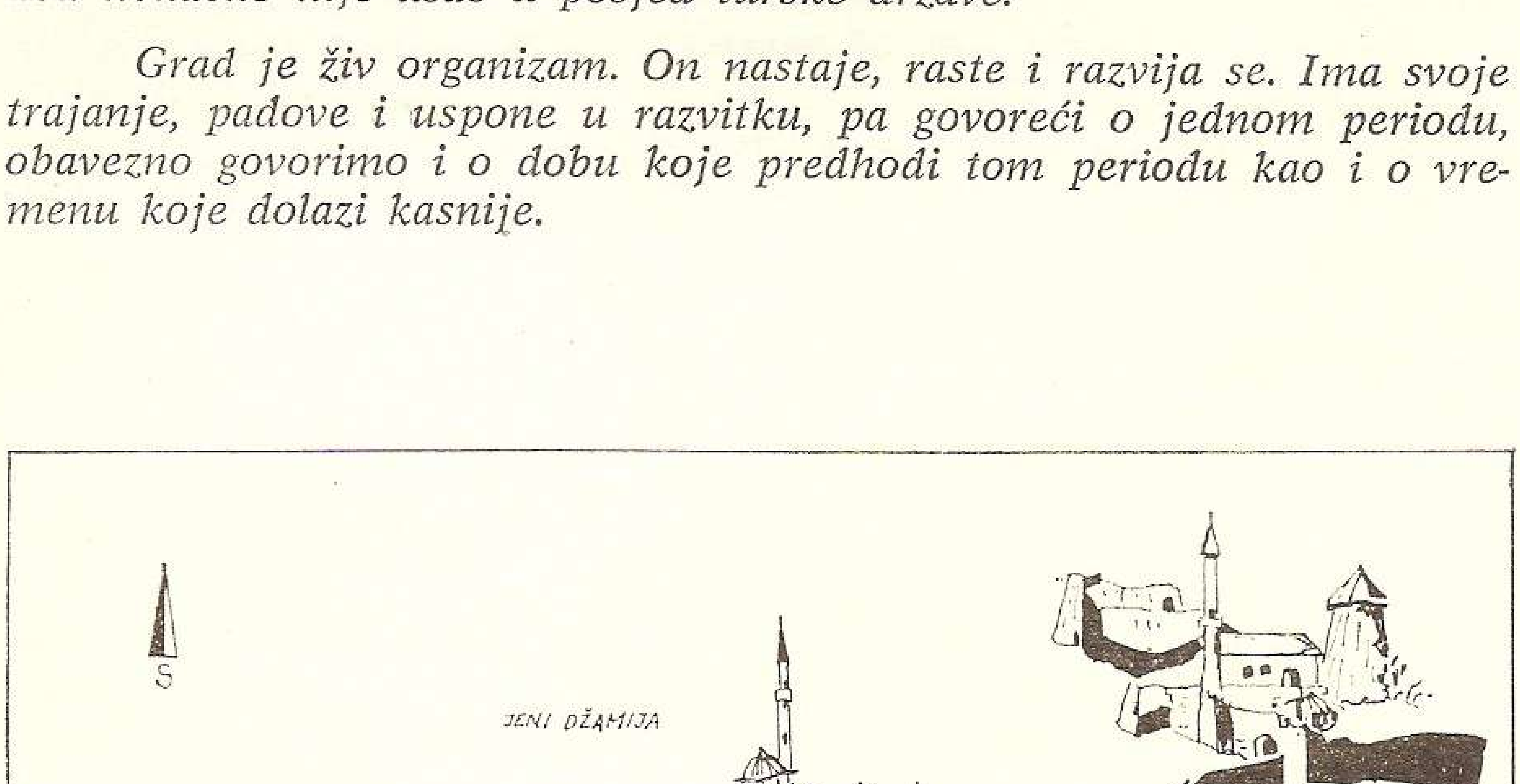

Zato se u radu sporadično dotičem i prilika u Bosni i Hercegovini, odnosno u širem zavičaju, kako bih ukazao na odnose koji su uticali i na događaje u samome gradu.

Ovaj rad smatram skromnim prilogom istoriji našega grada, koji samo fragmentarno prikazuje njegov razvoj i ne daje, ni izdaleka, pravu sliku njegovog značaja i razvoja pod Turcima.

Ipak mislim, da može korisno poslužiti onima koji se interesiraju za njegova vezirska vremena, kao i mnogim turistima koji posjećuju grad i žele da upoznaju njegovu prošlost.

Ispred izdavača Zavičajnog muzeja Travnik i u svoje ime zahvaljujem se radnim organizacijama Travnika, posebno Kombinatu Borac, Skupštini općine Travnik i Novi Travnik, koji su svojim prilozima omogućili štampanje ovoga rada.

Travnik, 1973. godine — *Martin Udovičić, prof.*

UVOD

Travnički kraj je naseljen od najstarijih vremena. Prva ljudska naselja postojala su u dolini rijeke Lašve i njenih pritoka još prije pet hiljada godina. Njihovi stanovnici služili su se kamenim oruđem i oružjem, koja su bila lijepo obrađivana i glačana, pa pripadaju neolitu, mlađem kamenom dobu. Naselja iz neolitskog doba otkopana su u dolini rijeke Bile, pritoci Lašve. Među njima posebno se ističe »Nebo i Mujevine« kod sela Alihodža i Brajkovića. Nalazi pripadaju butmirskoj kulturnoj grupaciji.

Jedno od najbolje ispitanih nalazišta na travničkom području je nalazište »Nebo« kod sela Brajkovića. U augustu 1949. godine na ovom području su počela sistematska ispitivanja koja su dala obilan materijal za dalje objašnjenje neolitske kulture. Iskopavanjima je rukovodio dr. Alojz Benac koji je napisao značajnu studiju o ovom nalazištu i označio ulogu ovog nalazišta u okviru bosansko-hercegovačke neolitske kulture.

Jedan opći pogled na nalazišta sa Gradine kod Alihodža pokazuje kako su prehistorijski stanovnici naselja »Nebo« izabrali veoma pogodno uzvišenje pri dnu doline. Ono je pristupačno sa riječne obale, a s druge strane naslanja se na brežuljke koji postepeno prelaze u brda prema Zenici. Na protivnoj strani doline dižu se obronci koji postepeno prelaze u Vlašić. Može se reći da je ovo tipičan primjer za izbor mjesta na kojem su se nastanjivali neolitski ljudi Bosne i Hercegovine. Dodir sa riječnom dolinom koja pruža kameni materijal, osnovni je uvjet za stvaranje naselja. Drugi uvjet je dobra zaštita od iznenadnih upada, a gornji dio doline Bile ga u cjelini ispunjava. U Bosni i Hercegovini nema ni jedno naselje tako zgodan smještaj kao ovo. Ni Butmir ne ispunjava sve ove uvjete.

Ovo naselje je nešto mlađe od Butmira. Ono nastaje na samom kraju neolita i pripada dobu u kojem prehistorijske grupe, koje poznaju metal, prodiru u ove krajeve, da bi zamijenile staro neolitsko stanovništvo.

Iskopavanje 1949. godine utvrdilo je da dubina kulturnog sloja nije svugdje jednaka. Prema jugu se dubina osjetno smanjuje, a prema sjeveru povećava. To je zbog toga, jer je zemljište terasasto. Utvrđeno je da kulturni sloj nema prekida. On je jedinstven u cijeloj dužini i na svim dijelovima. Zbog toga se ovdje i ne može govoriti o raznim kulturama, nego o jednoj jedinstvenoj. Ta kultura u naselju »Nebo« imala je svoj razvoj koji se manifestira na izvjesnim promjenama u načinu stanovanja, oblicima i ornamentici keramičkih izrađevina i oblicima oruđa.

Još prije tri hiljade godina, pa sve do rimskog perioda naseljavali su naš kraj Iliri koji će se oko četiristote godine prije naše ere izmiješati sa Keltima i činiti autohtono stanovništvo. Iz tog vremena ostale su mnoge stare gradine (zemljane utvrde), koje su im služile za odbranu, jer su se plemena često međusobno sukobljavala. Jedna takva ilirska gradina postojala je i na mjestu današnje travničke tvrđave, uzvišenju staroga grada. Druga se nalazila na suprotnoj strani na brdu zvanom Tarabovac. U samom Travniku, a naročito njegovoj okolini, nađeni su ostaci kamenog oruđa i oružja, zemljanog posuđa, nakiti od bronze, oruđe i oružje od željeza, kosti i mnogi predmeti svakodnevne upotrebe čiji se vrijedni primjerci čuvaju u Zavičajnom muzeju u Travniku i Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

Rimski period bio je također vrlo značajan. Osvojivši Balkanski poluotok Rimljani su zauzeli i dolinu Lašve. U njoj su podigli mnoga nova naselja, a među najznačajnijim su današnje Turbe i Mošunj. Putevi iz Dalmacije i Primorja koji su vodili u dolinu Vrbasa, a zatim u dolinu Lašve, Bile i Bosne prema sjeveru i istoku, povezivali su naš kraj s udaljenim područjima imperije i drugim važnim sjedištima. Tako će porasti vrijednost kraja, a to će utjecati i na njegov ekonomski razvoj. To potvrđuju ostaci rimskih kulturnih spomenika, iskopani predmeti: novac, opeka, crijep, posuđe i nadgrobne ploče koji su pronađeni u samome gradu, a još više u njegovoj okolini (Mošunj, Potkraj, Turbe, Runići, Putićevo, Rankovići, Opara, Fazlići i dr.). U području od Turbeta do Viteza ostale su mnoge rimske naseobine s kojih je prikupljeno mnogo vrijednijih ostataka, a naročito novca. Najznačajniji primjerci pronađeni su u Malom Mošunju, Putićevu, Turbetu i Travniku. Najviše je carskog novca od trećeg i četvrtog vijeka n.e. Ima tragova i o eksploataciji rudnog blaga još u predrimsko, a naročito u rimsko doba, jer porječje Lašve spada u rudonosnu oblast. U planinama iznad Lašve nalaze se naslage željeznih ruda koje su bile na dohvat stanovništvu za iskorištavanje. U Malom Mošunju, Putićevu, Docu, Travniku, kod zaseoka Karahodža u dolini Bile i u Rankovićima radile su rimske topionice od kojih su sačuvani ostaci željezne troske. Ovdje je ispirano i zlato iz riječnog pijeska tokom više vijekova o čemu govore velike naslage prepranog pijeska kod Varošuka, Djelilovca, Potkraja i sve od Turbeta do Viteza. Ispiranje pijeska vršeno je nizvodno čak do Kaonika, kako na rijeci Lašvi tako i na svim njenim pritokama. Ove teške poslove obavljali su robovi koje su Rimljani koristili kao radnu snagu. Natpisi nad spomenicima govore da je u ovom kraju živio i veliki broj rimskih bogataša — robovlasnika, te da su dobivali i građansko pravo rimskih građana. Cio ovaj kraj bio je za Rimljane vrlo važan zbog svoga položaja i prirodnog bogatstva.

I kao što sam spomenuo, dolina Lašve i travnički kraj bili su naseljeni već od mlađeg kamenog doba. Od tada život ljudi u ovoj dolini traje kontinuirano sve do danas, o čemu nam govore nalazi neolitskih naselja, brojne ilirske gradine i nekropole, ostaci rimskih alata, novca i bazilika, te srednjovjekovni stećci i groblja.

Z A B I L J E Š K E

1. Alojz Benac: Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, GZM, S IV — V, Sarajevo 1950. god. Str. 5 — 44.

TRAVNIK
položaj i geografski smještaj

Travnik je nastao na vrlo pogodnom geografskom položaju, u uskoj kotlini rijeke Lašve, koju omeđuju sa sjeverne strane visoka planina Vlašić a sa južne ogranci niže Vilenice. Uska kotlina proteže se od Turbeta do Doca gdje se počinje širiti u Travničko polje u kojem u Lašvu utiče riječica Grovnica (po narodnom Grlonica) s desne i Bila sa lijeve strane. Lašvanska dolina geografski povezuje dolinu rijeke Vrbasa sa zapada i Bosne sa istoka pa tako čini prirodnu vezu između ova dva šira područja. Upravo zbog toga ima veliko prometno i strateško značenje. Tako Travnik, najveće gradsko naselje u ovoj dolini, leži na važnoj putnoj saobraćajnici koja preko doline Lašve povezuje središnju Bosnu sa našim sjeverozapadnim krajevima, kao i sa Primorjem preko Livna i Splita. Zato cestovni i željeznički saobraćaj, iako danas uglavnom tranzitni, ima veliki značaj za njegov razvoj.

Za postanak i razvoj grada bio je od presudne važnosti njegov položaj. Mjesto na kojem je grad nastao, upravo je odgovaralo njegovim osnivačima za odbranu i kasnije osvajačima za gospodarenje cijelim područjem kojim su vladali. Povoljni prirodni uvjeti, svakovrsna bogatstva kraja, omogućili su da se naselje održi kroz historiju.

Geografski položaj grada utjecat će na njegov ekonomski i politički razvoj. Grad će dobivati na značenju, ali će njegovi stanovnici dugo ostati zbijeni uz gradsku tvrđavu i sporo se od nje odmicati, pa će grad ostati stiješnjen i na uskom prostoru.

Geografski, ekonomski i strateški značaj Lašvanske doline stalno će rasti jer povezuje ovu regiju s dolinom rijeke Bosne. S time raste i značaj Travnika, najvećeg naselja u dolini rijeke Lašve.

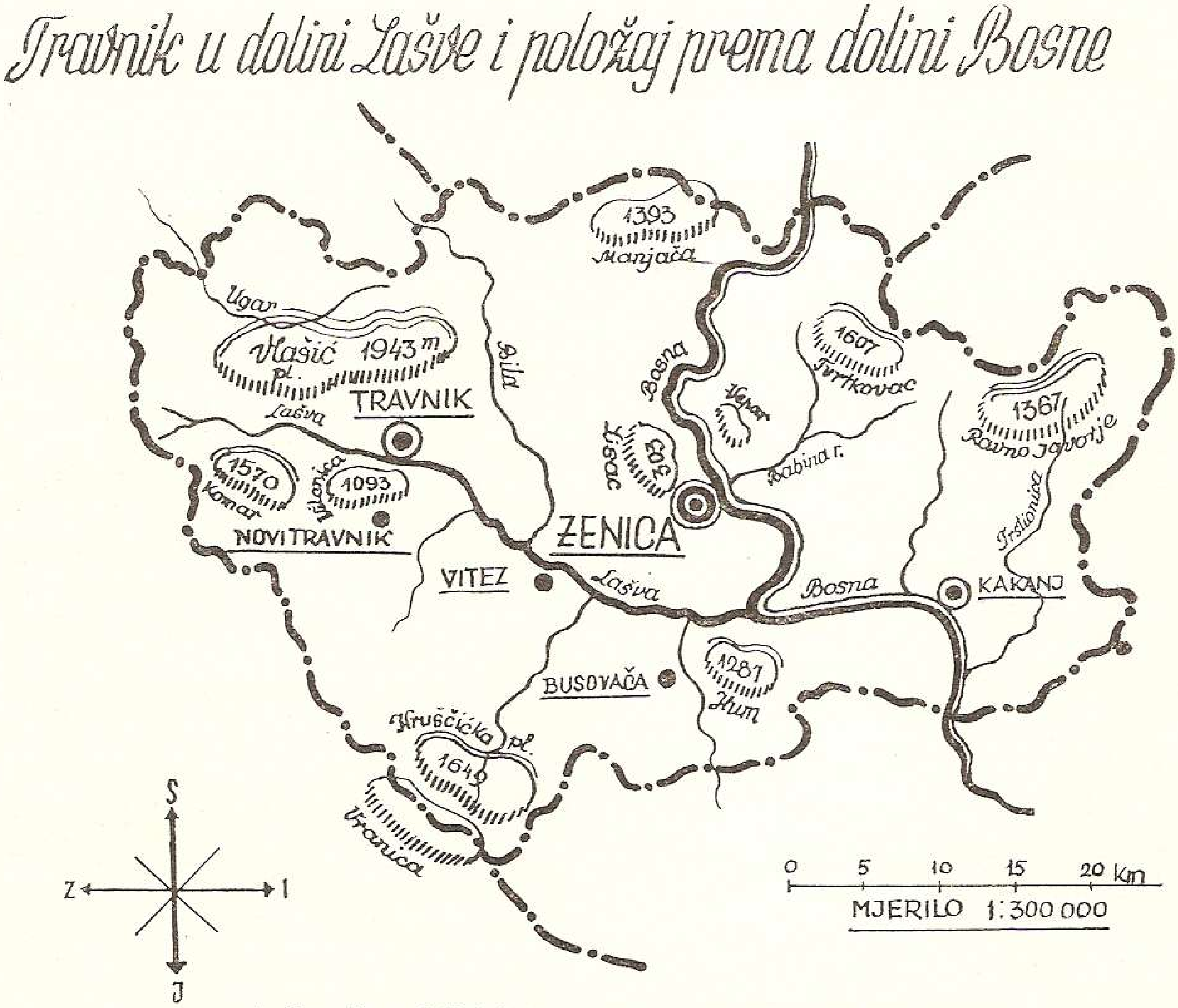

1. **Travnik u dolini Lašve i položaj prema dolini Bosne**

POSTANAK GRADA I OSVAJANJE OD TURAKA

U vrijeme bosanske države na ovom području postojala je srednjovjekovna župa Lašva. Ona se prvi put spominje 1244. godine u popisu biskupskih posjeda.[1] Župa se protezala na cijeli kraj dolinom rijeke Lašve i njenih pritočica, a u upravnom pogledu pripadala je Gornjoj Bosni.

Drugi put je spominje bosanski kralj Tvrtko I 1380. godine u pismu Hrvoju Vukčiću, kojim ga postavlja za velikog vojvodu i daruje mu kao leno: Bilu, Trebeušu i Lupnicu u župi Lašva[2]. Bila je poznat kraj uz dolinu istoimene rijeke, lijeve pritoke Lašve. Danas su Gornja i Donja Trebeuša sela u blizini Turbeta, leže iznad Komarčice, desne pritoke Lašve. Lupnica je vjerovatno, ispod Lupoglava, planine nad selom Pećine kod Novog Travnika.

Koncem 14. vijeka župom je upravljao bosanski plemić Batalo koji je bio i dvorski dostojanstvenik sa titulom »tepčija«, odgojitelj mladih plemića. Živi u vrijeme slabljenja bosanske srednjovjekovne države, za kralja Dabiše, Jelene Grube i u početku vladavine kralja Ostoje. Batalo je držao u svojim rukama i tvrdi grad Toričan čije ruševine postoje i danas kod sela Varošluk blizu Turbeta, iz kojega je gospodario cijelim krajem. Tepčija Batalo je poslije smrti sahranjen u blizini ovoga grada u posebnom mauzoleju na humku »Crkvina« u blizini Turbeta. Njegova grobnica je često opisivana i spominjana u literaturi.

Treći značajan pomen župe Lašva daje povelja hrvatskougarskog kralja Sigismunda, oko 1400. godine, kojom velikašu Vuku (iz župe Lašva, sinu Nikole Drusića iz Guče Gore dodjeljuje kao nagradu imanje Paka (današnji Pakrac) u Slavoniji[3].

S dolaskom Turaka i osvajanjem bosanskog kraljevstva biće porušeni ili zanemareni mnogi stari srednjovjekovni gradovi (utvrde), pa će propasti tokom vremena. Tako je bilo i u travničkom kraju. Od pet srednjovjekovnih gradova u okolini, ostaće sačuvan jedino stari grad Travnik koji je imao mnogo važnije strateško-vojničko značenje od drugih sličnih gradova. Turci će ga u toku svoje vladavine dograđivati i održavati i posvećivaće mu posebnu pažnju, pa se do danas potpuno sačuvao.

Kako je grad dobio ime Travnik, nije još protumačeno, iako se odmah može pretpostavljati da je korijen naziva od riječi trava. Kraj je veoma poznat po odličnim travnjacima i ispašama te je moguće da je po tome dobio i ime.

2. Batalov grob kod Turbeta

Ima mišljenja da je grad dobio ime po tvrđavi koja je nastala prije dolaska Turaka, a gdje je bio smješten činovnik koji ubire travarinu, pa po njegovom nazivu »travnik« nazvan je i grad Travnik.

Prema sačuvanoj tradiciji grad je dobio ime po bujnim travnjacima koji su bili nadaleko poznati.

Po jednoj zapamćenoj priči ovdje je napasao konja despot Vuk Grgurević (u narodnoj pjesmi Vuk Jajčanin) kad se vraćao s vojskom sa pohoda protiv Turaka iz Vrhbosne (Sarajeva), pa je mjestu dao naziv Travnik. Po drugoj verziji to je bio muslimanski junak Đerzelez Alija koji je dugo putovao do ovog mjesta gdje se odmarao i napasao umornog konja, a mjestu dade naziv Travnik.

Dakle, sa sigurnošću možemo izvesti zaključak da je grad dobio naziv po svojim travnjacima na koje su iz bliže i dalje okoline već u davno vrijeme stanovnici doline Lašve i Bosne dogonili stoku na ispašu i taj kraj, odnosno to mjesto, nazvali su po travi — Travnik.

Sam grad Travnik prvi put se spominje 1463. godine u vezi s događajima koji su doveli do propasti bosanskog kraljevstva.

Prvi ga spominje turski historičar Dursun-beg koji je pratio sultana Mehmeda II na njegovom osvajačkom pohodu. On doslovce kaže: »Idući sultan Mehmed II prema Jajcu zaustavi se u Travniku«[4].

Prema narodnoj predaji, na mjestu gdje je sultan klanjao, sagrađena je džamija koja se danas naziva »Šarena džamija« ili »Sulejmanija«.

Iako se grad u zvaničnim izvorima ne spominje prije dolaska Turaka, mogu ipak tvrditi da je tvrđava (kaštel) podignuta prije njihovog osvajanja doline Lašve. Ona je i izgrađena u cilju odbrane, pošto su Turci sve dublje prodirali u kraljeve zemlje. Vjerovatno je izgrađena za vladavine bosanskog kralja Tvrtka II (1404, i 1421—1443. godine) ili Ostoje, a potom dograđivana i proširivana za kralja Stjepana Tomaša (1403—1461. godine). Turski putopisac Evlija Čelebija kaže, da je grad sagradio latinski kralj Dubrovnik[5], što je, vjerovatno, uzeo iz narodne predaje zbog velikog značaja Dubrovnika za formiranje bosanskih gradova, jer su dubrovačke trgovačke kolonije postojale u većim bosanskim gradovima. Ime kralja Dubrovnika nema historijske podloge, nego je vezano za Latine (kršćane) i izmišljeno je. Dakle, ovaj Evlijin podatak potvrđuje postojanje grada prije pada Bosne pod tursku vlast.

I naziv podgrađa »varoš« govori da je grad postojao prije turskog osvajanja.

Ipak mišljenje da je grad podigao Tvrtko II nije još našlo sigurne naučne potvrde.

Da je stari grad podignut u vrijeme bosanske samostalnosti potvrđuje i činjenica, što je građen kao i ostali bosanski utvrđeni gradovi kasnog srednjeg vijeka. Premda je u osnovnim temeljima kaštel dograđivan i pojačavan, a grad prema potrebama proširivan, on je sačuvao autentičnost stila tadašnjeg bosanskog građevinarstva.

Pošto je Travnik, nakon konačnog pada pod Turke, brzo ostao iza glavnih borbenih linija jer su Turci u svojim osvajanjima prodrli daleko na zapad, grad je sačuvan u svom prvobitnom izgledu.

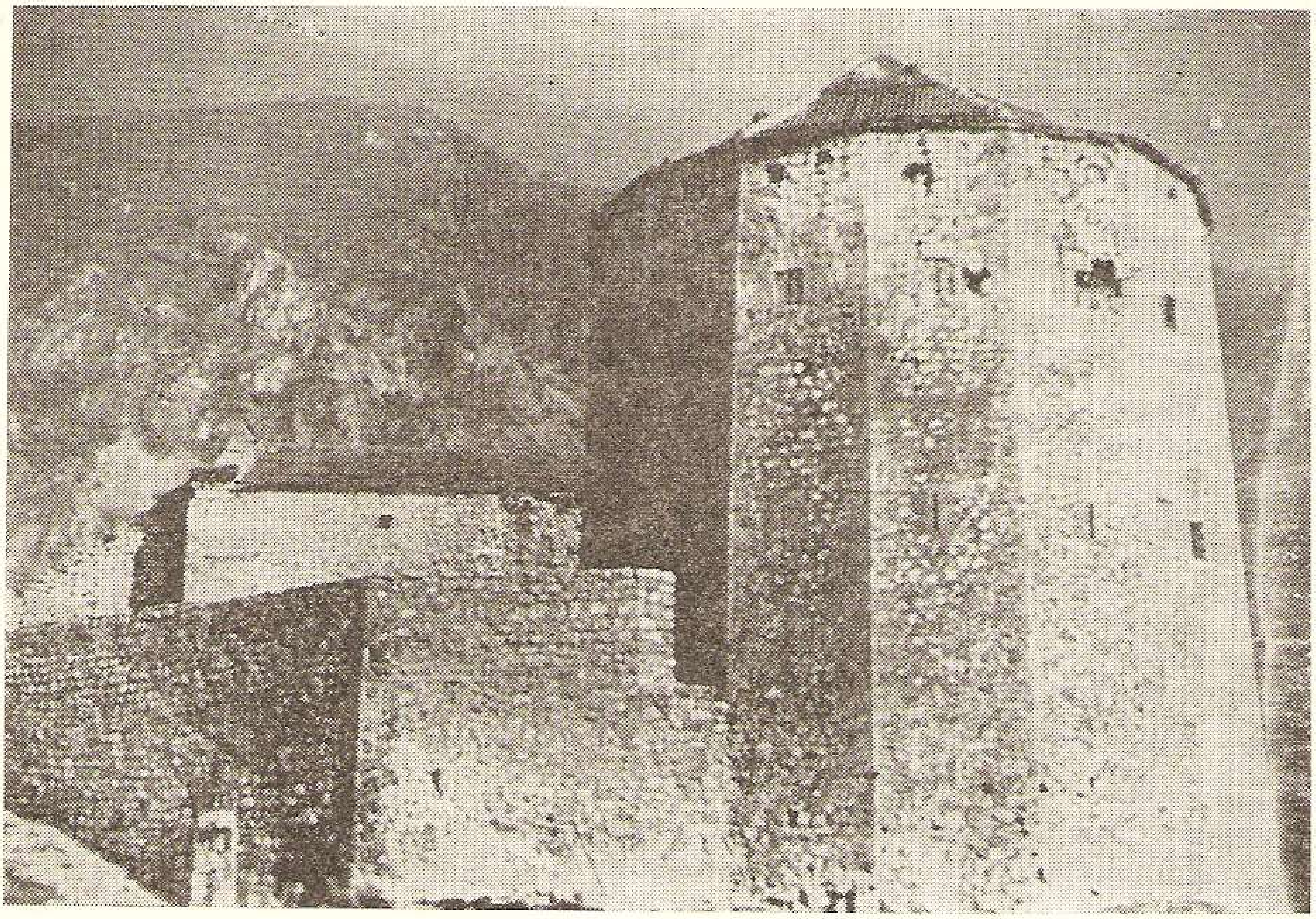

3. Zidine Starog grada sa glavnom kulom

Iako su Turci 1463. godine zauzeli cijelu Bosnu i u Jajcu, po ličnom naređenju sultana Mehmeda II, pogubili kralja Stjepana Tomaševića, oni će biti potisnuti iste godine od vojske ugarsko-hrvatskog kralja Matije Korvina koji će od zapadnih dijlova Bosne formirati Jajačku, a od sjeverenih Srebreničku banovinu. Turci će pokušati da osvoje ova područja, ali u tome neće uspjeti sve do smrti Matije Korvina kad će ovladati i ovim dijelovima Bosne (1527).

Da bi lakše osvojili zapadne krajeve, Turci će se poslužiti lukavstvom. Nasuprot Jajačkoj banovini stvorit će ponovo bosansku državicu pod svojom zaštitom, a sa kraljem narodne krvi, kako bi njoj privukli i neosvojene krajeve. Turci su za kralja postavili Matiju Sabančića (1467). Da je on zaista bio turski eksponent, potvrđuju i Dubrovački izvori koji Matiju nazivaju »turski kralj«. Matija se spominje dva puta kao bosanski kralj 1467. i 1471. godine. Da li je Travnik ulazio u sastav Jajačke banovine, ili u ovu tampon bosansku državicu, nema potvrde, iako o tome postoje suprotna mišljenja koja ću navesti.

Drugi podatak u kome se spominje Travnik je iz 1480. godine[6], kad su Turci bili strahovito poraženi kod tog mjesta govori o ovoj dilemi.

Na osnovu toga Đoko Mazalić izvodi zaključak da je Travnik bio u području Jajačke banovine koja je stvorena za vrijeme protuofanzive hrvatsko-ugarskog kralja Matije Korvina — iste godine kada je Bosna pala pod tursku vlast tj. 1463. godine.

Đoko Mazalić svoje mišljenje zasniva na činjenici što je tvrđavni pojas oko Jajca, prema historijskim izvorima, brojao oko

tridesetak tvrđava[7], a u samoj neposrednoj okolini Jajca ima ih tek nekoliko. Zatim, što je vojska Vuka Grgujevića, opjevanog u narodnoj pjesmi kao Vuka Jajčanina, provalila u toku jedne noći na konjima sve do Sarajeva[8], što nikako ne bi mogla učiniti ako bi joj polazna tačka bilo Jajce, nego je to vjerovatno, bio Travnik.

Da su često vođene borbe oko Travnika i na njegovom širem području između ugarsko-hrvatske vojske i Turaka, sigurno je, jer je Turcima bilo stalo da pod svaku cijenu zavladaju svim ranijim kraljevim zemljama, a ugarski je kralj želio zadovoljiti rimsku kuriju i odbraniti ove zemlje kao predziđe kršćanstva.

Početkom 16. vijeka Travnik je, po izvorima sigurno u Turskim rukama.

Treći put se Travnik spominje 1503. godine u ugovoru o sedmogodišnjem primirju između sultana Bajazita II i hrvatsko-ugarskog kralja Vladislava II[9].

Ovdje se, pored nekih drugih gradova, spominje i Travnik kao posjed Turskog sultana. Vjerovatno da je do tada granica išla dolinom rijeke Bile i Grovnice (Grlonice).

Prema tome možemo zaključiti da je Travnik tek u to vrijeme došao definitivno pod tursku vlast.

Postoje i mišljenja da hrvatsko-ugarska vojska nije nikada zaposjela Travnik. Budući da se iz najstarijeg turskog popisa gradova 1469. godine[10], koji su ulazili u područje bosanskog sandžakata, ne vidi da u njega ulazi Travnik, mišljenja sam da je on povremeno pripadao području kojim je upravljao kralj Matija Sabančić koga su postavili Turci s namjerom da na svoju stranu privuče Bosance potpale pod vlast hrvatsko-ugarskog kraljevstva, ali da ga on ni Turci nisu imali stalno u posjedu.

Međutim, Sabančić će napustiti saradnju s Turcima i prići ugarsko-hrvatskom kralju Matiji Korvinu. Turci napadaju njegove gradove, a neke i osvajaju. Ugari (Mađari) su ponovo 1476. godine porazili Turke negdje u Bosni i spasili kralja Matiju[11].

Šta je bilo sa kraljem Matijom Sabančićem, ne znamo. Nema podataka o lokaciji rezidencije ovoga kralja. Nije isključeno da je to i Travnik jer je on bio najveće utvrđenje u njegovoj domeni. Potomci Sabančića spominju se kasnije u službi kralja Ostoje od 1413. do 1415. godine i to Brajko Sabančić. Historičar Jireček misli da su svi iz kraljevskog roda Kotromanića.

I nasljednik Matije Sabančića njegov imenjak Matija Vojsalić, iznevjeriće Turke. Pretpostavlja se da je on iz roda hercega Hrvoje Vukčića pa su Turci računali na njegovu saradnju, budući da je i Hrvoje povremeno sarađivao s njima protiv Ugara. Međutim, nepokoreni Bosanci, ni Jajčani, neće pohrliti pod zastavu svoga narodnog kralja, pa ni pod vlast njegovog zaštitnika sultana Mehmeda II, a i sam kralj neće ostati vjeran Turcima.

Turske nade u misiju narodnog kralja u oba slučaja su se izjalovile. Ostalo je jedino rješenje sila tj. oružano rušenje Jajačke banovine tvorevine ugarsko-hrvatske države, i osvajanje ovog dijela Bosne.

Po Hazimu Šabanoviću Turska vojska nije zaposjela Travnik odmah po osvajanju Bosne, nego su ulogu pograničnih stražara vršile vlaške vojvode[12]. Prema njemu, vojska je, tek kasnije, zaposjela travničku tvrđavu što se vidi i po nazivu tvrđavske džamije koja se naziva po sultanu Bajazidu II[13], koji je vladao od 1481. do 1512. godine. Da je ranije u tvrđavi smještena vojna posada, džamija bi sigurno nosila naziv Mehmeda II.

Prema tome meni se čini vjerovatnijim da je do toga vremena Travnik bio makar povremeno zaposjednut hrvatsko-ugarskom vojskom. Bilo bi nepojmljivo da bi ovo dosta istaknuto odbrambeno uporište u dolini Lašve ostalo nezaposjednuto. Ovome u prilog bih mogao ponovo navesti podatak iz Sejahatname Evlije Čelebije,.. »da ga je (Travnik) sultan Mehmed II Fatih uzeo iz ruku Latina«[14].

U vrijeme ovih borbi na granici, upravo je Travnik bio meta jednih i drugih osvajača pa je često prelazio iz ruke u ruku. Travnički kraj je tako bio granično područje pa zato i nema sigurnih izvora da je on u posjedu Turaka nakon prvog pada kraljevstva 1463. godine.

Jedan carski defter spominje »Knežinu Travnik« koju je tadašnji sandžakbeg Ajasbeg darovao vojniku, nekom kršćaninu Stjepanu Brajkoviću, za pokazanu vjernost prema Turcima. Sultan je ovo darovanje potvrdio svojim fermanom. Knežina je darovana u feudalni posjed kao timar (leno) i to za izvanredne zasluge.

Travnik je postao sjedište knežine u vrijeme bosanskog sandžakbega Ajasbega koji je bio dva puta postavljen na ovu značajnu i istaknutu dužnost.

Prvi put je na toj dužnosti od 1470. do 1475. a drugi put od 1484. do 1485. godine. O ovoj knežini spomenuti defter kaže:

»Stjepan sin Brajkovića, hrišćanin koji je bio vojnik zbog toga što je bio vjeran u carskoj službi i donio vijest o neprijatelju, Ajasbeg ga je izlučio iz vojnika i dao mu je knežinu Travnik, a i pokojni Murat paša to je potvrdio i izdao mu pismo i poslije toga mu je takođe uz tapiju dodao baštine na ono što je kao vojnik posjedovao. To je sljedeće što se spominje: zemlje ispod i iznad Lešepčice koju je od ranije posjedovao, livadu po imenu Mabatić Brećota; onom što ju je poslije pridodao: baštine Radoja sina Perivića i brata mu Vuka koji se nalazi u Travniku kao i kuća sa dvorištem i vrtom (bostanluk) Redulice Doglovića. Sada je podesan arz caru muslimana, pa je izdat carski ferman. Takođe u ovo vrijeme na osnovu zapovijesti kojoj se svijet pokorava pomenute zemlje nalaze se u njegovom posjedu na stari način, pa neka vrši dužnost koju je i do sada vršio. Tako je zabilježeno u defter.«[15]

Iz deftera se može zaključiti da je kršćanin u turskoj vojnoj službi, vjerovatno u pomoćnim jedinicama. On donosi vijest o neprijatelju koji će izvršiti napad. Zato je nagrađen i dobiva knežinu Travnik sa naznačenim dionicama u feudalni posjed. Iz toga se može ponovo izvesti zaključak da je Travnik često napadan od strane ugarsko-hrvatske vojske, što znači da nije bio još čvrsto u turskim rukama.

Već smo spomenuli da su Ugari (Madžari) porazili Tursku vojsku 1480. godine kod Travnika. Tada je na čelu bosanskog sandžaka bio Dautbeg, a to je vrijeme vladavine sultana Bajazida II. U njegovo vrijeme Turci će nastojati da potisnu neprijatelja (ugarsko-hrvatsku vojsku) u čemu će uspjeti, pa će postaviti u grad posadu. Da se turska posada ustalila u tvrđavi (kaštelu) svjedoči i ranije spomenuta džamija koja je podignuta za vojsku i nosi Bajazidovo ime. Već 1489. godine prema pomenutom defteru, Travnik je u sastavu bosanskog sandžakbega i to kao trg u Lašvi.

Kad su Madžari dalje potisnuti prema Jajcu, dokinuta je knežina kao sistem prelazne uprave i posjeda na graničnom prostoru, a zavedena je redovna turska uprava. Vjerovatno su darovani posjedi ostali kao vlasništvo jer Turci nisu posjedovno razvlašćivali one koji su im vjerno služili, bez obzira na vjersku pripadnost.

ZABILJEŠKE

1. Vjekoslav Klaić: Povijest Bosne do propasti kraljevstva, str. 62.
2. Ljubomir Stojanović: Jedan prilog poznavanju bosanskih bogumila, Starine XVIII, str. 230 — 232.
3. Thalloczy: Zur Gesch. Bosniens und Serbiens im Mittelalter, Wissensch. Mitteilungen aus Bosnien, VI S. 288.
4. Đoko Mazalić: Travnik i Toričan, GZM, 1948. god., str. 147.
5. Evlija Čelebija: Putopis, prijevod H. Šabanović, Sarajevo, 1954. god., str. 141.
6. Đoko Mazalić: op. cit., str. 147.
7. Đoko Mazalić: op. cit., str. 147.
8. Prvi i jedini spomen Travnika u srednjovjekovnim kršćanskim izvorima nalazimo u pismu kralja Matije Korvina papi Sikstu IV gdje opisuje konjaničke diverzije Vuka Grgurevića, a s kojim u vezi i Travnik pod imenom Dravnik, Jireček — Radonić: Istorija Srba, II, str. 181. Ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin je obnovio srpsku Despotovinu na mađarskoj teritoriji poslije propasti Despotovine 1459. god. Titulu srpskog despota dao je unuku Đurđa Brankovića, Vuku Brankoviću (1471-1485) nazvanom u srpskim narodnim pjesmama Zmaj — Ognjeni Vuk. On je pomagao Mađarima u ratovima i često prodirao duboko Bosnu i Srbiju. Spomenuo sam i prodore do Travnika i Sarajeva.
9. V. Klaić: Povijest Hrvata, II/3, str. 220;
   Lj. Thalloczy — E. Šufflay: Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca, Zagreb, 1916. godine.
10. Hazim Šabanović: Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959. godine, str. 49.
11. Hazim Šabanović: op. cit., str. 49.
12. Hazim Šabanović: l. C. i komentar uz prijevod Putopisa (Sejahatname) od Evlije Čelebije, Sarajevo, 1954. godine, str. 142.
13. Hazim Šabanović: Komentar uz prijevod spomenutog Putopisa, str. 142.
14. Evlija Čelebija: op. cit., str. 141.
15. Ovaj defter nalazi se u Arhivu Predsjedništva vlade Carigradu, mikrosnimak u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu.

NAPOMENA

Objašnjenje skraćenice: op. cit., dolazi od latinske riječi opus citatum, što znači navedeno djelo.

STARI GRAD — TVRĐAVA

Na mjestu gdje je dolina Lašve uokvirena planinama Vlašićem i Vilenicom, nastala je u srednjem vijeku tvrđava (kaštel) sa kulom, a zatim i podgrađe Travnik iz kojeg će se razviti grad — varoš. On će se postepeno razvijati i širiti prema dolini Lašve koju će sve više zatvarati i predstavljati njenu odbranu i sa istoka i sa zapada kojim putem se moglo u nju zakoračiti.

4. Srednjovjekovna tvrđava sa podgrađem

Travnik se, već u prvo doba turske vladavine počeo razvijati u važan vojnički garnizon. Pošto je tvrđava u sukobima sa ugarsko-hrvatskom vojskom bila dosta oštećena, Turci će je obnoviti i dograditi, a u podgrađu, za potrebe vojske nicat će nove varoške

kućice. Stari grad će ipak i dalje ostati autohton kao urbanistička cjelina.

Stari grad je po svojoj namjeni srednjovjekovna odbrambena tvrđava koja povezujući suprotna uzvišenja iznad doline rijeke Lašve koristi prirodne prednosti za odbranu šireg područja. Njegov graditelj imao je jasnu namjeru. Utvrditi grad naročito za odbranu s Istoka pa su prvi postavljeni otvori za odbranu s istočne strane. Istočna strana bila je više ugrožena, jer su sa Istoka nadirali Turci, dok je zapadna strana (leđa) manje zaštićena. Graditelj je izabrao na pogodnom zemljištu prisojnu (sunčanu) stranu s koje se pruža vidik na okolinu. Uz samu tvrđavu je voda s jedne i druge strane (istoka i zapada), neophodna za život, koja se mogla iskoristiti i za zaštitu prilazima gradu. Raspored gradskih prostorija i odjeljenja, kao i slobodnog prostora, idealno je riješen prema konfiguraciji zemljišta, a podređen je fortifikacionim zahtjevima vremena u kojem je izgrađen i za odbranu od oružja i oruđa koje se u to vrijeme upotrebljavalo u ratnoj tehnici.

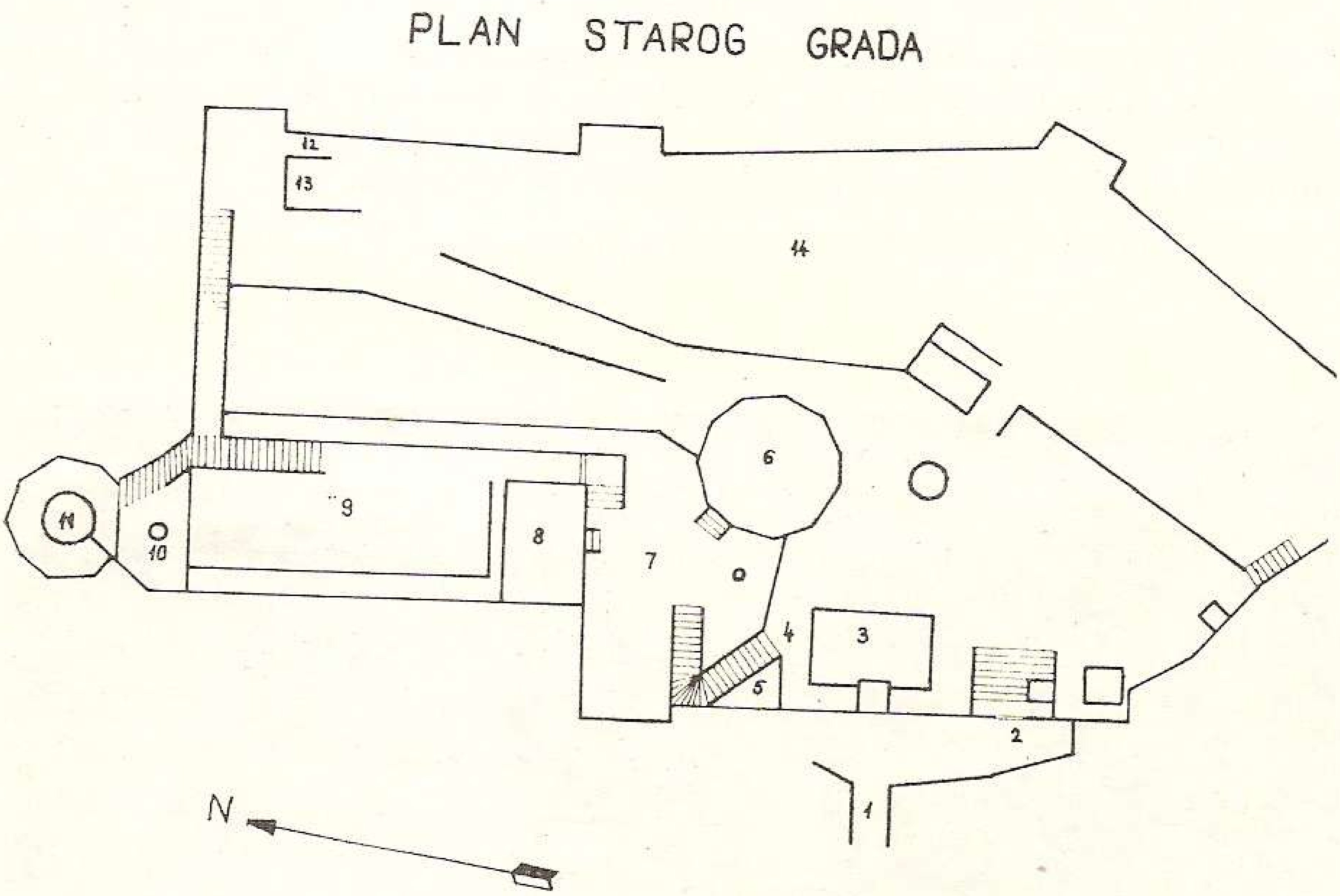

5. Plan Starog grada

Gradu se prilazi preko kamenog mosta na luk (1), a kroz gvozdenu kapiju (2) ulazi se u sam grad. Lijevo od ulaza vide se temelji zgrade (3) koja je služila za stanovanje stanovnicima i braniocima grada. Po dolasku turaka zgrada je pretvorena u džamiju, a u samom gradskom zidu ugrađen je minaret. Uz spomenutu zgradu nalazila se kapija (4) kroz koju se stepeništem (5) ulazilo u gornji, stariji dio grada (kaštel). Tu se ističe16-terokutna kula (6) na dva

kata sa puškarnicama, podignuta u periodu dogradnje i proširenja grada. Ispred kule nalazi se obor (7) koji dijeli kulu od pravokutne zgrade (8), nekadašnje spremnice ubojnog materijala.

Kroz zasvođenu kapiju pored ove zgrade dolazi se u gradsko dvorište (9), sa svih strana dobro zaštićeno. Zaštita je od zidova, grudobrana i puškarnica. Iz dvorišta se stepenicama ulazi na terasu, oko šest metara višu od dvorišta. Pod samom terasom nalazi se cisterna (10) za vodu koja se skupljala sa krova najviše gradske kule. Cisterna je mogla primiti preko 20.000 litara vode koja se mogla vaditi kroz otvor na terasi.

Sa ove terase ulazi se nadsvođenom kapijom u najviši dio grada 10-terokutni bastion (11) odakle se pruža najljepši pogled na sve strane. Tu se nalazi platforma kao i ostaci kružnih otvora za teže vatreno oružje. U sredini bastiona je osam metara duboka zidana jama otkopana poslije zadnjeg rata. Možda je služila, što nije dokazano, kao tamnica koja se spominje kod nekih historičara za vrijeme turske vlasti. I narodna tradicija spominje tamnicu u tvrđavi u kojoj su često zatvarani begovi buntovnici.

Od bastiona i cisterne ide veliki zaštitni zid do sjevero-istočnog dijela grada. Tu se nalazi otvor koji je služio kao tajni izlaz iz grada (12). Do izlaza se dolazilo kroz podrum jedne zgrade od koje se vide još ostaci zidova (13). Na ostalom, praznom dijelu grada bilo je nekoliko zgrada za posadu i njihove porodice.

Stari grad i njegova tvrđava naročito je bila značajna u 18. vijeku.

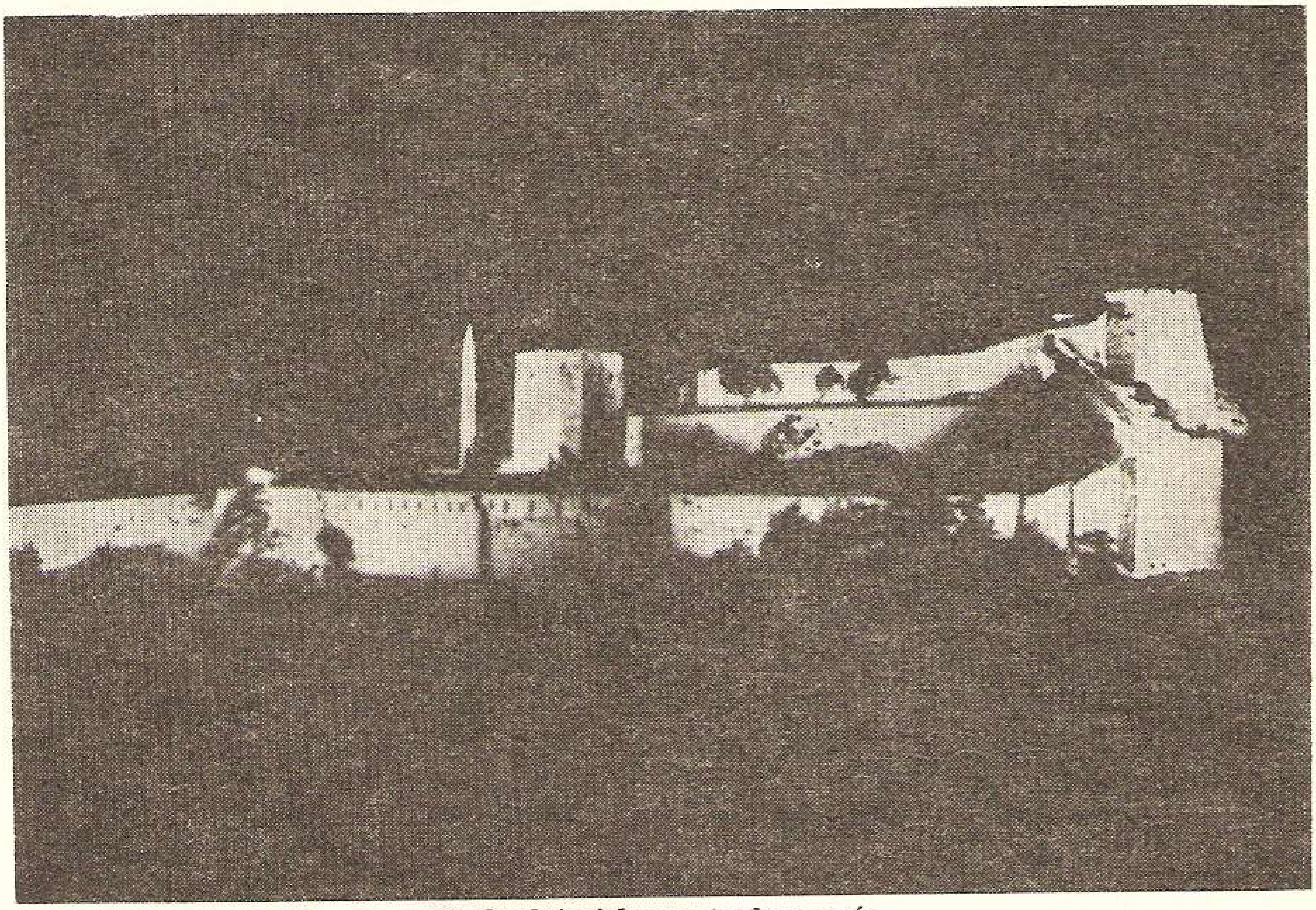

6. Srednjovjekovna tvrđava noću

Tvrđavu starog grada Turci će pretvoriti u važno skladište municije. Tako će se iz Travnika kao i iz Sarajeva, Bihaća i Zvornika snabdijevati ostali gradovi oružjem i municijom.

Poznato je da su neki utvrđeni gradovi služili kao zatvori. Tako je, na primjer, Vranduk bio zatvor za političke krivce, naročito za kadije, Sarajevo za janičare, a stari grad u Travniku za spahije i vojne zapovjednike, u drugoj polovici 18. i u 19. vijeku.

Na razvoj grada utjecalo je više faktora. Ponajprije, Travnik je dosta brzo ostao izvan vojnog poprišta jer se granica pomakla na sjever i zapad. U mirni Travnik za vojskom se naseljavaju zanatlije pa će se brzo formirati čaršija sa zanatsko-trgovačkim elementom. Uskoro postaje, za širu okolinu, i upravni centar zbog pogodnog smještaja u dolini rijeke Lašve.

POLOŽAJ TRAVNIKA U ADMINISTRATIVNOJ PODJELI BOSNE DO 18. VIJEKA

S padom Jajca 1527. godine i s permanentnim turskim ofanzivama, granica turske države pomakla se daleko na sjever. Tako se Travnik našao iza prvih linija, čvrsto u turskom posjedu. Stalnim osvajanjima u toku 16. vijeka Turci su znatno proširili svoje posjede pa su u osvojenim područjima osnovane nove teritorijalne upravne oblasti. Tada je 1580. godine Bosna od sandžakata pretvorena u pašaluk, ali je bosanski paša bio podređen budimskom. Granice Bosanskog pašaluka sezale su od Zvečana na rijeci Ibru do Virovitice na rijeci Dravi.

Pašaluci (ejaleti) su se dijelili na sandžake kojima su upravljali sandžak-bezi, a ovi na nahije, kojima su na čelu bile, u početku, vojvode. Nahije su na bosanskom području zapremale prostor nekadašnjih srednjovjekovnih župa. Poseban položaj imali su kadiluci kojima su na čelu bile kadije (šerijatske sudije). Područje njihova djelovanja moglo je obuhvaćati i više nahija, a to je ovisilo o broju muslimana na tome području.

Prije nego što je Travnik postao vezirskom rezidencijom, bio je sjedište kadiluka koji je nazivan »Bosna — Brod«. Ovom kadiluku, pored Travnika, pripadala je i Zenica. Ove dvije nahije imale su zajedničkog kadiju. Međutim, po mišljenju više historičara, prvo sjedište kadiluka bila je Zenica. Otud i ime kadiluku Brod, jer je u Zenici bio prelaz skelom preko rijeke Bosne. Moguće je da je kadiluk dobio naziv i po srednjovjekovnoj bosanskoj župi Brod jer su i Turci koristili taj naziv za tursku nahiju Brod. Naziv Bosna pridodat je riječi Brod da bi se ovaj kadiluk razlikovao od istoimenog kadiluka u Požeškom sandžaku, koji je imao sjedište u Brodu na Savi (Slavonski Brod).

Predpostavlja se da je sjedište kadiluka iz Zenice preneseno u Travnik prije 1557. godine[1].

Grad se sporije razvija do prenosa vezirske rezidencije, kada će razvoj biti ubrzan, a sam grad postati značajan za cijelu Bosnu i Hercegovinu.

O vremenu prenosa vezirske stolice u Travnik postoje oprečna mišljenja. Prema ranijim historičarima Travnik je u dva maha bio vezirski grad — počev od 1553.godine. Novijim istraživanjima utvrđeno je da je Travnik vezirsko mjesto tek od pohoda

Princa Eugena Savojskog, tj. od 1697. godine. Pošto je tom prilikom Sarajevo spaljeno, veziri prenose rezidenciju u Travnik.

Safet Bašagić, u svojoj »Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine«[2], piše da je Travnik postao rezidencija sultanovih namjesnika 1553. godine. To mišljenje prihvatili su i neki stariji histočari Mihovil Mandić u svojoj knjizi »Vezirski grad Travnik«[3] i Vladimir Ćorović[4] u knjizi »Bosna i Hercegovina«.

Bašagićev navod o prenosu vezirske (valijske) stolice u Travnik Ćorović ovako komentariše u spomenutoj knjizi:

»U doba kad su Turci bili u naponu i nasrtali u Štajersku i pod sam Beč njima se činilo, da glavni grad, kao operativnu bazu, treba prenijeti bliže neprijateljskoj granici. Tako je Ferhad-paša, prvi beglerbeg Bosne, premjestio pašinsko mjesto u Banja Luku, gdje je ostalo sve dok ga nisu prenijeli u mirni Travnik, baš u sred Bosne«[5].

Evlija Čelebija, koji je u 17. vijeku proputovao, u dva navrata, kroz naše krajeve, a sve što je vidio, to je i opisao, često i preuveličano, u svojoj »Sejahatnami« Travnik ovako opisuje:

»Sagradio ga je latinski kralj po imenu Dubrovnik. Kasnije ga je sultan Mehmed Fatih uzeo iz ruku Latina te je on sada na teritoriji Bosne has njenog paše, vojvodstvo i kadiluk od 150 akči. Tvrđava mu se nalazi na jednoj vrletnoj stijeni, a sazidana je od klesanog kamena u obliku peterougla.

Ima malu uzvišicu, jednu kapiju koja se otvara prema zapadu, gradskog zapovjednika (dizdâr) i gradsku posadu. U tvrđavi ima nekoliko vojničkih kuća i dovoljna količina municije (džebhâne).

Varoš — Na zapadnoj strani ispod ovoga grada u jednom dolovitom, bregovitom, stjenovitom i pitomom mjestu, na obali velike rijeke, nalazi se kasaba divna kao rajska bašča.

Ova se rijeka sliva ispod Oboračkih planina i ispod ovoga šehera utiče u rijeku Vrbas.

Šeher ima 11 mahala sa 2.000 prizemnih i jednospratnih kuća (hândân) koje su građene od tvrdog materijala i pokrivene šindrom.

Ima 17 džamija sa mihrabom. Natpis nad mihrabom Hasanagine džamije glasi:

Bog nam je nadahnuo njen hronostih
»Džamija časti za pravovjerne«.

Ima više osnovnih škola (mekteb i sibjan) jedan han i hamam u čaršiji i dovoljno prostranu čaršiju. Ima mnogo učenjaka i ljudi koje drže posebne sobe za goste i koji goste u svojim kućama ukonačuju, hrane i čiste.

Klima je vrlo prijatna. Što više kroz ovaj šeher protiče preko 1000 vrela koja izviru ispod planina i vrtova. Čudo je Božije da ova vrela ljeti teku, a zimi presuše. Ima vrlo mnogo vrtova i bašča. Postoji jedna vrsta kruške, koja se zove jeribasma. Takve kruške u drugim zemljama nema. Melek Ahmed — paši su donijeli 40 komada tih krušaka i svaka pojedina iznosila je po oku i sedam drama. Neke su težile po 380 i 390 drama. Od ove kruške prave neku vrstu

šerbeta i turšije. Tada svaka bude kao mijeh meda. I voda ove turšije stvara naročito raspoloženje (čeif) onih koji je piju.

Ima vrlo mnogo lovišta. Što više na drumu šehera pokraj jednog živog vrela, nalazi se divan kiosk (kasr) i odmaralište koje je sagrađeno od daske. Ovakvih odmarališta ima pored samog vrela«[6].

Iz ovog opisa opažamo neke geografske netačnosti. Tako, na primjer, da velika rijeka na kojoj se nalazi Travnik, utiče u rijeku Vrbas, umjesto u Bosnu.

Zanimljivo je da on ništa ne govori o Travniku kao vezirskoj rezidenciji, nego ga samo spominje kao has bosanskog paše.

To se sasvim podudara sa opisima drugih putopisaca iz tog vremena koji govore o Banja Luci ili Sarajevu kao vezirskoj rezidenciji. Da je ona bila u Travniku, Evlija Čelebija to sigurno ne bi prešutio.

Poslije 1593. godine, tj. iza turskog poraza kod Siska, prestala je ekspanzija Turaka. Unatoč pojedinim navalnim ratovima Turska sada ulaže glavni napor da zadrži osvojena područja. U zemlji je sve jače rasulo čiji su se počeci pojavili još u sjajno doba Sulejmana II. Na raju se čini sve veći pritisak koji se očituje u povećanju poreza i slabljenju autoriteta centralne vlasti. Posljedica je nepoštivanje zakona i anarhija koja se opaža i u korumpiranosti činovničkog aparata, dezorganizaciji vlasti i nedisciplini vojske.

Krajem 17. vijeka prilike su postale još teže, naročito poslije poraza pod Bečom 1683. godine. Poslije ovog turskog poraza zaredali su, jedan za drugim, novi manji, ali teži porazi Turaka, pa je posljedica ovog bila da su se Turci morali povući iz Mađarske, pa i iz područja između Save i Drave — Srijema i Slavonije. Granice Bosanskog pašaluka koje su se nekad protezale sve do Virovitice na Dravi i do Kupe, povraćaju se sada na Savu, Unu i planinu Dinaru. Tako Bosna postaje periferna turska pokrajina (serhat).

U jednom naletu austrijski vojskovođa Eugen Savojski prodro je čak do Sarajeva i spalio ga 1697. godine. Ovo bogato obrtničko i trgovačko mjesto, koje je prema nekim procjenama imalo oko 60.000 stanovnika, ostalo je nakon toga dugo vremena hrpa ruševina.

Poslije ovog događaja iz 1697. godine veziri su prenijeli svoju rezidenciju u Travnik. Na to je, vjerovatno, uticao i sam geografski položaj mjesta koje je bilo tačno u središtu bosanskog valiluka u tadašnjim granicama.

Nadalje, prirodne prometne veze sa svim dijelovima Bosne doprinijele su izboru ovoga grada za najvažniji upravni centar jer se nalazi na važnom putu koji preko Jajca vodi prema Banja Luci i Bugojnu, a preko Livna na Jadransko more.

Posebnu važnost pri izboru Travnika za vezirsku rezidenciju, čini mi se, da je imala tvrđava, odnosno stari grad, jer njegov smještaj između dva okomita brijega pruža sigurnu mogućnost dobre odbrane od napada vanjskog ili unutrašnjeg neprijatelja. Ovu pogodnost daje topografski smještaj Travnika.

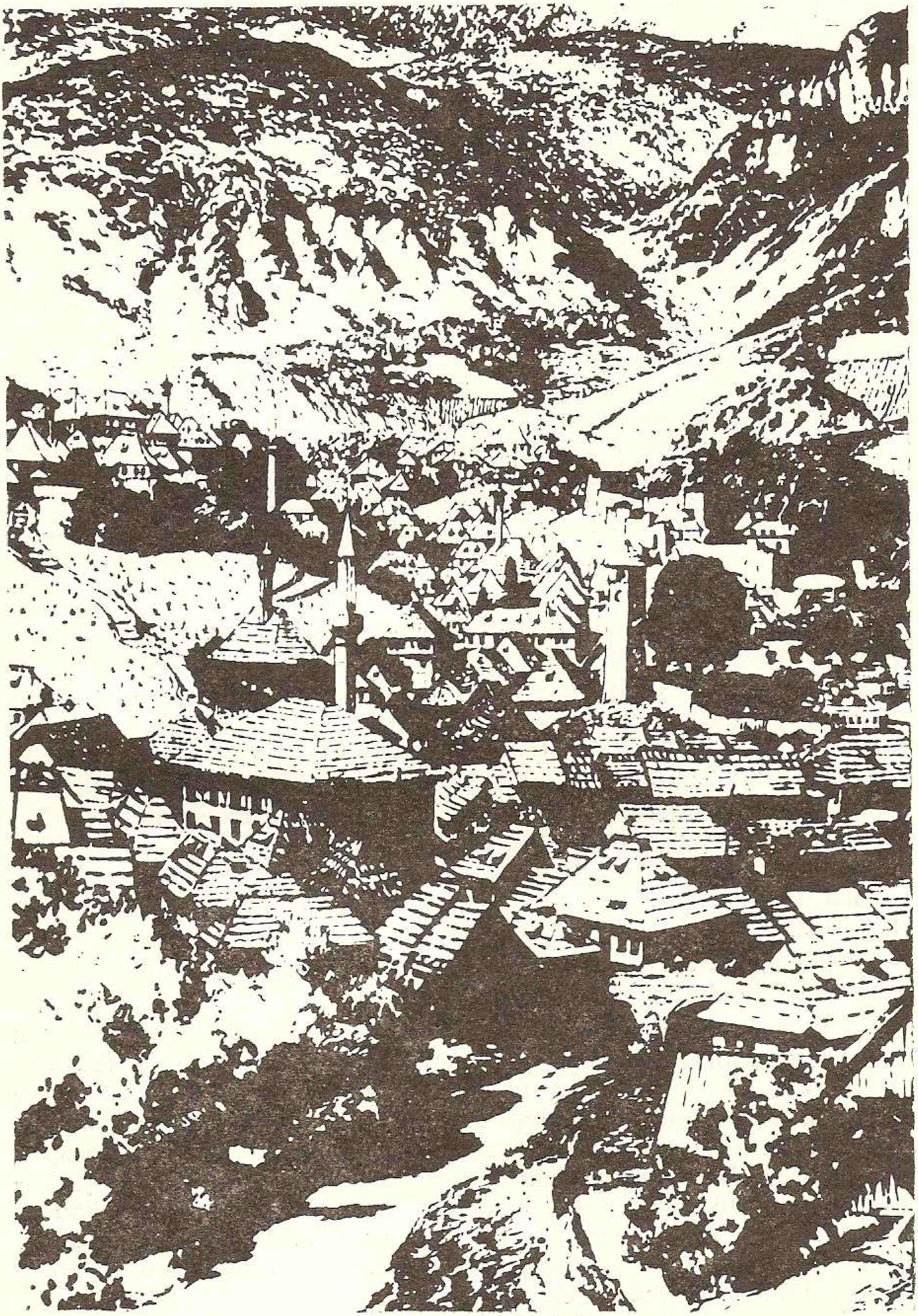

7. Stari grad iz 18. vijeka

Naime, sa sjevera je grad zaštićen masivom Vlašića, sa juga Vilenicom, sa sjevero-zapada prevojem Komara i Karaulom[7]. S istoka je pristup u grad najlakši, ali se može lako braniti jer se

ovdje dolina Lašve sužava na svega nekoliko desetina metara između Bukovice (Graca) i Tarabovca. Zbog ovakva položaja grada, Turcima za odbranu vezirske rezidencije nije ni bilo potrebno podizati nove tvrđave.

Oko sto godina kasnije, nakon prenosa vezirske stolice u Travnik, Francuz M. Amedée Chaumette des Fosses (M. Amade Šomet de Fose) u svojoj knjizi »Voyage en Bosnie« (Vojaž na Bosni) donosi verziju koja je u to vrijeme kolala o uzroku prelaska vezira u Travnik. On doslovno kaže:

»U početku posljednjeg vijeka Travnik je bio seoce. Godine 1722. neki vezir, kojem je kroz nekoliko godina produžavano namjesnikovanje, obično je bio bolestan u Sarajevu. Njegova je bolest pripisivana slabom kvalitetu vode. Liječnici ga nasavjetovaše nek ode u Travnik i tamo se naseli. Čista voda iz Lašve, oštri zrak i lijepe šetnje povratiše paši zdravlje i raznesoše dobar znak o ovom zdravom boravištu. Vezir koji je došao iza spomenutog isto se tako tamo nastani; od tog vremena su stanovnici Sarajeva stekli sigurnost da proture kao običaj, što kod Turaka zvuči zakon, da beglerbeg ne bi više mogao boraviti u njihovom gradu. Toj okolnosti Travnik duguje svoje naseljenje«[8].

Jedno je, ipak, istinito, a to je, da Sarajlije nisu trpjeli vezira u svojoj sredini i da su im oponirali svakom prilikom.

O prenosu vezirske stolice iz jednog mjesta u drugo nema sačuvanih službenih istorijskih izvora, fermana ili drugih isprava, ali, ipak, iz preostalih zakladnica bosanskih namjesnika i putopisa možemo to zaključiti.

Sjedište bosanskog sandžaka preneseno je iz Sarajeva u Banja Luka u vrijeme sandžak-bega Sofi Mehmed-paše 1553. godine. Oko 1638. godine prenio je novi vezir, ponovo, sjedište u Sarajevo.[9] Uskoro, 1640. godine, proputovao je kroz Sarajevo Pavao iz Rovinja te potvrđuje da je Sarajevo glavni grad pašaluka.[10]

Da je Sarajevo sjedište vezira i 1682. godine, potvrđuje, još jednom, Lašvaninova kronika.[11]

Iz toga sigurno proizlazi da Travnik nije nikada bio glavni grad bosanskog sandžakata, nego je to bilo najprije Vrhbosanje (Sarajevo), onda Banja Luka, a glavni grad bosanskog pašaluka bila je prvo Banja Luka, onda Sarajevo, Travnik i ponovo Sarajevo. Otpada tvrdnja Safeta Bašagića koju je zastupao u svojoj knjizi »Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine«,[12] da je vezirska rezidencija bosanskog sandžaka prenesena oko 1553. godine u Travnik, a kad je Bosna postala beglerbegat, u Banja Luku i kako je iz Banja Luke ponovo premještena u Travnik 1639. godine, a iz Travnika u Sarajevo 1851. godine u vrijeme Omer-paše Latasa.

I među vezirima bilo je ustaljeno mišljenje da je za njihov boravak u Bosni najpogodniji Travnik, jedno radi sigurnosti, a drugo što mu je klima prijatna i što ima zdravu vodu. O tome da je Travnik vrlo zdravo mjesto nadaleko se pročulo a i onovremeni pjesnici to su isticali u pjesmama. Tako mostarski pjesnik Bulbulija (Büllüli) koji je više puta boravio u gradu, piše:

»Oni što su obišli svijet sve kut po kut, vele da Travniku nema slike ni prilike. U njemu se čovjeku zbriše hrđa sa srca njegova voda i zrak razgaljuju dušu«.[13]

Turski liječnici također su smatrali Travnik zračnim lječilištem, pa su ovamo upućivali bogate bolesne feudalce na boravak i lije čenje, a naročito tuberkulozne bolesnike.

ZABILJEŠKE

1. H. Kreševljaković i D. M. Korkut: Travnik u prošlosti, Zavičajni muzej Travnik, 1961. godine, str. 23.
2. Safvet-beg Bašagić — Redžepašić: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1900. godine, str. 35.
3. Mihovil Mandić: Vezirski grad Travnik, Zagreb, 1931. godine, str. 40.
4. Vladimir Ćorović: Bosna i Hercegovina, Beograd, 1925. godine, str. 68, 69.
5. V. Ćorović: op. cit., l. c.
6. E. Čelebija: op. cit., str. 141 — 143.
7. Nedaleko Turbeta prema Jajcu bila je smještena turska stražarnica — karaula — pa je i samo mjesto dobilo naziv »Karaula«.
8. M. Amedée Chaumette des Fosses: Voyage en Bosnie, Paris, 1816. godine, str. 38-precitirano iz H. Kreševljaković: Saraji ili dvori bosanskih namjesnika, Naše starine, III, 1956. godine.
9. Državni arhiv Zadar, Miscelanca II-IV (1950-1952.), str. 93.
10. Stipan Zlatović: Izvještaj o Bosni iz godine 1640. od Pavla iz Rovinja, Starine JAZU, XXIII, str. 37.
11. Dr fra Julijan Jelenić: Ljetopis fra Nikole Lašvanina, Sarajevo, 1916. godine, str. 63.
12. S. Bašagić: op. cit. str. 35.
13. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit., str. 80.

VEZIRI U TRAVNIKU

Travnik je, dakle, bio glavni grad bosanskog pašaluka od 1699. godine u čemu se slažu svi naši noviji historičari, istraživaći prošlosti naših naroda pod Turcima.

Vezirskom rezidencijom postao je poslije pomenutog paljenja Sarajeva i ostao sve do 1851. godine, s dva manja prekida, od 1827 do 1828. i 1832 do 1839. godine.

Vezirsku stolicu prenio je 1699. godine iz Sarajeva u Travnik bosanski vezir defterdar Kore Halil-paša Čoso, iako se on sam preselio u Travnik nešto ranije 1698. godine.

Da je Travnik zaista bio vezirskom rezidencijom od ovog vremena, dokazuje i više pisama ovoga vezira upućenih iz Travnika u Zadar od 1699. do 1702. godine, kad je Halil-paša Čoso premješten iz Bosne.[1]

U pomenutom radu o Travniku H. Kreševljaković i D. M. Korkut kažu:

»Poslije Halil paše pa sve do 1827. stolovali su bosanski veziri u Travniku. Godine 1826. ukinuo je sultan Mehmed jeničare. U Sarajevu je došlo do bune. Sultan je u Bosnu poslao za vezira energičnog Abdurahim—pašu koji je najprije došao u Zvornik, onamo pozvao poglavice jeničara iz Sarajeva i dao ih pogubiti i 24. III 1827. došao u Sarajevo i ugušio bunu. On je predložio Porti da se stolica prenese iz Travnika u Sarajevo i o tome je izdan ferman početkom ševala 1242. (konac aprila 1827.) godine. Kada je u Sarajevu došlo ponovno do bune, bio je Abdurahim — paša prisiljen da se povuče iz Sarajeva u Travnik. Desilo se to 9. juna 1828. godine. Od 1828. do 1832. ponovo je Travnik sjedište vezira. Drugi prekid desio se nakon potpunog sloma pokreta Husein—kapetana Gradašćevića. Njegov pobjednik Karamahmud Hamdi—paša ušao je u Sarajevo 5. juna 1832. i Sarajevo je postalo glavni grad Bosne, ali nije dugo ostalo. Do ponovne bune došlo je u Sarajevu u julu 1839. godine i onovremeni vezir Mehmed Salih — paša Vehdžihija morao je napustiti Sarajevo i preseliti se u Travnik. Kao posljednji vezir koji je stalno stolovao u Travniku bio je Mehmed Tahir—paša. On je umro u Travniku 21. maja 1850. godine. Tahir—pašin nasljednik Hafiz Mehmed—paša došao je u Sarajevo 19. juna 1850. godine i tu se stalno nastanio. Tako je Travnik prestao biti glavni grad«.[2]

Ipak smatram da je konačno vezirsku rezidenciju iz Travnika premjestio u Sarajevo Omer—paša Latas 1851. godine jer je poznato da se on nakon poraza begovata (protivnika sultanovih reformi) ponovo nastanio u Travniku, u vezirskom konaku 6. maja 1851. godine. Travnik je pretvorio u zbirni logor pohvatanih nezadovoljnika velikaša, među kojima je bilo mnogo uglednih zarobljenika i činovnika (begova, kapetana, mula i kadija). Neke je dao ovdje pogubiti, a neke je otpremio u Carigrad odakle se više nikada nisu ni vratili. Omer—paša Latas ostao je u Travniku do septembra 1851. godine pa, pošto je izvršio svoju misiju, povratio se u Sarajevo, gdje će veziri, njegovi nasljednici, stalno ostati. U Travnik će samo povremeno navraćati u službenu posjetu gradu i njegovim ustanovama.

Popis bosanskih vezira daje nam Karlo Peez u svom članku »Otomanske valije (namjesnici) u Bosni«, GZM, 1889. godine, gdje navodi da je priopćeni popis valija uzeo iz zvaničnog kalendara vilajeta Bosne za godinu 1878.

Drugi popis daje nam Safvet Beg Bašagić—Redžepašić u svojoj »Kratkoj uputi u prošlost Bosne i Hercegovine«, 1900. godine, ali ne navodi konkretan izvor iz kojeg je uzeo podatke.[3]

Pomenuti popisi valija međusobno se potpuno ne slažu. Javljaju se razlike u godinama postavljanja, vladavine, redoslijedu i smjenjivanju s dužnosti. Vremenska neslaganja nisu duga, pa su vjerovatno nastala zbog toga što su i zvanični navodi zaokruživali godine i nisu uvijek precizno navodili vrijeme.

Prema novijim istraživanjima, detaljniji i tačniji popis bosanskih vezira (valija) koji su rezidirali u Travniku dali su Hamdija Kreševljaković i Derviš M. Korkut u svom radu »Travnik u prošlosti (1464 — 1878)« u izdanju Zavičajnog muzeja Travnik, 1961. godine.

Vrijednost ovoga popisa je u tome veča što tačno vremenski određuje vršenje vezirske dužnosti ne samo po godinama nego u mnogo slučajeva mjesecima i danima. Ovaj popis navodi i zamjenike vezira koji su obavljali tu dužnost dok vezir ne stigne u Travnik. Ova lista obuhvaća samo travničke vezire do sredine 19. vijeka, pa je navodim:

»LISTA TRAVNIČKIH VEZIRA PO H. KREŠEVLJAKOVIĆU I D. M. KORKUTU:

1. Defterdar Halil — paša Ćoso, došao je prije 17. XI 1698. a poslije 27. IV 1698. i ostao do nešto prije 21. XI 1702. godine
2. Sejfulah—paša, došao nešto prije 21. XI 1702. i bio do oko 12. X 1703. godine
3. Dogramadži Mehmed—paša, došao oko 12. X 1703-6. III 1704.
4. Elči Ibrahim—paša, 6. III 1704 — konca avgusta 1705—1708.
5. Sirke Osman—paša, od konca avgusta 1705 — 1708. godine
6. Mustafa — paša Ferhatpašić, 1708.
7. Karajilan Ali—paša, 1708 — 1711. godine
8. Sari Ahmed—paša Osječanin, 1711—1712. godine
9. Arnaut Ali—paša, 1712 — 1713. godine
10. Mehmedi Numan—paša Ćuprilić, prvi put 1713 — 1715. godine
11. Sari Mustafa—paša Mostarac, 1715 — 1716. godine

12. Uzun h—Jusuf—paša, od početka 1716-avgusta 1716. godine
13. Kara Mustafa—paša, od avgusta 1716. do maja 1717. godine
14. Mehmedi Numan—paša Ćuprilić, (Köprülü) drugi put od maja 1717 — marta 1718. godine
15. Topal Osman—paša, prvi put marta 1717 — februara 1720. godine
16. Muhsin—zade Abdulah—paša, prvi put 1720 — avgusta 1727. godine
17. Topal Osman—paša, po drugi put 1727 — januara 1728. godine
18. Gazi Ahmed—paša Rustempašić—Skopljak, januara 1728—1730.
19. Topal Osman—paša treći put 1730—1731.
20. Kaba Kulak h—Ibrahim—paša, 1731 — oktobra 1733.
21. Muhsin—zade Abdulah—paša, drugi put 11. X 1733 — novembra 1735.
22. Hekim—Oglu Ali—paša, od novembra 1735 — 1740.
23. Mushin—zade Abdulah—paša, treći put, 1740 — 1741.
24. Ajvaz Gazi Mehmed — paša, 1741 — oktobra 1742.
25. Jegen Jekim Mehmed—paša, 27. oktobar 1742 — novembra 1744.
26. Hekim—Oglu Ali—paša, drugi put početkom novembra 1744 — 6. oktobra 1745.
27. Bostandži Sulejman—paša, 29. novembra 1745 — otišao 7. januara 1747.
28. Hekim—oglu Ali—paša, treći put 28. aprila 1746 — 1. aprila 1748.
29. Muhsin—zade Abdulah—paša, četvrti put 5. maj 1748 — 25. aprila 1749.
30. H—Bekir—paša Kodža, u Sarajevo došao 19. VII, a u Travnik 25. VII 1749 — jula 1750.
31. Šerif Abdulah — paša u Sarajevo došao 7. jula 1750 — marta 1751.
32. Abdulah — paša Abdulganić, oko 28. marta 1751 — 20. decembra 1751.
33. Ćuprilić Ahmed — paša bin Numan, 18. aprila 1752 — decembra 1752.
34. Mehmed — paša Kukavica, 10.decembra 1752 — 6. decembra 1756.
35. Sopa Salan Ćamili Ahmed — paša, 1756 — avgusta 1757.
36. H — Mehmed — paša Kukavica, drugi put 28. avgusta 1757 — 13. avgusta 1760.
37. Muhsin-zade Mehmed-paša, 1760 — aprila 1764.
38. Maldovan Ali-paša, postavljen 8. aprila 1764, a došao 30. aprila 1764 — 24. marta 1765.
39. Kapudan Mehmed-paša, 24. marta 1765 — aprila 1766.
40. Ahmed Seid-paša Ćuprilić, sin Numan pašin, postavljen aprila 1766—marta 1767.
41. Silihdar Mehmed-paša, prvi put, postavljen 5. marta 1767, došao 30. aprila 1767 — decembra 1770.
42. Mehmed-paša Muhsinović, drugi put, 9. decembra 1770 — septembra 1772.
43. Osman-paša Topal-oglu, 7. septembra 1772. — oktobra 1773.
44. Dagistanli Ali-paša, prvi put, 11. oktobra 1773 — 25. januara 1775.
45. Ajvaz h-Halil-paša, postavljen 25. januara 1775, došao početkom aprila 1775 — 28. avgusta 1775.
46. Silihdar Mehmed-paša, drugi put, postavljen 28. augusta 1775, došao 3. decembra 1775 — maja 1777.
47. Dagistanli Ali-paša, drugi put, postavljen maja 1777, došao oko 14. novembra 1777 — oko 25. jula 1778.
48. Silihdar Mehmed-paša, treći put, jula 1778 — 21. oktobra 1779.
49. Sejid Mustafa-paša Nišandžija, postavljen 21. oktobra 1779, došao 28. decembra 1779 — oktobra 1780.
50. Abdulah-paša Defterdarija, postavljen oktobra 1780, došao 11. decembra 1780, umro 3. novembra 1785.
51. Ajdosli Karahaseki Mehmed-paša, 5. marta 1785 — 13. maja 1785.
52. Smail-paša, 13. maja 1785. idući u Bosnu umro u Novom Pazaru 17. jula 1785.

53. Morali Ahmed-paša, postavljen 28. jula 1785, došao 27. septembra 1785 — 2. marta 1786.
54. Selim Sirri-paša, postavljen marta 1786, došao 10. aprila 1786, potvrđen 22. jula 1787 — decembra 1787.
55. Agribozli Bekir-paša, 7. marta 1788 — 29. aprila 1789. Od 16. decembra 1787 — 11. januara 1788. bio mu je kajmakan bašdefterdar Sulejman efendija, a od 11. januara 1788 — 7. marta 1788. Mehmed paša Miralem.
56. Arslan Mehmed-paša, postavljen 29. aprila 1789, došao 4. juna — kraja novembra 1789.
57. Mehmed Miralem-paša, oko 18. novembra 1789 — oko 18. decembra 1789.
58. H-Salih-paša, postavljen oko 18. decembra 1789, došao 25. februara 1790 — početka januara 1791.
59. Jusuf-paša, postavljen oko 5. januara 1791, došao 2. februara u Sarajevo, a 6. u Travnik — 7. februara 1791.
60. H-Salih-paša, drugi put, postavljen 7. februara 1791, došao u Sarajevo 26. februara — 30. decembra 1792.
61. Hasamuddin-paša, postavljen 30. decembra 1792 — 28. decembra 1796, ostao u Travniku do 28. aprila 1797.
62. Perišan Mustafa-paša, postavljen 28. decembra 1796, došao 28. maja 1797, umro u Travniku 14. februara 1799.
63. Vanlija Mehmed-paša, prvi put, 22. aprila 1799 — početka augusta 1799.
64. H-Mehmed-paša od augusta 1799 — 15. septembra 1799.
65. Vanlija Mehmed-paša, drugi put, 15. septembra 1799. — 9. aprila 1801.
66. Hakki Mehmed-paša, 9. aprila 1801 — 12. septembra 1801.
67. Bekir-paša, prvi put, 12. septembra 1801 — 8. januara 1802.
68. Džurdži h-Osman-paša, 8. januara 1802 — 6. februara 1802.
69. Bekir-paša, drugi put, 6. februara 1802 — 6. januara 1805.
70. Mustafa-paša Jeni šeherlija, postavljen 6. januara 1805. došao 18. marta — umro 25. marta 1806. Do dolaska zamjenjivao ga Sulejman-paša Mustajpašić Skopljak.
71. Husrev Mehmed-paša, postavljen 9. marta 1806 — februar 1808. Do dolaska zamjenjivao ga Ibšir-beg.
72. Ibrahim Hilmi-paša, postavljen u februaru 1808, došao oko 29. marta — 4. marta 1813. Do dolaska zastupao ga Sulejman-paša Skopljak.
73. Derendeli Ali-paša, postavljen oko 4. marta 1813 — došao oko 2. maja 1813 — 30. marta 1815. Do dolaska zamjenjivao ga Sulejman-paša Skopljak.
74. Huršid Ahmed-paša, postavljen 30. marta 1815 — 27. oktobra 1815.
75. Sulejman-paša Skopljak, 27. oktobra 1815 — 23. januara 1818.
76. Morali Bekir-paša, postavljen 23. januara 1818, nije došao uopće, zastupao ga Derviš Sulejman-beg Vilić, bosanski defterdar.
77. H-Derviš Mustafa-paša Mekrenedži, postavljen 29. januara 1819. — 27. jula 1819. Do dolaska zastupao ga Derviš Sulejman-beg Vilić.
78. Mehmed Ruždi-paša, 27. jula 1819 — 18. decembra 1819.
79. Dželalija Ali-paša, postavljen 8. decembra 1819, došao 29. marta 1820. — 28. novembra 1822. i nakon kratkog vremena umro.
80. Evrenos-zade Šerif Sirri Selim-paša, postavljen 28. novembra 1822, došao oko 28. februara 1823 — 12. maja 1826. Do njegovog dolaska zamjenjivao ga Ahmed-beg Vilić.
81. Belenli Mustafa-paša, postavljen 12. maja 1826, došao 2. jula — 22. decembra 1826. Do dolaska ga zamjenjivao Derviš Sulejman-ef, bosanski deftedar.
82. Abdurahim-paša, postavljen 22. decembra 1826, prvo došao u Zvornik 18. januara 1827, a u Sarajevo 24. marta i ostao do 9. juna 1828, kada se preselio u Travnik. Dignut je 28. augusta 1828.
83. Morali Ali Namik-paša, postavljen 18. augusta — 27. juna 1831.

84. Husein kapetan Gradaščević, izabran je u Sarajevu za bosanskog vezira nešto prije 14. oktobra 1831. i ostao do 4. juna 1832.

Od 5. juna 1832. do sredine 1839. rezidirali su bosanski veziri u Sarajevu i to: Kara Mahmud Hamdi-paša, Davud-paša i Mehmed Salih Vedžihi-paša.

85. Mehmed Salih Vedžihi-paša, u Travniku od jula 1839 — oko 28. septembra 1840.

86. Samokovli Mehmed Husref-paša, postavljen oko 28. septembra 1840, došao 20. oktobra — 6. novembra 1843.

87. Mühendis Mehmed Kamil-paša, postavljen 6. novembra 1843, došao 27. decembra — oko 11. novembra 1844, a napustio Travnik 21. januara 1845.

88. Osman Nuri-paša, postavljen oko 11. novembra 1844, došao u Sarajevo 8. januara 1845, u Travnik 15. januara — oko 1. novembra 1845.

89. H-Halil Kamili-paša, postavljen oko 1. novembra 1845, došao 20. februara 1846 — 4. jula 1847.

90. Mehmed Tahir-paša, Čengel- oglu, postavljen 4. jula 1847, došao 30. augusta, umro 22. maja 1850. Zamjenjivao ga nakon smrti Ahmed-beg Vilić«.

Iz navedenog popisa vidimo da su veziri u Travniku, uglavnom kratkotrajno zauzimali ovaj položaj i da su neki ovu čast imali dva, tri i četiri puta.

Tako je od nabrojanih vezira dva puta postavljano 7 i to:

Mehmedi Numan-paša Ćuprilić
Mehmed-paša Kukavica
Mehmed-paša Muhsinović
Dagistanli Ali-paša
Salih-paša
Vanlija Mehmed-paša i
Bekir-paša

Tri puta su vršili ovu dužnost:

Topal Osman-paša
Hekim-oglu Ali-paša i
Silihdar Mehmed-paša

Po četvrti put na vezirstvo u Travnik postavljen je samo jedan vezir i to:

Muhsin-zade Abdulah-paša

Da su pojedini veziri više puta postavljani na ovu dužnost svakako je na to utjecalo povjerenje Porte koje im je time ukazivano. Često su tome doprinosile i visoke ličnosti koje su im bile naklonjene, a i spletke i pokloni kojima su se obično služili u hijerarhiji od nižeg činovnika do sultana.

Prema utvrđenim listama vezira može se zaključiti da je Travnik bio glavni grad Bosne 143. godine iz kojeg je upravljalo Bosnom 90 vezira. Od tog broja izmijenilo se samo u 18. vijeku 65, dok je u svemu zvanično do kraja vezirske uprave bilo 77 vezira. Neki od vezira završili su karijeru u Travniku, a 7 ih je umrlo u gradu.

Vezirstvo u Bosni je bilo vrlo unosan i dobro plaćen položaj, pa su se veziri, iako neki za kratkotrajne vladavine, brzo obogatili.

Francuski diplomata i kroničar koji službuje u Travniku kao sekretar konzulata Chaumette des Fossés (Šomet) navodi da su prihodi beglerbega (vezira) iznosili u normalnim prilikama 2,700.000 franaka (1,800.000 groša) godišnje.[5]

Pored ovoga redovnog prihoda vezir je uživao i vanredne dažbine, razne poklone, globe, otkupnine i dr. Poneki su se bavili i novčanim špekulacijama u sprezi s trgovcima, naročito Jevrejima, premda je to bilo zabranjeno po islamskom pravu.

Ovi redovni i vanredni prihodi vezira prema realnoj procjeni vrijednosti roba na tržištu bili su tako visoki da ih nije uživao na Zapadu ni jedan drugi visoki činovnik, izuzev vladara.

Upravo zbog toga što vezirstvo nije bilo dugog vijeka, najviše 2 do 5 godina, a bilo je godina kad su 2 i 3 vezira smjenjeni u jednoj godini, veziri su nastojali da se što prije obogate. Ove smjene vezira bile su najčešće za vrijeme nemira, pa se tada i prilika za bogaćenje ukazivala najpovoljnija. Neki su veziri svoje bogatstvo ulagali u podizanje korisnosnih objekata i zavještali vakufima za njihovo izdržavanje, ali ipak najviše njih (pošto su pretežno bili stranci) slali su svu imovinu u rodni kraj Tursku ili drugu pokrajinu iz koje su došli.

Znatan vid bogaćenja bila je i pljačka za uspješnih ratovanja, odnosno vojevanja koja su bila česta, naročito u vrijeme prodiranja preko Save u naše zemlje i Ugarsku. Posebno su pljačke ušle u praksu za vrijeme nemira begovata. Otetu i oduzetu (zaplijenjenu) imovinu buntovnika najvećim dijelom prigrabio bi vezir i njegova vojska (svita), ako je bio na čelu pohoda, ili vojni zapovjednik. Pljačka se morala sakriti, a u tome su bili vrlo vješti. Ukoliko nije bila sakrivena plijen je postajao državno vlasništvo.

Pomenuo sam i poklone, koje su veziri primili od raznih turskih i drugih institucija, bogatih begovskih porodica, vjerskih organizacija i pojedinaca.

Naročito su bili raznovrsni i skupocjeni pokloni koje je vezir dobivao na dar prilikom ustoličenja (stupanja na dužnost — vezirstvo) od Dubrovačke republike. Poklone je slala i Mletačka republika (Venecija) u vrijeme dobrih odnosa sa Turskom. Mlečani su ove poklone slali preko svoga providura u Zadru, jer je Zadar bio centar Mletačke Dalmacije, pošto je naša Dalmacija u to vrijeme bila pod mletačkom upravom (okupacijom).

Često su se ove dvije susjedne države, iako oprečnih interesa, natjecale koja će putem poklona steći više naklonosti kod vezira i njegove uprave. Veziri su gledali i na vrijednost donesenih poklona, pa su se tako odnosili prema darovateljima. Nekad su pokloni bili značajniji jedne, a nekad druge strane. Takve poklone primio je od Mletačke republike i Ahmed Seid-paša Ćuprilić, koji je postavljen na vezirstvo aprila 1766 i ostao bosanskim vezirom u Travniku do marta 1767. godine. O mletačkom poklonu ovom veziru piše na osnovu zadarskih izvora publicista Mitar Papić napis pod naslovom:

»Tragom minulih dana — pokloni iz Mletaka«

Mlečani su održavali kontakte sa travničkim vezirima kao sa susjedima. Bogati darovi novom veziru bili su prvi znakovi dobrih odnosa. Tako su i Hadži Ahmetu Ćupriliću stigli prvi pokloni 1766. godine. U službi zadarskog providura bio je Franjo Medun

koji je održavao redovnu vezu sa Travnikom. Boraveći više puta u Travniku, Medun je bilježio i neke zanimljive događaje u Travniku u drugoj polovini osamnaestog vijeka. O Medunovom odlasku u Travnik i predaji poklona novom valiji Ćuprilliću, zabilježeno je:

ČEKANJE NA OGLEDALO

»Dr Konstantin Valantino, liječnik bosanskog paše, pisao je dragomanu Medunu u Zadar 7. avgusta 1765. g. da paša nije još providuru najavio svoj dolazak na upravu Bosne jer nije imao kaftana da se obuče, pa kad mu stigne iz Carigrada, da će poslati svoga čovjeka s pismom u Zadar, kako je to običaj. Primivši Medun ovo pismo, posla ga providuru. Providur se pobrine za poklone i poslanstvo, ali kako je nastupila zima, to je odredio da Medun sljedeće godine krene u Bosnu. Tako je Medun tek u julu 1766. stigao iz Zadra u Split sa providurovim pismom splitskom knezu da se pobrine za tovarne konje, da Medun može odmah nastaviti put u Bosnu. Medun je bio već iz Zadra dobio neke darove, kao svilu, kadifu, čohu, mirise i slatkiše, ali je u Splitu još čekao lađu s ogledalom, koje je providur slao veziru. Kada je oko 17. jula stiglo ogledalo, Medun odmah naredi zapovjedniku u Sinju da pripravi stražu, koja će pratiti republičke darove.

Medun je stigao u Travnik 5. avgusta, a odsjeo u hanu nekog Hadži-Omera Sudara, a 9. istog mjeseca već je bio primljen kod vezira Hadži-Akmeta Ćuprilića u audijenciju i predao njemu i drugim dostojanstvenicima providurove darove. Paši je, kako Medun izvještava providura, bio drag izraz providurova prijateljstva, kao i poslati darovi, koje je mogao svako vidjeti kada su nošeni kroz Travnik iz hana u Konak. Općenito se govorilo da su darovi dostojni jednog vladara a ne paše. Paša se zahvalio i rekao da je republika stari sultanov prijatelj. Paša će zato osobito paziti da sačuva dobre i čvrste odnose sa dobrim susjedima, i to sa pograničnim mletačkim zapovjednicima, naročito sa providurom, kako je dobio upute od porte«.

Medun nije ovom prilikom razgovarao sa pašom i o prilikama u Bosni. Paša se žalio kako Sarajevo kao glavni grad Bosne ne sluša naređenja sultana itd. Medun hvali ćehaju kao inteligentnog čovjeka i pošto će on preko ćehaje održavati veze sa pašom, to je i ćehaji dao bogate darove.

VIŠE POJEO NEGO ŠTO JE DONIO

Pošto se Medun duže zadržao u Travniku, to je providuru u Zadru poslao nekoliko pisama o prilikama u Travniku i Bosni. Zanimljiv je podatak i o jednom dubrovačkom poslaniku, koji nije donio tako bogate poklone kao Medun. »U Travniku se tada nalazio i Dubrovački poslanik, koji je došao da se u ime dubrovačke gospode pokloni paši. No paša ga ne cijeni, rekao bih zato, što su nje-

govi darovi male vrijednosti bili. I ćehaja ga nije srdačno primio i pokazao je svoje nezadovoljstvo rekavši da je bilo bolje da mu nije ništa donio, jer doneseni darovi nijesu Bog zna što. Zbog toga je dubrovački poslanik već osjetio posljedice te ga više ne goste na račun državni i rečeno mu je da je više pojeo nego što je donio, pa zašto već ne odlazi. On neće da ide jer je donio Portin ferman da se Turcima i turskim podanicima zabrani trgovati u Makarskoj, Omišu, Gabeli, Skradinu, Risnju i Hercegnovome«.

Medun je u jednom pismu providuru zabilježio još jedan događaj iz tadašnje Bosne: »U nekog Idriz bega u Kupresu služila je neka Fatima, prije kršćanka, koja se pred malo mjeseci poturčila. Njoj su došle dvije žene iz Glavica kod Sinja, podanice mletačke i rekle su da su u rodu sa Fatimom, pa je i njih Idriz beg uzeo u službu. On je jednom išao u Skoplje (Bugojno M. P.) daleko šest sati od Kupresa i ostavio u kući one tri žene. U njegovom odsustvu one su pokupile sve dragocjenosti i bakrene stvari, stavile na konja i pobjegle«.

Pri kraju svoga boravka u Travniku Medun je i sam pao u nemilost i jedva mu je uspjelo da se pomoću nekih prijatelja vrati preko Livna i Splita u Zadar.[6]

ZABILJEŠKE

1. Pisma Halil — paše Ćose, Institut JAZU u Zadru.
2. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit., str. 20.
3. Popis vezira prema Karlu Peezu, GZM 1889, 2, str. 63-64. i prema Safvetu Beg Bašagiću-Redžepašiću, op. cit., str. 180 — 183.
4. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit., str. 137 — 141.
5. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit., str. 21.
6. M. Papić: Tragom minulih dana — pokloni iz Mletaka, NIP Oslobođenje, Sarajevo, 17. novembar, 1973. god., str. 5.

ZNAČAJ VEZIRA ZA GRAD

Veziri su postavljani od sultana kao njegovi namjesnici i nosioci cjelokupne vlasti. Vezir je dolazio na dužnost sultanovim fermanom (naredbom) koji je odmah upućivan u kancelariju bosanskog pašaluka (ejaleta). Po saznanju da je postavljen za vezira, izabranik bi sebi određivao zamjenika (kajmekama) koji bi ga zamjenjivao punovažno dok sam sa porodicom i pratnjom ne stigne u Travnik. Vezir je kajmakama postavljao bujuruldijom (pismenom zapovijesti) kojom je obično određivao i mjere koje treba preduzeti radi sigurnosti putovanja od istočne granice pašaluka do Travnika. Novog vezira, prema uobičajenom ceremonijalu, dočekivalo bi između bosanskog i rumelijskog pašaluka izaslanstvo sastavljeno od bosanskih glavara obično u Novom Pazaru. Veziru je pred Sarajevom, kao najvećim gradom u zemlji, priređivan doček kod Kozje ćuprije. Sarajlije su izlazile na takozvani selam ili pozdrav novom veziru. Prema jednom navodu iz 1813. godine na dočeku vezira okupile su se Sarajlije na Kozjoj ćupriji gdje je novi vezir (paša) trebao da sjaši s konja, da tu bude pozdravljen i poslužen kavom i šerbetom.[1]

Doček u Travniku bio je još svečaniji. O putu vezira koji bi trajao 15 i više dana svakodnevno je Travničane izvještavao telal (glasnik). Ulazak vezira u grad pozdravljali su i oglašavali topovi sa tvrđave, a grad (varoš) je bio okićen barjacima. Džamijske su munare toga dana bile osvijetljene. Veziru je na poklon i raport prvi prilazio kajmakan, koji mu je ujedno simbolično predavao vlast.

Svi veziri nisu bili podjednako značajni za Travnik, pa ni za Bosnu. Neki su za vrijeme duže ili kraće vladavine ostavili više, a neki manje traga. Pojedini su naročito značajni za grad Travnik, jer, kao uspomena na njih, i danas grad rese veoma lijepi orijentalni spomenici.

Već sam spomenuo da je prvi vezir koji je u Travniku boravio i iz njega upravljao Bosnom i Hercegovinom, bio defterdar HALIL-PAŠA ĆOSO. Njegovo vezirovanje pada od 1698—1702. godine. Za vrijeme njegove uprave sklopljen je karlovački mir, 1699. godine, između Austrije, Venecije i Turske. Sultan je u ovo vrijeme Sarajlijama potvrdio povlastice »da ne plaćaju poreza (tekalifi urfije ve šakka), ali da zato moraju opremati stanovit broj konjanika i pješaka beglerbegu kad pođe u boj.«[2]

Za vrijeme njegovog nasljednika SEJFULLAH-PAŠE došlo je do istrage poturica u Crnoj Gori na Badnjak 1702. godine i od tada su bosanski veziri stalno zapleteni u ratove sa žilavim crnogorskim brđanima.

Prvi značajniji vezir koji je u Travniku ostavio spomen bio je ELĆI IBRAHIM-PAŠA. Iako je boravio u Travniku kratko vrijeme, oko 18 mjeseci, sagradio je u travničkoj mahali Osoje medresu s tekijom, jedan mekteb sa 6 soba za derviše i učenike. Za njihovo izdržavanje odredio je prihode od hana u »Baščaršiji« (čaršiibašinda), brijačnicu, dućan uz spomenutu brijačnicu, hambar, potkivački (nalbantski) dućan, veliku kahvanu, pekaru, buzadžinicu, veliku sjenaru, 5 mesarskih dućana s klaonicama pod jednim krovom u Donjoj čaršiji, te tabhanu na rijeci Bunarbaši. U svojoj vakufnami tačno određuje kako će se raspoređivati prihodi od tih objekata.[3]

Za vrijeme prvog vezirovanja MUHSIN-ZADE ABDULAH-PAŠE u Travniku je proslavljeno sklapanje mira 1720. godine između Turske i Venecije poslije rata koji je trajao od 1716—1718. godine.

Jedan od značajnijih vezira u 18. vijeku bio je HEKIM-OGLU GAZI ALI-PAŠA (Gazi-pobjednik). Došao je na mjesto bosanskog vezira nakon što je bio svrgnut s položaja velikog vezira u Carigradu. U doba njegova vezirovanja privremeno je zaustavljeno uzmicanje Turaka pred vojničkom silom austrijske carevine, koje je započelo porazom kod Beča 1683. godine. On je, pobjedivši austrijsku vojsku kod Banja Luke 1737. godine, uspio baciti protivnika sjeverno od Save i zaustaviti austrijsko napredovanje. Ovo je tim značajnije što je to postigao bez ikakve pomoći ostalih dijelova carstva tj. s vojnom snagom same pokrajine. Znamenit je i po tome što je uspio iz sva 32 kadiluka sazvati ajane (prvake) i muftije i dobiti njihov pristanak za otpor neprijatelju. Tako je oko sebe okupio muslimanske feudalce koji su bili već demoralizirani stalnim porazima. Dok je za prvog vladanja Bosnom (1735—1740) uspio steći samo simpatije, drugi (1744—1745) i treći put (1746—1748) navukao je na sebe opću mržnju. Naime, ubirao je, za potrebe carske blagajne (a možda i svoje), velike poreze koji su ličili na globljenje ne samo kršćana nego i muslimana. Zato je protiv njega na Porti podnesen mahzar (tužba) i bio je uklonjen iz Bosne.

JEGEN MEHMED-PAŠA sagradio je u Turbetu blizu Travnika 1744. godine jednu česmu koja je sve do nedavno služila namijenjenoj svrsi.

U toku trećeg vezirovanja HEKIM-OGLU ALI-PAŠE u Sarajevu i cijeloj Bosni izbiše neredi koji su trajali 10 godina. Uzrok ovim neredima bijahu porezi koje je narod smatrao prevelikim. O tome izvještava suvremeni sarajevski kroničar Mula Mustafa Bašeskija ovako:

»U godini 1160 (13. I 1747) pojavi se u Bosni, napose u Sarajevu, Bog zna zašto, nered i pobuna, koja je trajala sve do godine 1170 (26. IX 1756) kroz cijelih 10 godina. U ovom vremenu preote masa toliko maha, da se nije ni najmanje bojala vlasti ni upravnih organa, što je dalo povoda, da su se međusobno iskvarili i poubijali.

A kako se nagađa, svemu ovom bili su uzrokom paše, koji su počeli tlačiti siromahe i progoniti ih, što je ponukalo sve građane, iz milosti za siromahe, suprotiviti se protiv paša i njihovoga nasilja, te se sastajati u skupštine, na kojim izabraše za vođu poznate bašeskije i ajane, koje su u prvi mah veoma poštivali i pomagali ih u borbi protiv paša: ali naposljetku, ostave ih na cjedilu pođu na stranu pašinsku i počnu ih podupirati u svakom pogledu, šta više i u njihovom nasilju.

Na žalost i pojedini kapetani počeše međusobno ratovati, a uzrok tome bijaše, da oni kapetani, koji se ne bijahu uvrstili u janjičarsko kolo počeše otimati vojnike i čifluke od onih koji su se uvrstili u janjičare. Ovi bi se pritužili bašeskijama, koji bi bajagi dizali vojsku i obsijedali tvrđave te ratovali sa kapetanima nejanjičarima. U Sarajevu uživali su najviši ugled opaki ljudi, koji su premašili svaku granicu, te se već nekoliko godina na ulici nije ni straža vidila, nego bi po koji put same bašeskije tobože redom držali stražu sa svojim ljudima, svaki na jednom dijelu grada, ali bi prava svrha tog stražarenja bila ta, da stražu, možda od 1000 ljudi dovedu u svoju kahvanu i tako da im se zarada kahvane što više povisi. Eto na ovaj način vladala je Božijom voljom u Bosni buna i nered kroz cijelih deset godina, te su opaki nadjačali a poštenjaci bili potisnuti, dok se i tome ne stade na kraj godine (1756).«[4]

Nakon izbijanja ovih nereda bude opozvan HEKIM-OGLU ALI-PAŠA i na njegovo mjesto bude postavljen, po četvrti put, za vezira MUHSIN-ZADE ABDULAH-PAŠA (1748), a taj iduće godine umre u Travniku gdje »učiniše mu turbe velelipo i goleme spese.«[5]

Veoma lijepo turbe ovog paše nalazi se ispred hotela »Orijent« u centru grada. Inače je ovaj vezir bio poznat kao miran i dobar čovjek (slika turbeta uz ostala vezirska turbeta.

Kako je već spomenuto, neredi su stalno trajali, a veziri KODŽA HADŽI BEKIR-PAŠA (1749), SEJJIDI ABDULAH-PAŠA (1750), ŠERIF HALIL-PAŠA (po Karlu Peezu — ŠERIF ABDULAH-PAŠA, 1751) i AHMED-PAŠA ĆUPRILIĆ (1752) bili su nemoćni uvesti kakav — takav red i poštovanje zakona.

Tada Porta imenuje Fočaka čaušbašu MEHMED-PAŠU KUKAVICU 1752. godine sa zadatkom da učini ono što njegovim prednodnicima nije pošlo za rukom. Za Mehmed pašu se pretpostavlja da je domaći čovjek rodom iz sela Pavlovića kod Foče, pa ga u dokumentima zovu Fočak. No prema najnovijim istraživanjima koja je izvršio Miroslav Džaja i objelodanio u knjizi »Sa Kupreške visoravni«, porodica Mehmed-paše Kukavice porijeklom je sa Kupresa. Ime su dobili po skopaljskim bugojanskim bezima Kukavicama koji su imali posjede oko Kupresa. Danas se i jedno selo kod Kupresa zove njihovim imenom.[6]

Tvrdnju da je Kukakvica rodom sa Kupresa ne smatram nevjerovatnom, ali je svakako treba još potvrditi, kao i usvojeno mišljenje da je Fočak. Naziv »Fočak« mogao je poteči iz činjenice da je on bio u Foči čaušbaša (zapovjednik jedinice janjičara), pa je s te

dužnosti, a zapažen od svojih pretpostavljenih kao sposoban, postavljen na viši položaj, i za vezira, kako bi sredio prilike u bosanskoj zemlji.

Zato je Porta postavila Kukavicu za vezira i poslala ga u Travnik jer je bila uvjerena da će on svojom energičnošću zavesti red u ovoj buntovnoj pokrajini. Pojavu nasilja i nereda nastojao je svim mjerama da likvidira Mehmed-paša Kukavica. Obračunavao se veoma drastično sa svima nepokornima, a nije štedio ni najuglednije begove. O tome govori savremeni ljetopisac iz franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci, fra Bono Benić 1752. godine ovo:

»Međutim, stiže Kul-čauš (misli na Mehmed-pašu Kukavicu) i skupi u Travniku kadije, age sarajevske i bašeskije; i posla bašeskije po poglavare rebellionis (ustanika); i dovedoše ih na vjeru, pa ih smakoše, to jest: Rasvaču od Tešnja, Činčaju od Tuzle i Ćorbića iz Skoplja, i još dvojicu trojicu . . . Tada Kul-čauš uze mnogo blago i otiđe put Carigrada (hoću da rečem Kul-čauš se bašeskijama poreza teško blago po Bosni pa otiđe, a da ga bašeskije kupe), ama kako Kul-čauš otide, tako baše i ne dadoše blaga bašeskijama, već ih otjeraše.«[7]

Mehmed-paša je, zaista, uspostavio red u zemlji. Spriječena su naselja, a paša je postao strah i trepet feudalnim nasilnicima. To potvrđuju i ovi stihovi:

Dok bijaše Kukavica paša,
Ne znade se ko bijaše baša.
Sve saruke zbiše u sanduke
Jatagane skriše na tavane.[8]

Mnogi kroničari za ovo vrijeme kažu da je u zemlji zaista uspostavljen red i mir, koji je, istina, bio silom uspostavljen, ali će biti od velikog značaja za daljnji razvoj, no neće biti dugotrajan jer su se unutrašnje suprotnosti sve više zaoštravale.

Po Jajačkom arhivu koji navodi Safet Bašagić,[9] spomenuti MEHMED-AGA s nazivom KUKAVICA, podavio je u Travniku 18 bosanskih poglavica, a zatim je poslao svoje konjanike da to isto učine u pokrajini i zavedu red. U tome je donekle i uspio pa je za zasluge imenovan vezirom 1752. godine. Na tom je položaju ostao do 1755. godine.

On je za Travnik vrlo zaslužan jer se u njegovo vrijeme grad počeo brže širiti na zapad. Sagradio je u blizini vezirskog konaka džamiju i sahat-kulu, a malo podalje bezistan (bezisten) sa 47 dućana. Podigao je i medresu, pred njom šedrvan i javnu banju (hamam).[10]

Za svoju razonodu u selu Bašvicama kod Turbeta, upravo na mjestu, gdje se sastaju rječica Komarska i Turbetska Lašva, sagradio je konak u kojem je boravio preko ljeta.

Mehmed paša je ostavio za sobom mnogo značajnih tragova i u drugim gradovima, kasabama po Bosni i Hercegovini. Tako je izgradio ukupno oko 80 korisnih objekata za razne svrhe pored Travnika u Sarajevu, Foči, Goraždu, Prijepolju, Visokom i drugim mjestima.

Ipak je smijenjen 1754. godine po navodu Karla Peeza,[11] a po S. Bašagiću 1755. godine.[12]

Na njegovo mjesto bio je postavljen SOPA SALAN ĆAMILI AHMED-PAŠA (1756) koji će upravljati Bosnom gotovo dvije godine. Ovaj paša popravio je Gazi-aginu džamiju koja se po njemu naziva i Ćamilija, odnosno Sulejmanija ili »Šarena džamija«. Ispod ove džamije sagradio je 27 dućana pa je i danas tamo bezistan.[13] Uz džamiju popravio je vodovod i šadrvan.

Safet Bašagić za ĆAMIL-PAŠU kaže da je počeo utjerivati velike poreze i globe, a to je posvuda naišlo na revolt. Pokušavši kazniti Visočane, bude od njih potučen, jer su ih pomagale Sarajlije. No suvremeni sarajevski kroničar MULA MUSTAFA BAŠESKIJA o tome ništa ne govori u spomenutoj kronici.

Na mnoge tužbe iz cijele pokrajine PORTA ga smjenjuje te ponovo postavlja MEHMED-PAŠU KUKAVICU (1757) po drugi put. Ovaj nastavlja stopama svoga prethodnika u utjerivanju velikih poreza, a oni koji su ih trebali plaćati smatrali su ih nepravednim.

O njegovom drugom vladanju kaže Mula Mustafa Bašeskija slijedeće:

»Bosanski valija Kukavica Mehmed-paša krene 25. VIII 1759. na Mostar, te zatraži da mu se izruče tri osobe; ali Mostarci ne samo da ih nisu paši uručili, nego ga tu i poraze i ubiju mu 4 čovjeka.«[15] Zbog toga bude smijenjen i prognan u Resmo (na Kreti), gdje je smaknut.

Godine 1762. pojavi se u Bosni kuga koja je trajala 3 godine. Harala je naročito po Sarajevu te je od nje podleglo mnogo ljudi i tako je uspostavljen, donekle, mir kojega nisu uspjeli uspostaviti veziri. Prema nekim navodima toliko je opao broj janjičara da se nisu voljeli javno pokazivati na okupu kao na primjer za vrijeme ramazana kad se obično klanja na musali. Činili su to radije po džamijama pa se tako nije opažala njihova malobrojnost.

Nasljednik Mehmed-paše Kukavice bio je MUHSIN-ZADE MEHMED-PAŠA (1760) sin Muhsin-zade Abdulah-paše koji je vezirovao četiri puta, pa je i umro u Travniku. I on se ugledao u neke prethodnike koji su tokom svoje uprave ostavljali u Travniku zadužbine (legate-zaklade).

Iz vakufname od 1767. godine[16] vidi se da je dao ponovo sagraditi o svome trošku tekijsku džamiju, pored nje medresu sa 7 soba, a na istom mjestu u blizini stare čaršije (današnja Donja čaršija) podigao je i mekteb.

Za izdržavanje ovih objekata namijenio je znatnu sumu novca koja se trebala izdavati u zajam na kamate. Odredio je i kako će se raspoređivati prihodi. Njegov vakuf kupio je i han s baščom, kuću sa baščom i četvrtinu jednog hana (Ebu Bekirovog) u Osmanbegovoj mahali.

Od šezdesetih godina 18. vijeka počinju ratovi između Turske i Rusije. Od tada veziri redovito po Bosni skupljaju vojnike i vode ih na rusko bojište. Za Tursku su prilike pogoršane od dolaska Josipa II na austrijsko prijestolje. On se s ruskom caricom Katarinom II nagodio o zajedničkom vođenju rata i o podjeli osvojenih

teritorija (1788—1791). Na bosanskoj granici ratovalo se oko Dubice (Dubički rat), dok je glavno poprište operacija bilo u Srbiji. Austrijski generali ratovali su vrlo mlitavo pa su tek poslije Laudonovog dolaska zauzeli Beograd, Dubicu i Bosanski Novi.

O tadašnjem veziru AGRIBOZLI BEKIR-PAŠI (1788) pripovijedalo se da je volio u Travniku zgrtati novac nego se brinuti za odbranu ugrožene granice. Zbog toga je na njegovo mjesto brzo poslan ARSLAN MEHMED-PAŠA (1789).

Prema sultanovim fermanima upućenim u Bosnu vidi se da su u Carigradu bili razočarani ondašnjim držanjem muslimana i begova. Naročito im se predbacivala nesloga pa i kukavičluk. Vijeće ajana (Medžlisi ajan) odgovorilo je predstavkom — mahzarom, da vojnici koji čuvaju granicu, ne primaju nikakve plaće i da vole braniti ognjišta nego provaljivati preko granice (Save).

Ovo je izazvalo Portu koja odmah postavlja novog vezira MEHMED MIRALEM-PAŠU 1789. godine.

U nastavku daljnjih operacija austrijska vojska zauzme Cetin-grad u Baniji, ali uskoro poslije toga, zbog smrti Josipa II, prestalo je ratovanje. Za vrijeme toga rata najbolje se očitovala međusobna netrpeljivost bosanskih velikaša i zatrovanost prilika u zemlji. Samo neodlučnošću i sporošću austrijskih generala može se objasniti okolnost da već tada Bosna nije bila okupirana.

Pri kraju 18. vijeka upravlja Bosnom HASAMUDDIN-PAŠA od 1792 do 1796. godine. On je donio naredbu o nošenju odijela i boja. Zelena, bijela, žuta i crvena boja odijela i obuće određena je za boju muslimanskog stanovništva. Vezir je odredio da se kršćani i Židovi moraju, tamnom bojom svojih odijela, razlikovati od muslimana.

Njegov nasljednik bio je PERIŠAN MUSTAFA-PAŠA od 1796. do 1799. godine. Tada je, konačno, provedeno razgraničenje s Austrijom i od tada je Bosna zadržala granice prema sjeveru i zapadu koje, uglavnom, ima i danas. Spomenuti vezir umro je u Travniku. Tu mu je načinjeno turbe nedaleko česme koju je podigao u blizini današnjeg hotela »Orijent«.[17] O tome govori i natpis na samoj česmi na turskom jeziku:

»Ponos vezira, zet sultana svijeta,
Bivši kajmekam, taj velija koji obasjava svijet,
Kada mu je prispio ferman Istinitog, ostavio je položaj (dîvân) života,
I odlučio se za vječne dvore kao najčistiji.
Svoj grob oživio je time što će se za njega moliti,
Oni koji budu pili vodu i kao žedni uraspoložili se,
Vehbijo, neka je posmatračima ovoga kronograma ugodan napitak
Dođi i napij se vode života sa Mustafa-pašina sebila«.[18]

8. Česma Perišan Mustafe-paše

Ova česma na kojoj je stajao natpis, bila je do 1960. godine uz spomenuto turbe. Prilikom preuređenja kavane »Lipa«, česma je bila uklonjena, ali će biti restaurirana na drugom mjestu. Ploča sa natpisom čuva se u Lapidariju Zavičajnog muzeja Travnik.

Posljednjih godina 18. vijeka smijenila su se dva vezira: VANLI MEHMED-PAŠA i HADŽI MEHMED-PAŠA, koji nisu ostavili značajnijeg traga u Travniku.

Početkom 19. vijeka pada druga vladavina VANLI MEHMED-PAŠE (1801 godine), a iza njega dolazi HAKKI MEHMED-PAŠA koji je bio imenovan vezirom, ali u Bosnu i u Travnik nije nikada ni došao.

U ovo vrijeme javljaju se, iz redova turskih feudalaca, pojedinci koji se odmeću od centralne vlasti. Takvih je bilo naročito u perifernim turskim oblastima koje Turci zovu »dere-bezi«. Među takvima se isticao poznati Pazvan-oglu koji je samostalno zagospodario Vidinom.[19] Pojava i djelovanje Pazvan-oglua u Vidinu bila je povod za prvi srpski ustanak 1804. godine, a to će biti i početak kraja turske vlasti na Balkanu.

Uskoro će u Travniku da vlada nekoliko vrlo okrutnih i energičnih vezira. Oni će pokušati da svim mjerama osiguraju centralnu vlast i sprovođenje nagoviještenih sultanovih reformi.

Za HUSREV MEHMED-PAŠU (1806—1808), poznato je da je u Travniku 1806. godine dao objesiti janjičarskog agu (vrhovnog zapovjednika vojske) i to uz gruvanje topova uz znak veselja što je pobjedio silnika.

IBRAHIM HILMI-PAŠA podigao je 1808. godine tophanu (ljevaonicu topova)[20] upravo na mjestu današnjeg dvorišta Srednjoškol skog centra. U Lapidariju Zavičajnog muzeja i danas se čuva nekoliko željeznih kugli (džunla) i dio topa koji potječu iz ove tophane.

Početkom 19. vijeka zbog nereda i nemogućnosti da se oni spriječe često su smjenjivani veziri. Među njima bilo je dobrih i vrlo okrutnih koje su ljudi pamtili po dobru i zlu. Zato je svaka promjena vezirstva izazivala veliki interes građana. O tome Ivo Andrić u priči o vezirovom slonu kaže:

»Mnogi su se stranci čudili što Travničani toliko raspituju o svakom novom veziru, čim čuju za njegovo postavljenje, i podsmevali im se zbog toga, pripisujući to njihovom ljubopitstvu i njihovoj uobraženosti i navici da se mešaju u krupne državne stvari. Međutim, nisu bili u pravu. (Podsmevači su uopšte retko u pravu.) Nisu ni radoznalost ni gordost nagonile Travničane da toliko raspituju o svakom novom veziru i njegovim najsitnijim fizičkim i moralnim osobinama i navikama, nego dugo iskustvo i velika nužda.

U nizu tolikih vezira bilo ih je svakojakih: i mudrih i čovečnih, i nemarnih i ravnodušnih, i smešnih i poročnih, ali i tako teških i opakih da o njima i sama priča prećutkuje najgore i najglav nije, kao što narod, iz sujevernog straha, ne voli da pominje bolest i zle stvari po imenu. Svaki takav vezir bio je težak celoj zemlji, ali ipak najteži Travniku, jer svuda po Bosni on je vladao tuđom rukom, a ovde je bio lično sa svojom nepoznatom ćudi, sa svojom pratnjom i poslugom . . . .«[21]

Kao na veoma strogog vezira sačuvana je u Travniku uspomena na DŽELALUDIN Ali-pašu nazivanim i DŽELALIJA koji je vezir od 1819. do 1822. godine. On je umro i sahranjen je u Travniku u turbetu pred »Orijentom« zajedno sa ABDULAH-PAŠOM

MUHSIN-ZADE, koji je inače zapamćen kao dobar vezir. Za Dželaliju je utvrđeno da je bio jedan od najokrutnijih bosanskih vezira. On je u Travniku dao pogubiti oko tristo bosanskih feudalaca među kojima je bilo i sedam krajiških kapetana. To su, većinom, bili bosansko-hercegovački begovi, što su se opirali sultanovim reformama u korist obespravljene kršćanske raje. Dok su drugi veziri po pravilu bili podmitljivi, on je jedan od rijetkih koji nije nikada primio mito. Njegova moć ležala je u jakom, vrlo dobrom naoružanom odredu vojske (oko 1200 ljudi), koji su bili stalno uz vezira. Uživao je i veliku podršku Porte i krugova koji su bili za nasilno, odnosno krvavo sprovođenje reformi. U njegovo vrijeme, sjećaju se priča stari Travničani, u gradu je vladao veliki strah. Ljudi su izbjegavali kretanje po gradu. Išli su rano na spavanje, zatvorivši kapije još za dana ili za prvog sumraka. Kraj vezirovog konaka sa strahom se prolazilo, a i posluga iz grada, koja je služila vezira, zazirala je od češćih susreta s njim. Ipak su tužbe na njegovu okrutnost dodijale sultanu te je bio smijenjen 1822. godine, pošto je vezirovao gotovo tri godine. Kad je smijenjen sa vezirske časti, naglo je umro, pa se predpostavlja da se otrovao vlastitom rukom.

U otporu reformama počinju se isticati i kapetani u kapetanijama.[22] U sprovođenju reformi ponovo se istakao ABDURAHIM-PAŠA koji je dao pogubiti oko 200 begova u Travničkoj tvrđavi 1828. godine.

Pošto su reforme pogađale bosanski begovat, koji se nije mirio sa gubljenjem ustaljenih vjekovnih privilegija i jer su reforme vrlo okrutno sprovođene, došlo je do ustanka izvjesnog broja begova pod vodstvom Husein-kapetana Gradašćevića (1831—1832. godine). Gradašćevića je narod prozvao »Zmaj od Bosne«. Pobunjeni begovi protjerali su sultanovog vezira Morali Ali Namik-pašu i postaviše Huseina, ali za kratko vrijeme. Begovi su poraženi od sultanove vojske. Kod najstarijih ljudi u Travniku još je u sjećanju pričanje njihovih roditelja o događaju, kako je »Zmaj od Bosne« sa prikupljenom begovskom vojskom pravlio u Travnik od Sarajeva i zauzeo ga. Međutim, ipak je došlo do veće bitke sa Skopljacima (Bugojancima) koji su doveli vojsku u pomoć sultanovom veziru Ali Namik-paši. Ova bitka zbila se u Piroti, mjestu gdje je danas smješten Industrijski Kombinat »Borac«. Husein je pobijedio neprijatelje i bio ustoličen za vezira. Zatim je sa vojskom od 20.000 Bošnjaka pošao u susret sultanovoj vojsci koju je predvodio veliki vezir. Bosanska begovska vojska stigla je do Kosova, gdje se susrela sa sultanovom vojskom i porazila je. Uskoro nova sultanova vojska pod Kara Mahmudom-pašom porazi Huseinovu vojsku u blizini Sarajeva. On pobježe preko Save u Austriju. Na njegovu molbu sultan će ga kasnije u izbjeglištvu pomilovati, pa se vraća nazad u Carigrad, gdje je i umro.[23]

U Travniku je zapamćeno da je Husein od svojih pristalica proglašen za vezira u selu Zabilje, kuli Zlatarevoj. Po dolasku u Travnik obećao je smanjenje svih poreza. Obećao je da harač neće biti veći od jednog vižlina (24 pare), što je jedna polovina ranijeg harača. Narod se tome poradovao, ali potvrda vezirstva nije

stizala iz Carigrada, pa i obećanja nisu bila izvršena. Jedino je u gradu došlo do sniženja cijena svih proizvoda.

Pokret Huseina Gradašćevića i njegov djelomičan uspjeh značio je i slabost centralne vlasti i njenu nemoć da sprovede reforme od kojih je zavisio opstanak turske vladavine u našim zemljama.

Treba istaći da je ovaj pokret, iako vrlo snažan, bio brzo ugušen. Uzrok leži u nejedinstvu i podvojenosti među bosansko-hercegovačkim velikašima. Jedni su bili na strani Huseina, a drugi su ostali vjerni sultanu i njegovom namjesniku u Travniku. Bosanski begovi uglavnom su bili uz Huseina. Među njima su se isticali Mujaga Zlatarevi, Ali-paša i Mehmed-paša Fidajić. Hercegovački velikaši, na čelu sa Alijagom Rizvanbegovićem, ostali su vjerni sultanu i pružaće otpor Huseinu zajedno sa bosanskim vezirom Namik-pašom, koji je iz Travnika pobjegao u Stolac. Među ovim hercegovačkim begovima najznačajniji su bili: Smailaga Čengić, Hasanbeg Resulbegović, Luftibeg Redžepašić, Ibrahim, Osman i Mehmed Sulejmanpašić.

Gradašćević će djelomično savladati otpor hercegovačke opozicije, zauzeti Trebinje i Mostar, ali će njegovi protivnici i dalje ostati snažni.

Interesantan je stav livanjskog kapetana Ibrahim-bega Firdusa koji se držao neutralno i prema jednoj i drugoj strani. Kad je utvrdio nadmoćnost ustanika, priključio se Gradašćeviću, a poslije njegova poraza opet se priklanja sultanovoj politici. On će nasiljima izazvati protiv sebe ustanak u livanjskom kraju, pa će morati prebjeći na dalmatinsku teritoriju koja je bila pod Austrijom.[24] Firdus će se, po dozvoli vezira, vratiti u Bosnu gdje će jedno vrijeme živjeti na svom imanju u Fojnici, a zatim u Travniku. Nije se više vratio na položaj livanjskog kapetana ni muteselima. Umro je u Travniku u časti carskog kapudžibaše 1837. godine. Njegova je smrt ostala zagonetna sve do danas. Nije objašnjeno da je umro prirodnom smrću, ili kako se u narodu pretpostavlja, da je otrovan od vezira Salih paše Vedžihije, po nalogu Porte, jer je i dalje bio njen potencijalni protivnik. Sahranjen je u Travniku na groblju Lončarici.

Bosansko hercegovačka raja nije se pridružila ustanicima iako je na razne načine namamljivana da im se pridruži. Takve pokušaje činile su Huseinove pristalice i u Bosni i Hercegovini. Raja koja je bila od begova bezdušno eksploatisana, nije imala povjerenja u begovska obećanja da će joj smanjiti dažbine, nego je, naprotiv, još uvijek polagala nadu u reforme centralne vlasti. Zato se kršćanska raja našla u taboru Huseinovih protivnika.

Kakav je bio stvarni odnos raje prema bosanskim begovima i velikašima najuvjerljivije pokazuje razgovor koji je vodio Imbro Tkalec sa Rustem-begom Bišćevićem. Evo šta je rekao Rustem beg:

»Nismo mi nikakvi neprijatelji vaše vjere, iako je naš din bolji, no ja ne trpim hrišćana ni kršćana, a odmah ću vam reći zašto. Raja nas mrzi ne zato što smo muslimani, nego jer smo joj gospodari. Raja zna da škripimo zubima što moramo da podnosi-

mo Osmanlije, no isto tako snosi i ona našu vlast. Što raja radi? Drži s Osmanlijama protiv nas, puzi pred sultanom i vezirom i tužaka nas da smo neprijatelji sultana. Vaši svećenici zalaze u vezirov konak, ljube mu haljine pa usput prišapnu koju riječ protiv bega ili spahije. Vezir nam je već po prirodi neprijatelj pa te tužbe i sumnjičenja zapiše u rovaš, pa ako već ne može da nam gore naudi, a on nas pljačka i tako sebe bogati. Svaki je vezir otišao iz Bosne kao bogataš i svaki je otimao, i Turčinu i Kršćaninu, kolikogod je više mogao. Sve iz mržnje prema nama, bosanskoj gospodi, pušta raja da je upotrebljavaju kao oruđe da nas potlače. To joj ipak mnogo ne pomaže. Moj babo često govori:

»Kad bi se moglo osloniti na raju, davno bi već Bosna bila slobodna . . . « U Bosni na jednog Turčina dolaze dva kršćanina, ali to nas ne bi plašilo, jer imamo oružja i jer smo junaci; raja nema oružja pa se plaši. Ne bismo mi od raje ništa drugo tražili nego da bude mirna i da ne ruje protiv nas. No sve uzalud; potajno će raja držati sa svakim našim dušmaninom, ćesarom, sultanom i carem i svakom će nas od njih izdati. Zar dakle ne moramo raju mrziti i zar nismo dužni spriječiti da nas ona ne izda? S rajom moramo strogo postupati i paziti da se ne obogati, pa da nam onda ne preraste preko glave«.[25]

Poslije ovih događaja veziri će privremeno rezidirati u Sarajevu. Na to će ih prisiliti nesređene prilike u Bosni i Hercegovini, kao i u samom Travniku gdje je još bilo Huseinovih pristalica. Sarajevo im se ipak činilo sigurnijim za život u to vrijeme.

U Travnik će ponovo preseliti Mehmed Salih Vedžihi-paša 1839. godine. I on dalje radi na sprovođenju reformi, krši otpor krajiških begova, a porazi i vojsku Sarajlija kod Viteza, koji su mu pošli u susret, pa tako učvršćuje centralnu vlast.

Od posljednjih travničkih vezira veći značaj ima Tahir-paša Čengel-oglu (1847-1850), koji će izgraditi prvu vojnu kasarnu, na mjestu današnje vojarne. Podigao je i poseban saraj na Bašbunaru gdje se danas nalazi bolnica za plućne bolesti Medicinskog centra. Da bi smirio prilike u Bosni, pogotovo u Travniku gdje je živio, sazvao je na skupštinu najmoćnije feudalce iz cijele Bosne. Tada je begovima rekao: »Znajte, Bošnjaci, da vam dolazim kao Isus i kao Muhamed. Ako budete slušali carske i moje naredbe, kao što je Isus svemu svijetu donio mir, i ja ga donosim vama. Ako li ne budete slušali, znate da je Muhamed na svijet donio sablju i sve protivnike sabljom rušio; i ja k vama dolazim kao Muhamed s golom sabljom, te ću sve protivnike rušiti bez ikakva milosrđa.«[26]

I pored svih represalija prema bosanskim begovima, Bosna nije bila umirena, pa je Porta poslala 1850. godine još strožijeg vezira, OMER-PAŠU LATASA.[27]

Porijeklom je bio SRBIN iz Hrvatske, ali kao prebjeg prima islam. Kako je bio vojnički obrazovan i vrlo sposoban, u turskoj vojnoj hijerarhiji i u upravi dostigao je najviše časti, pa je, evo, postavljen i za bosanskog vezira. On se preselio iz Travnika u Sarajevo smatrajući da će iz Sarajeva svoju funkciju bolje obavljati. Kroničari kažu da je napunio tamnice Turcima i kršćanima.

Bune je silom i na prevaru, lukavstvom gušio. Pozivao je sumnjive begove na dogovor, a onda bi ih nemilosrdno likvidirao. Pošto je Omer-paša Latas 1851. godine prenio vezirsku rezidenciju iz Travnika u Sarajevo, to će Sarajevo dalje igrati ulogu glavnog administrativno-upravnog centra Bosne i Hercegovine. Svakako da je Sarajevo bilo pogodnije za ovu funkciju, jer je već grad izrastao u vrlo značajan ekonomski centar. Kako je Sarajevo i sjedište janjičarskog age, zapovjednika vojske vezir je više i brže mogao da utječe na prilike u zemlji.

Omer-paša je došao u Bosnu sa širokim ovlaštenjima i jakim vojnim odredom od 8000 vojnika i 34 topa. Na putu mu se pridružilo i 2000 Arnauta kao neredovnih vojnika.[28]

Ovoj sili usprotiviše se opet bosanski begovi koji podigoše bunu u Posavini i Hercegovini. Omer je vodio 13 krvavih bitaka u kojima potuče pobunjenike i tako konačno, skrši moć protivnika. U Travniku je kako sam već naveo ostao do septembra 1851. godine, kad odluči da se definitivno preseli u Sarajevo.

Za kratkotrajne uprave u Travniku Omer-paša je izdao nekoliko vrlo značajnih naredbi i to:

1. Popis stanovništva mora se što prije obaviti;
2. U svakom kotaru imaju se postaviti među kršćanima knezovi, a među muslimanima muhtari;
3. U medžilisima treba da sjede po 1 rimokatolik, 1 pravoslavni i 1 židov;
4. Imaju se napraviti putovi naročito od Sarajeva prema Novom Pazaru i Travniku.[29]

Također je dokinuo spahijski sistem i zaveo novačenje.

Posebnom odredbom podijeli Bosnu na 6 okruga, a Sarajevo proglasi glavnim gradom i vezirskom rezidencijom. Poslije njegovog odlaska, Travnik postaje sjedište kajmakamata (okružja). Ovaj kajmakamat sačinjavao je pet kaza (kotara ili srezova) u koje su spadali: Travnik, Jajce, Skoplje (Bugojno), Glamoč i Livno. Na čelu ovoga kajmakamata stajao je kajmekam (okružni načelnik), a upravnik kaze (kotara) zvao se mudir. Poslije 1867. godine kajmakami nose naziv mutasarifi pa će Travnik biti sjedište mutasarifa. I uz mutasarifa djeluje upravno vijeće koje je nazivano idare medžlis, a sačinjavali su ga najugledniji ljudi među kojima je bilo i kršćana.

ZABILJEŠKE

1. M. Gavrilović: Ispisi iz pariskih arhiva, Beograd. 1904. god., str. 763.
2. S. Bašagić, op. cit., str. 88.
3. Alija Bejtić: Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika, N. S., II, 1954. god., str. 156. i 157.

4. Iz kronike Mustafe Bašeskije — preveo R. Muderzović, GZM, 1918. god., poseban otisak, str. 1. i 2. — Iako je ovaj prijevod po H. Šabanoviću (Historija Naroda Jugoslavije, II: bibliografija za XLIX poglavlje) netačan i nenaučan, drugi, koliko znam, ne postoji.

5. Dr. fra Julijan Jelenić, op. cit., str. 86.

6. O. Miroslav Džaja: Sa Kupreške visoravni, Naklada župe Otinovci, Kupres, 1970. god., str. 35 i 36.

7. GZM, XXXVIII, Sarajevo, 1925, god., str. 6., precitirano Dr Branislav Đurđev i Milan Vasić, Jugoslavenske zemlje pod turskom vlašću, Školska knjiga, Zagreb 1962., str. 168

8. H. Kreševljaković: Kapetanije u BiH, Sarajevo 1954., god., str. 66.

9. S. Bašagić, op. cit., str. 103.

10. A. Bejtić: Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika, N. S., II, str. 156. Kod kopanja temelja za nove zgrade u blizini željezničke stanice, pronađeno je nekoliko čunkova (glinenih cijevi), koji su služili za dovod vode sa Bašbunara u spomenuti hamam i šedrvan. Čunkovi su, vjerovatno, rađeni u Višnjici kod Kiseljaka, što se može utvrditi upoređivanjem višnjičke keramike sa tim čunkovima (podatak sam dobio od kustosa Zavičajnog muzeja u Travniku I. Vukovića).

11. K. Peez: op. cit., str. 63.

12. S. Bašagić: op. cit., str. 104.

13. Od 6 bezistena u Bosni i Hercegovini 2 se nalaze u Travniku. Ovaj bezisten, koji je sagradio Sopa Salan — Ćamil-paša ispod »Šarene džamije« predstavlja jedinstven tip ovakvog objekta. Naime, dok su ostali samostalne zgrade, ovaj je izgrađen ispod džamije. I danas je u prvobitnom stanju, a s južne i zapadne strane ograđen je trijemom od kamenih stupova. Još i danas služi namijenjenoj svrsi.

14. A. Bejtić: op. cit., str. 155.

15. Iz kronike Mula Mustafe Bašeskije, str., 3.

16. A. Bejtić: op. cit., str., 156-157.

17. Turbe Perišan Mustafa-paše nalazi se u blizini spomenutog turbeta Muhsin-zade Abdulah-paše.

18. Mehmed Mujezinović, Turski natpisi u Travniku i njegovoj okolini, Orijentalni institut u Sarajevu, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sv. XIV-XV, 1964-65, Sarajevo 1969, str. 179.

19. Dva pitanja iz I srpskog ustanka, Pregled, 1954. godine, Sarajevo, br. 2.

20. Dr. M. Mandić, op. cit., str. 47.

21. I. Andrić, Nemirna godina, Sabrana djela, knjiga V, Mladost, Zagreb, 1963. godine, str. 42 i 43.

22. Kapetanije su bile vojne feudalne institucije uz granicu, a u unutrašnjosti na važnim drumovima, prelazima rijeka itd. U prvo vrijeme su samo uz austrijsku granicu. Na čelu su Kapetani (begovi). Svi su plaćeni, kao i vojnici. Oko 1830. godine bilo je u BiH 39 kapetanija sa 24.000 vojnika. H. Kreševljaković; Kapetanije i kapetani u BiH, str. 89-141, Godiš. ist. društ. BiH, II, Saraj. 1950.

23. S. Bašagić, op. cit., str. 136.

24. Muhamed A. Mujić, stav Livanjskog Kapetana Firdusa prema pokretu Husein-bega Gradaščevića i sultanovoj politici, Zavičajni muzej Travnik, 1954. god. str. 1-4.

25. Imbro Tkalac, Uspomene iz Hrvatske (1749-1823, 1824-1843), Zagreb 1945., Matica Hrvatska str. 270-271; precitirano iz rada Muhameda Hadžijahića, O ulozi i značaju Bosanskog ustanka pod Husein-Kapetanom Gradaščevićem, Historijski pregled 1, Zagreb 1959. god., str. 48.

26. Dr J. Jelenić, Spomenici II, op. cit., str. 256-7.

27. Dr M. Mandić, op. cit. str. 4, a po navodu (precitirano) Dr Koetschet, Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha:
»Glasoviti Omer-paša služio je sprva ko graničarski narednik u ogulinskoj pukovini i zvao se Mićo Latas. God. 1822. pobjegao je u Glamoč. U selu Odžak kod Glamoča primili su ga bezi Filipovići kod kojih je ostao kratko vrijeme kao poslužitelj. Zatim su ga poslali u Banja Luku Hadži-Aliagi Bojiću, gdje je prešao na islam i za dvije godine naučio turski jezik. Odatle je otišao u Vini, pa u Carigrad. U turskoj vojsci napredovao je do najviše vojničke časti, pošto se istakao u mnogim ratovima i ustancima.«

28. H. Kreševljakovići D. M. Korkut, op. cit., str. 131.

29. Dr M. Mandić, op. cit., str. 55 i 56.

PRILIKE U ZEMLJI I DJELOVANJE VEZIRA

Na prelazu iz 17. u 18. vijek stanje u Bosni — možemo slobodno reći — bilo je kaotično.

Sa izgubljenih područja muslimansko stanovništvo povlačilo se uglavnom u Bosnu, te bijaše kivno na kršćane.

Ratovi koje je Turska morala stalno voditi na svojim sjevernim granicama, sve su više crpili njenu snagu. Ovi povećani ratni napori doveli su do sve većeg poreskog pritiska koji je položaj potlačenog stanovništva (raje) učinio nepodnošljivim. Slabljenjem vojne moći sve više dolazi i do zloupotreba vlasti, što nepovoljno djeluje na sigurnost života i imanja koji su odsad izloženi različitim oblicima nasilja.

Još od ranije datiraju mnogi znaci rastrojstva koje je doprinijelo da, s vremenom, nestaje pravne sigurnosti, posebno za kršćane. Umjesto zakona, vlada zulum i nasilje, otac hajdučije. Izgleda da je Bosna bila kolijevka tog svojevremenog socijalnog pokreta na Balkanu. Tadašnje teške prilike ponukale su redovnike u franjevačkim samostanima na pisanje neke vrste kronike. Na taj način nastavili su staru, glagoljačku književnu tradiciju. U jednoj takvoj kronici koju je sastavio fra Nikola Lašvanin možemo čitati o toj tragici na prelomu 17. u 18. vijek. »...Kako kradija Turci dicu karstiansku gdigod mogau i odnili bi u drugo misto i prodali«; a zamalo kasnije još strašnije stvari. U zemlji je nastupila strašna glad zbog velikog broja izbjeglica koju ovako opisuje Lašvanin: ... »A bižania bižaše od Save prid voiskom cesarovom. Kudgod bi se mako ležahu martci nit se kopahu, nit imadiaše ko. Jidjaju resu lipovu, z darvja koru, vinovu lozu, pse i mačke. U saraevu izidoše dica mater martvu. U Banjoj Luci koga bi obisili, obnoć bi ga gladni ljudi svega izili. U to vrieme paša sicijaše i višaše i iskoke i rju, koga god bi doveli; i te bi ljude martce sve izili. I davali bismo jist ubogim, ali kako bi se najilo ta bi i umarlo.«[1]

Kršćanska raja koju su uspjesi kršćanskih sila i njihova propaganda naveli da otvoreno pokaže svoje simpatije, doživljava sada razočaranje i dolazi u težak položaj. Turci u njoj gledaju domaćeg neprijatelja kojeg bez obzira tlače, a trpe ih jedino zato da njima, pravovjernima, čine izmet — službu.

U tim stalnim četovanjima tokom 17. vijeka, i kasnije za vrijeme teških ratova, Bosna je bila prepuštena sama sebi i zbog toga je zemlja dobila položaj autonomije »sui generis« (svoje vrste).

Na političku pozornicu u zemlji, pored nekadašnjeg domaćeg plemstva, izbijaju janjičari i kapetani, novo vojno — političko plemstvo, koje se formiralo od pripadnika različitog narodnog i socijalnog porijekla. Pored njih vezir je često samo figura. Carski namjesnici — veziri, slati su iz Carigrada. Velikom većinom bili su stranci. Ovi carski namjesnici u Bosni bili su ovisni o pokrajinskim političkim pravcima ali i o carigradskim političkim prilikama. U Carigradu se vodila neprekidna borba za vlast. Od početka 17. vijeka janjičari, poput rimskih pretorijanaca, skidaju i postavljaju velike vezire, pa i same sultane. Svaki novi veliki vezir šalje svoje miljenike na unosne položaje. S padom velikog vezira padaju i oni. Tako su i u Bosni učestale promjene vezira. Neki put su i sami veliki veziri, kad su po kazni bili maknuti sa svojih položaja, poslani kao namjesnici u Bosnu. Mnogi od njih smatrali su odlazak u tu zemlju kao priliku za lako bogaćenje. I u narodnoj pjesmi spominje se dobar i unosan položaj kao »na Bosni vezirstvo« i to bez promjene na 7 godina.

Veziru su u civilnoj upravi pomagali takozvani »ridžali« koje je postavljala Porta, većinom od domaćih muslimana. Njih je bilo šest:

1. defterdar — šef finansija u pokrajini,
2. teskeredžija — šef kancelarije i korespondencije,
3. timar defterdar — upravnik i blagajnik domena i feuda,
4. čaušlar — ćehaja, veliki meštar ceremonija i generalni ađutant,
5. mukabeledžija, kontrolor i generalni inspektor vojnih jedinica,
6. defter ćehaja, veliki arhivar.

Ovi vezirovi pomoćnici, s nazivom efendije, s vezirom sačinjavaju bosanski divan ili vijeće.

Pored toga vezir je imao u većim mjestima kao: Sarajevu, Banja-Luci, Livnu, Zvorniku, Plevlju, Mostaru, Foči, Nevesinju i Gacku svoje povjerenike zvane »muteselimi«. Oni u tim mjestima obavljaju različite administrativno-upravne poslove po nalogu vezira i kadija. Od države ne primaju nikakvu plaću, a izdržavaju se ubiranjem pristojbi od kojih dio daju i veziru. Vezir je ove muteselime mogao skidati i postavljati kako je htio. S odlaskom vezira muteselimi bi bili zamjenjivani, a novi vezir obično je postavljao nove.[2]

Svaki je vezir dovodio u Travnik i u ostala vezirska mjesta svoju svitu koja se sastojala od više stotina osoba, a dijelili su se na delije i pašalije — konjanike i pješake. Bijahu svi jednako obučeni, a za odjeću brinula se država. K tome je svaki delija (konjanik) imao po jednog slugu. Broj tih ljudi zavisio je od bogatstva i položaja koji je vezir imao prije svog dolaska u Bosnu. Ta svita predstavljala je pravu snagu, i slabijih i jačih vezira, i često njihov jedini oslonac. Ljudi iz vezirove pratnje bili su

stranci koji su s vezirom dolazili i odlazili. Zato su bili vrlo odani svome gospodaru. Oni, kao pravi »hak Turci«, odnosili su se s omalovažavanjem prema domaćim muslimanima, koji su, opet, te pridošlice prezirno nazivali »Turkuše.« Ovi su, pak, smatrali Bosnu prolaznom stanicom dobro došlom za bogaćenje, a prema tome su se u njoj i ponašali. To je bilo nepisano pravilo ne samo u Bosni i Turskoj, nego u svim orijentalnim državama do najnovijeg vremena. Između velikog vezira i nekog nižeg provincijskog činovnika, u postupku, bila je razlika samo u svoti koju se istjerivalo za skupo plaćeni položaj i za vrlo nesigurnu činovničku budućnost, karakterističnu za onodobnu Tursku. Neki od pridošlica ostali bi i u Bosni. Tako na tursko porijeklo ukazuju prezimena današnjih bosanskih muslimanskih porodica kao što su: Behmeni, Džumhuri, Hulusije, Behrami, Firdusi, Muzuri, Kajtazi, Kemure, Čengići . . . Ovi posljednji potiču iz Prednje Azije gdje su im se preci zvali »Čangrli.«[3]

Među samim domaćim muslimanima postojale su razlike između onih koji su primili islam u vrijeme »fetha« (osvojenja) i neposredno poslije njega, i onih koji su ga primili kasnije.

Prema Englezu Ricaut (Riko)[4] koji je dobro upoznao vjerske i socijalne prilike u turskoj carevini u drugoj polovini 17. vijeka, mnogi od bosanskih muslimana čitali su još sv. pismo koje su nabavljali iz Mletaka ili Češke. Gnušali su se ikona, pili su vino u koje su stavljali cimet »hardalija« (šira od grožđa), pa su smatrali da takvo smiju piti, a da se ne ogriješe o Korân. Po toj vijesti možemo zaključiti da su bosanski muslimani u to vrijeme bili dvovjerci. Prema spomenutom autoru oni su kršćanske suplemenike voljeli i branili pred nasiljima pravih Turaka. To ukazuje na domaće porijeklo muslimana u Bosni, i Hercegovini.

Prilike su se i u tom pogledu kasnije znatno izmijenile zbog malih turskih poraza i s dolaskom »muhadžira« iz izgubljenih zemalja. Između muslimanskih seljaka-koje jedan domaći onodobni rječnik naziva »poturima« — s jedne strane i »šeherlija« i velikaša s druge strane—postojala je velika razlika i opreka. Poturi su po gradovima nastavali posebne četvrti pa je tako i u Travniku nastala Potur-mahala udaljena od prilike 3/4 kilometra od tadašnjeg gradskog središta. Izgleda da je ova mahala nastala još koncem 17. vijeka, ali je kasnije, u 18. vijeku, između nje i ostalih dijelova grada nestalo praznog prostora i suprotnosti koje su dijelile poture od ostalih muslimana.

ZABILJEŠKE

1. Dr Ćiro Truhelka: Iz kronike fra Nikole Lašvanina,, GZM, 1889. godine (3), str. 79.
2. Historija Naroda Jugoslavije, II, Zagreb, 1959. godine, str. 1319.
3. S. Bašagić: Najstariji ferman begova Čengića, GZM, 1897. godine.
4. Aleksandar Solovjer: Engleski izvještaj XVII vijeka o bosanskim poturima, GZM, 1952. godine, str. 101-109.

AJANSKO VIJEĆE

Veziri nisu bili uvijek potpuno samostalni u donošenju odluka i provođenju postupaka. U tome su se morali obazirati na Ajansko vijeće (Medžlisi ajan) koje tokom 18. vijeka stiče sve veći značaj.

Naime, u stalnim četovanjima na granici tokom 17. vijeka, a i kasnije, poslije turskog poraza kod Beča (1683.) i rata Svete lige protiv Turske, Bosna je bila prepuštena sama sebi. Već sam spomenuo da je u nju došao veliki broj muhadžira iz izgubljenih zemalja, pa je to povećalo broj muslimanskog stanovništva, naročito u 18. vijeku.

Bosanski su se muslimani s izvanrednom upornošću i žilavošću oduprli austrijskoj vojsci. To je doprinijelo da je zemlja stekla neku vrstu autonomije i to de fakto, a ne de jure. Kad je bosansko-muslimanska vojska kod Banja Luke 1737. godine pod vodstvom Hekim-oglu Ali-paše pobijedila Austrijance, porasla je vjera u vlastite snage i od tada se redovito sastaje Ajansko vijeće.

Od Ali-pašinog vremena 1735. do 1834. godine (izuzev manjih prekida), sastajalo se Ajansko vijeće na zasjedanje u Travniku. Vijeće se sastajalo na uobičajeni dan (četvrtog ševala) na Bajram. Na zasjedanje su dolazili ajani (narodni muslimanski predstavnici), zatim svi kapetani sa granice, nekad su pozivani i drugi ugledni ljudi iz reda muslimanskih feudalaca, a rijetko predstavnici raje. Vijećalo se o raznim problemima zemlje, a naročito o granici, pripremama i borbama, unutrašnjim prilikama i mjerama za učvršćenje i održavanje vlasti. Zboru odličnika je predsjedavao u kočenje i održavanje vlasti. Zboru odličnika je predsjedavao u konaku vezir, a pored njega glavno lice bio je bosanski ejaletski defterdar. Sa ovih zasjedanja upućivan je sultanu i Porti izvještaj (mahzar). Može se reći da je to vijeće bilo i vanjski izraz autonomije. Carigradska Porta je to podnosila, kao i sve veći nered u toj pokrajini (ejaletu), jer su se bosanski muslimani pokazali čvrst bedem carstva protiv »Džaura«.

Izbor za to vijeće bio je reguliran posebnim zakonom 1764. godine. Ajani su se trebali birati pod nadzorom mekheme (šerijatskog suda), a ako bi ajan umro, trebalo mu je izabrati nasljednika. Izbor se morao javiti valiji koji nije nikako smio utjecati na izbore. Ranije su slali popis ajana i u Carigrad. Pošto se događalo da su neke valije (carski namjesnici — veziri) imenovali po

svojoj volji ajane, vjerovatno na zahtjev prestavki, izdan je o ramazanu, u januaru 1769. godine, ferman koji ove »izborne falsifikate« izričito zabranjuje. Premda je to vijeće po svom statusu, imalo samo »votus consultativus« (savjetodavni glas), ipak je postalo vrlo moćno i utjecalo je na vezirovo vladanje u pokrajini. To vijeće često bi slalo kolektivne predstavke, pritužbe — »mahzare« — u Carigrad, gdje su se i te kako brinuli o raspoloženju bosanskih muslimana pa su im zato vrlo često izlazili u susret.

Vjerovatno je ta okolnost pridonijela da S. Bašagić iznese svoje »skromno mišljenje« ... »Bosna i Hercegovina nijesu izgubile svoje samostalnosti i slobode u 15. vijeku, nego tek u drugoj polovici 19. vijeka, na ime: kad je Omer-paša Latas provalio s nizamom, poharao ih, uništio i svojom bizantiskom lukavosti lišio samostanosti i svih prava. Prije njega Herceg-Bosna uvijek je bila država u državi, kojom su samo u ime sultanovo upravljali Bošnjaci, povoljni namjesnici ili vlastiti sinovi.«[1]

Hamdija Kreševljaković, navodi samo osnovne funkcije ajana. Po njemu to je još uvijek jedna prazna stranica bosanske istorije.[2]

Pored ajana u vijeće su ulazili janjičarski poglavari i kapetani (ovih posljednjih 39 na broju). Vezir bi ih sazivao jedino zbog neke naročito važne potrebe na izvanredno zasjedanje, a na redovno zasjedanje, po običaju, dolazili su sami na vijeće koje je počinjalo uvijek istog dana ramazanskog Bajrama — svake godine. U tom vijeću nisu dominirali viši interesi, nego svađe pojedinih porodica oko kojih bi se grupirale pristalice iz cijele pokrajine.

Pogranično plemstvo (kapetani) teško se prilagođivalo novim, sređenim prilikama na granici, kad su prestala ratovanja i zalijetanja na neprijateljsko područje, jer je ratovanje bilo za to plemstvo privredna djelatnost svoje vrste. Zbog toga ono sve jače tlači seljake od kojih, umjesto zakonite devetine, iznuđuje trećinu, oduzima seljacima zemlju, a istovremeno ih veže za nju (čiftlučenje). Mnogi kapetani su između sebe vodili male privatne ratove koji bi se prenosili s koljena na koljeno, pored povremenih zalijetanja na austrijsko i mletačko područje. Veziri u 18. vijeku većinom nisu mogli izaći s njima na kraj pa su često bili samo figure i sjena carske vlasti u Bosni.

I kapetani na granici sastajali su se na zborove i držali povremeno vijećanja o prilikama na granici i o odbrani, a raspravljali su i o ličnim problemima. Ova vijeća nazvana su mušaveri. Obično su se sastajali predstavnici tri ili više kapetanija. Često su pojedina vijeća zaoštravala međusobne odnose među kapetanijama i dovodila do rivalstva i antagonizma.

ZABILJEŠKE

1. S. Bašagić: Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1900. godine, str. 18.

2. Hamdija Kreševljaković: Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1954. godine, str. 57.

RAZVITAK GRADA POD TURCIMA

Do 18. vijeka Travnik je bio mala kasaba koja se prostirala, uglavnom, oko tvrđave (kaštela).

Pošto se turska vojska smjestila u tvrđavu, naselje se počelo razvijati u podgrađu zvanom varoš i to prvenstveno radi podmirivanja vojničkih potreba. Tako se grad širio. Na širenje grada uticalo je, pored povoljnih političkih prilika, i njegov povoljan prometni položaj. On je ležao na važnoj komunikaciji prema zapadu — Livnu i moru, odnosno Banja Luci i granici — i istoku prema Sarajevu. Saobraćajnica Travnik — Sarajevo i dalje na istok, veoma je dobro održavana. Ona je bila važan vojnički i trgovački put. Veziri su joj poklanjali posebnu pažnju (premda se nisu tako odnosili prema drugima) zbog širih državnih interesa. Zato će se, pored vojske, u grad doseliti mnoge zanatlije i trgovci, koji će proizvoditi za vojsku ali i za šire potrebe. Trgovci će ovu robu slati na mnoga značajna tržišta i prodavaće je tamo.

Broj stanovnika u gradu brzo se povećavao naročito po dolasku vezira u grad i po otvaranju njegove rezidencije. Nemamo o tome brojčanih pokazatelja, ali se u mnogim izvorima kaže da je Travnik velika, značajna i važna bosanska kasaba. Mogu dakle tvrditi da se Travnik razvio pod Turcima.

U početku glavni i najbrojniji njegovi stanovnici bili su vojnici. Za njima su stigle zanatlije i trgovci. Vojnici bi se snabdijevali kupujući od trgovaca i zanatlija predmete za svoje potrebe. Tako je u Varošu nastao niz malih dućana i obrtničnih radionica.

U turskoj vojsci bilo je i nemuslimana, naročito pravoslavnih vojnika i martoloza.[1]

Gdje god bi došla turska vojska sastavljena od muslimana, gradila bi ponajprije musalu tj. prostor za klanjanje pod vedrim nebom. Uz nju se pravio mihrab i mimber,[2] koji su služili za obavljanje islamskih vjerskih obreda. To je bilo jeftinije i brže nego graditi džamiju. Kasnije bi gradili i džamiju oko koje bi se poredale kuće i tako bi nastajale mahale.

Kako islam nalaže svojim vjernicima da pet puta dnevno mole, a da se prije toga peru, bilo je neophodno uz džamiju graditi i česme. Budući da izvor nije bio uvijek na dohvatu ruke, trebalo je sprovesti vodu do džamije.

Travnik je u tom pogledu bio na pogodnom mjestu jer u njemu ima vrlo mnogo izvora.

Najstarija džamija u Travniku je Jeni džamija.

Samo njeno ime Jeni (nova), znači da je prije nje postojala još jedna koja je propala, vjerovatno od požara, jer je bila građena od trošnog materijala. O ovoj džamiji reći ću još koju riječ u poglavlju o džamijama.

U samom urbanističkom planu mjesta, kao i u svim orijentalnim naseljima, treba razlikovati čaršiju — poslovno središte grada, od mahala — stambenih četvrti. Čaršija bi se smjestila, obično, duž glavnog prometnog puta, dok su mahale bile na pristrancima brda. Kuće su građene za orijent toliko karakterističnim vertikalnim uzmicanjem, u obliku stepenica. Takvim građenjem kuća omogućava se svakoj maksimalna insolacija. Kako je Travnik bio na važnom prometnom putu i na vrlo važnom raskršću, u njemu je rano podignut han koji spominje i Evlija Čelebija.

Prilike su se znatno izmijenile s dolaskom vezira u ovo mjesto. Veziri sa sobom dovode vrlo brojnu pratnju čije je potrebe trebalo zadovoljiti. Premda nema pisanih podataka o tome, mogu pretpostaviti da se povećao poslovni promet i da je porasla čaršija. Vjerovatno domaći obrtnici i trgovci nisu mogli zadovoljiti sve potrebe pa su zato dolazili trgovci i zanatlije i iz drugih mjesta.

Mnogi bogatiji ljudi nastojali su ostaviti spomen potomstvu pa su podizali građevine religioznog karaktera. Gradili su nove ili su popravljali dotrajale džamije. Tako od 18. vijeka datiraju i u

9. Vezirski konak — dvor

Travniku građevine koje su podigli veziri. Prije toga ih nema: još jedan dokaz da do tada sultanovi namjesnici nisu rezidirali u Travniku.

Među prve objekte koje su podigli veziri vjerovatno spada pašin dvor — »konak«.

Izgrađen je u zapadnom dijelu grada oko kojeg se kasnije formirala takozvana Gornja Čaršija. Zgrada je bila duga 35, a široka 20,5 m. Bila je pokrivena šindrom. Koje godine je konak izgrađen, tačno ne znamo, ali možemo pretpostaviti da je podignut početkom 18. vijeka. H. Kreševljaković smatra, na osnovu jedne vijesti iz ljetopisa fra Nikole Lašvanina, da je građen neposredno prije 1749. godine, kada je za vezira u Bosnu došao Kodža Hadži Bećir-paša.

Uz konak bilo je veće dvorište s više sporednih zgrada i vrt s nasadima. Prema opisima konaka iz prve polovice 19. vijeka izgleda da je bio slabo održavan, čemu je, vjerovatno, uzrok često mijenjanje vezira. Svaki je svoj boravak u njemu smatrao privremenim pa se nisu mnogo za njega ni brinuli.

U dvorište pred konakom ulazilo se kroz veliku zidanu kapiju koja se nalazila pokraj sahat-kule. Pred kapijom je stajala naoružana straža za zaštitu vezira. Vezir je držao odabranu četu povjerljivih vojnika koji su, obično, bili najodaniji iz njegove pratnje.

Zapadni dio zgrade služio je veziru kao »harmeluk« (stan), a u istočnom dijelu bile su prostorije za divan. Vezir je u konak ulazio iz dvorišta, a u divan se ulazilo s ulice.

U konaku su bile najvažnije prostorije i najveće po površini za divan. Jedna u prizemlju, a druga na spratu konaka. Evo kako Ivo Andrić opisuje divan:

»Divan je polumračna, prostrana prizemna dvorana. Po podu nekoliko ćilima. Unaokolo minderluci zastrti čojom višnjeve boje. U uglu, pored prozora, šiljteta za vezira i gosta. Na zidu, kao jedina slika, carska tura: na zelenoj hartiji zlatnim slovima ispisan monogram carskog imena. Ispod toga sablja, dva pištolja i crveni binjiš, darovi Selima III svome miljeniku Husref Mehmed-paši.

Iznad ove dvorane, na prvom spratu, nalazila se druga ista ovolika, oskudnije nameštena, ali svetlija. Tu vezir drži Divan samo za vreme leta. Dva zida ove dvorane sastojala su se od samih prozora od kojih jedni gledaju na bašte i strme zabrane a drugi na Lašvu i čaršiju s druge strane mosta. To su ti »srčali pendžeri« o kojima se pričalo i pevalo, kakvih zaista nije bilo u celoj Bosni; njih je o svom trošku nabavio iz Austrije Mehmed-paša i doveo naročitog majstora, Nemca, da ih ureže. Sedeći na šiljtetu gost je mogao videti kroz te prozore otvorenu divanu i pod njenim krovom, na smrčevoj gredi, lastavičje gnezdo iz koga se čuje cvrkut i proviruju vlati slame, i posmatrati opreznu lastavicu kako hitno doleće i odleće.

Pored tih prozora bilo je uvek prijatno sedeti. Tu je uvek bilo svetlosti i zelenila ili behara i povetarca, i šuma vode, i cvrkuta ptica, i mira za odmor, i tišine za razmišljanje ili dogovor. I tu je

mnoga teška i strašna odluka donesena ili odobrena, ali su nekako sve stvari, kad su ovde pretresane, izgledale lakše, jasnije i čovečnije, nego na onom Divanu u prizemlju.«[3]

Između 1847. i 1850. godine Tahir-paša gradi novi konak ili dvor (saraj) na Bunarbaši, pa će stari biti zanemaren.[4]

U zgradi starog Konaka sastajalo se redovno Ajansko vijeće od 1735. do 1834. godine.

Kada je vezir napustio Travnik, Konak je postao sjedište kajmakamata, odnosno mutasarifa.

Nažalost, ovo zdanje je zbog nerazumjevanja pojedinaca srušeno poslije drugog svjetskog rata, a moglo se veoma dobro restaurirati kao značajan spomenik kulture. Postoji namjera da se objekat obnovi na istome mjestu.

ZABILJEŠKE

1. Dr Branislav Đurđev: O vojnucima (s osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka), GZM, 1947. godine.

2. Mihram je mjesto u džamiji sa kojega hodža čita i objašnjava Koran, a mimber je udubljen ovalan prostor, prema kojem se muslimani okreću kad klanjaju.

3. I. Andrić, Travnička hronika, Sabrana djela, knjiga druga, Zagreb, Mladost 1963. godine, str. 33.

4. I. F. Jukić: Zemljopis i povijestnica Bosne, str. 23.

EKONOMSKI I DRUŠTVENI ODNOSI

U 18. vijeku, a posebno u periodu između beogradskog mira (1739) do rata Austrije i Rusije (1788) protiv Turske, vladao je relativan mir između Turske i njenih susjeda.

Ovo je povoljno djelovalo na razvitak gradske privrede pa je u to doba obnovljena zanatska proizvodnja u većim centrima: Sarajevu, Mostaru, Travniku, Foči, Banja—Luci, Tuzli i dr.

U turskom privrednom sistemu razvijala se srednjovijekovna esnafska organizacija koja je isključivala konkurenciju i bila kočnica privrednog razvitka. Zanatlije su, uglavnom, regrutovane iz redova janjičara i malih turskih posjednika, te iz redova kršćanskih zanatlijskih porodica.

Osnovni društveni antagonizam u fazi stagniranja turske države je u odnosu povlaštene klase (feudalaca) prema raji (kmetovima). Dok su se, bar donekle, poštivala ljudska prava porobljenih, dotle je raja sve nedaće svog položaja strpljivo podnosila. Raja je morala ispunjavati sve veće obaveze koje su spahije i drugi često nametali i preko određene granice.[1]

Tako je raja, ustvari, morala izdržavati gornji sloj turskog društva i administrativno-vojnički aparat na čelu sa sultanom.

Obaveze raje javljaju se u 17. a naročito u 18. vijeku u oblicima naturalne, novčane i radne rente. Rentu su radne mase tada davale neposredno svojim zemljišnim (lenskim) gospodarima.

Postojali su popisi obaveza u službenim knjigama zvanim defteri.

U državnim (carskim) defterima bilo je popisano svo zemljište turskog carstva, kao i sve ostalo od čega su lenski gospodari i carska blagajna mogli imati bar neke koristi.

Obaveze raje bile su ozakonjene propisima — Kanonamama. Dažbine — porezi se ubiru kako za feudalca, tako i za državu.

Pri ubiranju poreza dolazi do zloupotreba. Jedna od prvih zloupotreba je povećanje poreza i izmjena vremena njihovog ubiranja.

Raja postaje predmet redovne i nemilosrdne eksploatacije koju navode i neki kroničari. Zakupci poreza postaju narodni tlačitelji i zulumčari. Na zakupninu poreza pristala je i centralna vlast da bi brže došla do gotovog novca koji joj je, gotovo uvijek,

hitno trebao zbog čestih ratova. Zakupci, pod okriljem sultanovih skupljača poreza, nastojali su da što više iscijede od raje i da se na taj način obogate. Zakupci poreza i ostalih državnih prihoda bili su mahom kapetani i članovi njihovih porodica. Oni su ubiranje ustupali svojim opunomoćenicima, a ovi često i svojim slugama. Tako je u ovom poslu bilo većih i manjih zloupotreba. Svako je gledao od raje izvući više. Ovo nastoje čak i visoki turski činovnici, pa i bosanski namjesnici — veziri. Sve ovo čini položaj raje još težim i nepodnošljivim.

Period raspadanja feudalnog poretka u Turskoj, a naročito u 18. vijeku, dovodi do još veće eksploatacije seljaka i samovolje vladajuće klase koja se više ne obzire na propise centralne vlasti, jer ona nije više ni mogućna da ovu samovolju spriječi. Na razaranje ranijeg sistema posebno utiču janjičari u 18. vijeku. Vlast sultana bila je samo formalna. Zemljom upravljaju pojedini državni funkcioneri kojima je prvi cilj da se što prije obogate. Tako se postepeno izdvaja krupno feudalno plemstvo koje nastoji da metodama vanekonomske prinude postane potpuni vlasnik zemljišnih posjeda koji su u rukama seljaka (raje) po tapijskom pravu. Ovaj proces, tkzv. čiftlučenja naročito će u ovim krajevima uzeti maha u drugoj polovici 18. vijeka.

Seljaci dolaze u još zavisniji položaj od zemljišnih gospodara. Obaveze rastu, bezakonja se udvostručuju, što doprinosi nastajanju objektivnih uvjeta za otpočinjanje odlučne borbe protiv turske vlasti.

ZABILJEŠKE

1. Hamid Hadžibegović: Džizija ili harač, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, br. 3, 4, 5 od 1952 — 1955. god.

Z A N A T I

Zanate i zanimanja bismo u turskoj državi mogli podijeliti na primarne i pomoćne (luksuzne).

Primarni su bili oni koji su zadovoljavali osnovne ljudske potrebe, a naročito vojne. Njima se proizvodi hrana, oružje, oruđe, grade kuće — stanovi i odjeća.

Pomoćni ili luksuzni zanati su nešto kasnije razvijeni, a proizvode ukrasnu robu, nakit i dr. Prije razvoja ovih domaćih zanata, ova roba najviše je uvožena sa Orijenta preko Sarajeva i iz Trsta, Venecije i Beča.

Zanatlije su uglavnom podmirivale potrebe vojske, vezira, njegove svite i gradskog stanovištva, čija je kupovna moć bila veća.

U Bosni, kao i u Travniku, razvili su se svi poznati turski (orijentalni) zanati. Neki su imali veći, a drugi manji prosperitet. Zanatski proizvodi prodavani su u dućanima i na pazarima pod otvorenim nebom.

I pored bavljenja zanatstvom, gradsko stanovništvo bavilo se poljoprivredom i ekstenzivnim stočarstvom. Vlašić je bio od vajkada poznat kao planina travničkih dželepčija (vlasnika ovčarskih stada). Turska privreda počivala je na poljoprivredi i zanatstvu. Svim zanatima poklanjana je velika pažnja, koji su upravo u vrijeme uspona države doživjeli i najveći procvat.

Travnik je kao što smo rekli predstavljao važan vojnički, administrativni i zanatski centar Pašaluka. Turski feudalizam imao je potpuno vojničko obilježje, ali on u 18. vijeku, s prodorom robnonovčane privrede, mijenja svoju fizionomiju. U prvo vrijeme veoma su razvijeni zanati koji su najviše trebali vojsci, međutim kasnije i drugi, koji su trebali razvijenom feudalnom društvu i raskošnijem načinu života samih feudalaca.

Koji su prvi zanati u razvitku grada bili zastupljeni ne znamo ali je sasvim sigurno da su postojali: pekarski (ekmekčijski), mesarski (kasapski), kuharski (aščijski) i potkivački (nalbantski).

Pošto sam pomenuo pekarski (ekmečijski) zanat među prvima u gradu istaknut ću, da su travnički pekari bili nadaleko poznati po svome zanatskom umijeću. Oni su pravili 15 vrsta raznog peciva, kako slanog tako i slatkog (luksuznog), najviše od pšeničnog, a ponekad raženog, ječmenog i kukuruznog brašna. Radili su i po na rudžbi velike količine.

Kada je jedan prijatelj u razgovoru sa Rizâpašom, koji je 1876. godine bio u Travniku mutasarif, pa odselio poslije dužnosti u Carigrad, upitao ga, kako mu je? Starac je sa sjetom odgovorio da ima svega u Carigradu, ali on se poželio kruha ispred Sulejmanije, sira sa Vlašića i jeribasni iz Vakufa kod Travnika.[1]

Kako je kraj oduvijek bio stočarski, to je razumljivo da se u Travniku prerađivala koža, što se radilo u »tabhanama«. S ovom radinošću kojoj je koža osnovna sirovina, nastali su zanati: sarači (remenari), opančari, čizmedžije itd.

Najrazvijenija zanatska djelatnost u Travniku, u tursko doba, a posebno u 18 vijeku, bila je prerada kože. Po obradi kože Travnik je bio poznat čak do Carigrada. Iz Travnika se izvozila ovčija koža prerađena u bijelu mješinu, đon, ćusele i gotovi opanci.

Koža se pripremala u radionicama već pomenutim tabhanama kojih je u Travniku bilo na potocima Bunarbaši, Čabruši i rijeci Lašvi. Zna se da je bilo preko 20 tabhana. Među prvima spominje se tabhana Elči Ibrahim-paše izgrađena oko 1704. godine.

Tabhana je bilo najviše vakufskih, a kasnije nešto i privatnih. Poznati su privatni vlasnici tabhana, Zukići i Trbići. Njihove tabhane su bile smještene u početku, na Čabruši, a kasnije na Lašvi. Svi tabaci bili su udruženi u esnaf. To su i jedine esnaflije koje su imale pisani pravilnik po kojem je bilo tačno određeno kako se mora spremati koža. Pravilnik su zvali »Pirnama« ili »Sedžera«. Glavni upravnik svih tabaka bio je jedan šejh iz Male Azije, koji je povremeno obilazio tabačke organizacije, a zvao se Ahu-baba. U Travniku je imao zamjenika.

Spomenuta tabačka porodica Zukića bavila se u Travniku ovim esnafom preko 200 godina, pa im tradicija pripisuje da su o svom trošku od zarade kao tabaci, podigli kameni most sa dva luka preko rijeke Lašve, kojim se prelazilo u ulicu Konatur.

Čizmedžije su izrađivale sve vrste građanske kožne obuće. Za selo su radili opančari. Osim građanskih, niskih čizama, prave i vojničke — janjičarske čizme. Čizmedžije se dijele na: čizmare, firalendžije (jemendžije), papučije, mestvendžije i tomačare.

Preradom kože bave se sarači i kaltakčije. Sarači izrađuju prvenstveno konjsku opremu: sedla, kolane, uzde, sitne kožne potrepštine, kajiše, fišeklije, kožne kese, duvan — kese, ali ne obuću. Sačuvana je i uspomena na travničke sarače u jednom sarajevskom saračkom defteru iz 1797. godine.[2]

Kaltakčije su pravili sedla kao i sarači, ali samo na drukčiji način. Dok sarači prave potpuno kožna sedla, dotle kaltakčije prave sedla od drveta, pa ga onda pošivaju kožom i na njega ukivaju druge drvene dijelove.

Pored pomenutih u Travniku su radili i obrtnici kazazi, koji su izrađivali gajtan, zeh, svileni i pamučni konac i razne širite. I danas u Travniku živi porodica Kazazići. Abadžije su izrađivali seljačku odjeću od grubog sukna; kaukčije — prave kape od debele tkanine, vune ili pamuka; čebedžije — prave vunene pokrivače, a rade po kućama; mutapčije — pravili su predmete od kostrijeti i vune. Još su postojali i drugi zanati kao: kujundžijski, sahačijski,

kalajdžijski, kantardžijski, kaldrmedžijski, teščijski, buzadžijski, tutundžijski, mumdžijski, berberski, samardžijski itd.

Vojne potrebe podmirivali su sabljari i puškari (tufekčije).

Sve do nedavno kožari i opančari ne samo da su zadovoljavali lokalne potrebe nego su radili i za izvoz u druge dijelove Bosne. Kožari, opančari, kao i Dolačke terzije i ćurčije svoje proizvode prodavali su na sajmovima sve do Carigrada i Beča. Živa uspomena na tursko zanatstvo u Travniku su ostaci mnogih vrijednih predmeta (rukotvorina) iz toga doba koji se čuvaju po porodičnim zbirkama, a nešto i u Zavičajnom muzeju grada Travnika.

Podsjećaju nas na to doba i sačuvana prezimena što govore, kojim zanatom se bavila porodica u tursko doba. Tako imamo i danas sačuvana prezimena u Travniku i Docu izvedena iz zanatske djelatnosti njihovih predaka: Terzić (od terzije-krojači), Kahvedžić (od kahvedžije), Tufekčić (od tufekčije-puškari), Samardžić (od samardžije — samari za konje), Ekmeščić (od ekmeščije — pekari), Aščić (od aščije-kuhari), Ćurić, Čurčić i Ćurak (od ćurčije — krznari), Sabljić (od sablje), Čizmić (od čizme) itd.

Osim razvijenog zanatstva u Travniku ono je bilo razvijeno i u Docu kod Travnika, koji je čak u nekim zanatima prednjačio ispred grada. Dolačke zanatlije radile su u svojim malim zanatskim radionicama u Donjoj čaršiji uz Varoš, a još više kod svojih kuća. Kao što sam već spomenuo, najznačajnije Dolačke zanatlije bile su terzije i ćurčije. Oni su bili po svojoj vještini i kvalitetu rada poznati po cijeloj Bosni i izvan nje sve do »Stambola«. Mušterije su im bili domaći bezi i age, paše, pa i sam vezir i njegova svita. Uživali su zaštitu od turskih vlasti i slobodu trgovine sa svojim proizvodima. Terzije i ćurčije su pravile muške i ženske varoške haljine bosanskog kroja. Ćurčije su radile više na krznu, od ovaca i ubijenih lovnih zvijeri. Krzno je nabavljano iz Anadolije i Rusije. Radili su i jednostavniju odjeću za seljake od grubog sukna. Na skro jenom građanskom odjelu od ćohe vezlo se bukmom (vrpcom), svile nim i zlatnim gajtanom, zlatnom svilenom žicom itd. Osnovni materi jal je čoha, svila i kadifa. Tkanine su nabavljane preko Sarajeva iz Carigrada i Soluna, zatim iz Beča, Trsta i drugih trgovačkih centara. Izgrađene rukotvorine bile su pravi umjetnički radovi izrađeni vještom rukom i istančanim ukusom za lijepo i skladno s majstorski složenim bojama i ornamentima. Zbog izrade ove naročito fine odjeće u Docu i Travniku nastala je u Bosni poznata uzrečica: »U Travniku ne nosi haljina«, što znači, da se odijelom u Travniku ne treba hvaliti, jer je ovdje bolje izrađeno.

Veliki broj Dočana obogatio se ovim i drugim zanatima u tursko doba, pa će ljudi postati vrlo ponosni na svoj Dolac, čak neće voliti da ih ni u šali miješaju sa Travničanima. Ponosni Dočani će često u društvu uzvikivati: »Nema Doca — do careva stoca«, ili »Neka sam u Docu, pa visila o koncu«.

Zanati su strogo organizirani u esnafe tj. udruženja zanatlija iste ili srodne struke. Na čelu esnafa stajale su starješine ili ćehaje, a uz njega po značaju kalfa-baše. Kao i na Zapadu kod cehovskih organizacija i kod esnafa su proizvodi bili propisani, izrađuju

se po određenoj mjeri i kvalitetu materijala. Stručni nadzornik je bio ustabaša. Esnafi su imali i u Travniku svoje oznake, barjake i barjaktare. Za nepridržavanje propisa esnafa postojale su i stroge kazne: globe, zatvaranje dućana za izvjesno vrijeme, batinjanje, pa čak i prokletstvo. Ukoliko i ovo nije pomoglo onda su vođeni sporovi na sudu pred kadijom. Sredinom i koncem 18. vijeka vođeno je nekoliko esnafskih rasprava za rješavanje sporova pred šerijatskim sudom u Travniku, pa su pokažnjavani članovi mnogih esnafa za teže prekršaje esnafskih propisa.

U vrlo teškom položaju bili su travnički zanatlijski učenici (šegrti), dok su kalfe bile dobro nagrađene, priznavane i poštovane. Majstorom se teško postajalo, a lakše su to postajali njegovi sinovi, zetovi ili rođaci. Da bi ovo pravo osigurali rodu majstori su uvodili u esnafske deftere sinove i unuke, da se zna kome prije može pripasti to pravo. Šegrt je zanat obično učio 1000 dana. Oko 50 prvih dana radio je najteže poslove (vježbe poslušnosti i izdržljivosti-kušnje), a zatim pomoćne poslove, pa tek poslove zanata. Za sve to vrijeme nije dobivao nikakve plaće, no bilo je uobičajeno kad su plaćane kalfe tj. davana nedjeljna zarada — heftaluk, da se nešto dade i šegrtu. Ako je šegrt učestvovao u akordu ili kabalu sa kalfom onda bi mu i ovaj nešto skromno od volje podario.

Zanatlije su bili udruženi prema strukama. Struke su bile strogo podjeljene. Čim je naučnik primljen ulazio je u esnafsku organizaciju. Prvo je radio kao učenik, zatim kao kalfa i na kraju majstor (usta). Kad su završili zanat i bili osposobljeni za samostalan rad proglašeni su za kalfe, a ovi za uste. Prilikom proglašavanja za uste — majstore, morali su priređiti izlet zvani »kušanme« na kojem bi se sastavio defter u koji bi se upisali svi članovi esnafa. To je tako obavljano i u Travniku po propisima turske esnafske organizacije sve do 1851. godine kad su ukinute stare cehovske uredbe.

Svaki esnaf bio je povezan s nekim derviškim redom. Tako su travnički tabaci, najbrojniji po broju članova esnafa, bili povezani sa »halvetijama«. Vjerovatno su i travnički janjičari (slično kao i sarajevski) bili povezani sa »bektašijama«.

Sve esnafske organizacije ne samo da su bile nadzirane od turskih vlasti, nego su im određivani i posebni zadaci, koje su morali izvršavati. Tako su članovi esnafa u Travniku, kao i u drugim mjestima naročito u 18. vijeku morali obavezno učestvovati u gašenju požara, koji su često harali gradom i nanosili velike štete, jer su skoro sve kuće bile od drvene građe. Travnički dunđeri i zidari morali su, u slučaju požara, donositi i svoj alat kao: sjekire, krampe, bradve, testere, čuskije i kandže i s njim učestvovati u rušenju i razvaljivanju zapaljenih kuća. Ovakva primitivna požarna preventiva ponekad je nanosila mnogo štete, jer zbog lokalizacije požara, uništavani su pomenutim alatom svi okolni objekti. Tako su nastojali zadržati vatru na mjestu gdje se pojavila bez obzira na štetu koju su sami činili, jer drugih efikasnih sprava za gašenje žarišta vatre nisu imali.

U 18. vijeku dolazi do značajnih promjena u zanatskoj proizvodnji. Dok su ranije zanatlije, a naročito: opančari, tabaci, sarači, mutapčije i drugi radili po smarlami (narudžbi) sada jedan broj počinje da radi pazariju tj. proizvodi za široko tržište.

Ovi proizvođači sa svojim i tuđim proizvodima obilaze sajmove (vašare) i prodaju pazariju. Tako će otpočeti proces pretva-

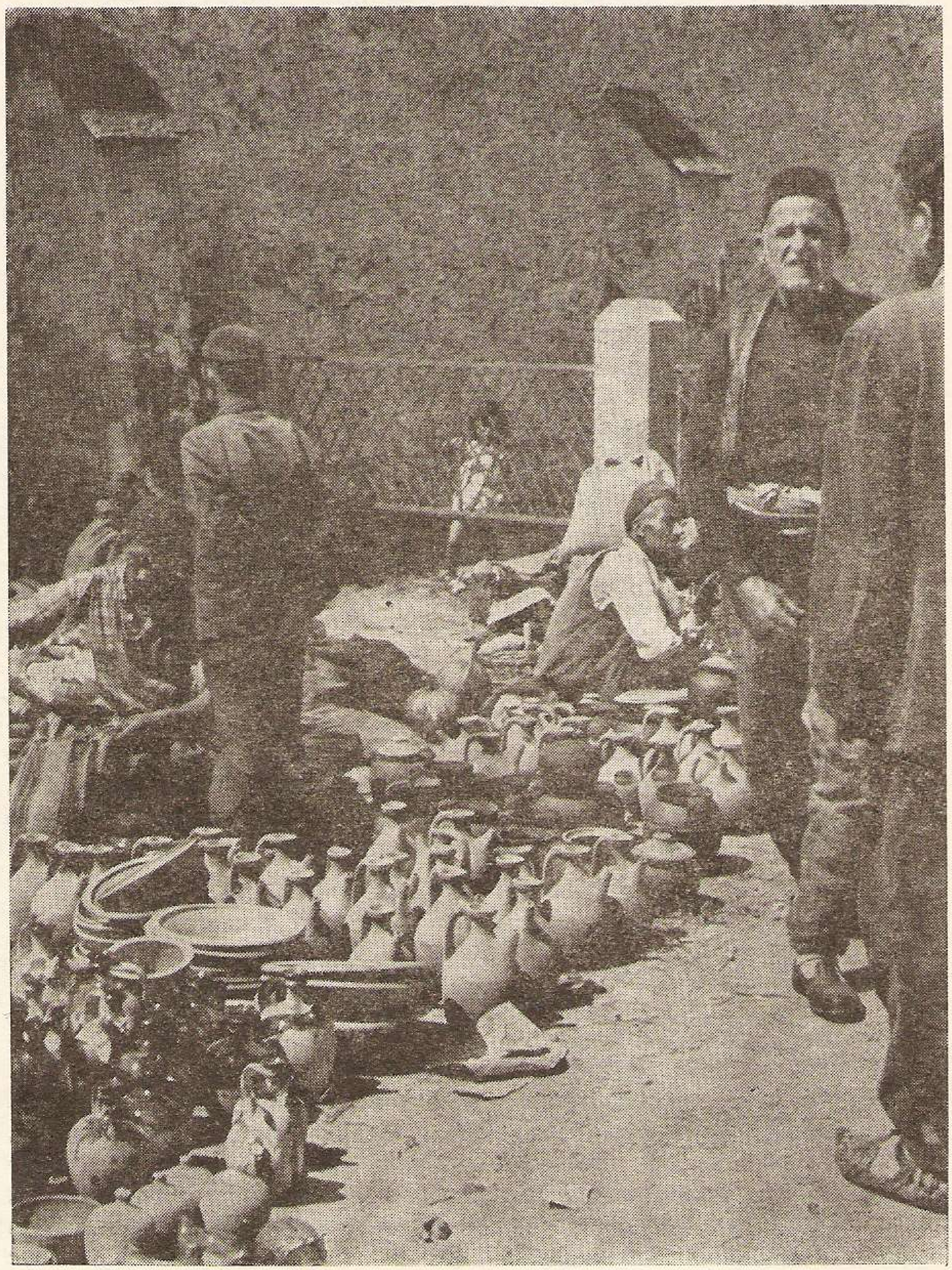

10. Lončari iz Pulca

ranja zanatlije u trgovce. Njihov broj stalno raste sve do sredine 19. vijeka, odnosno prelaska vezirske stolice u Sarajevo, kada će otpočeti da opada u Travniku broj trgovaca i zanatlija.

Seosko stanovništvo je primitivno obrađivalo zemlju. Orali su drvenom ralicom, pa su i prihodi bili vrlo mali. Ono se ponajviše snabdijevalo vlastitom, kućnom radinošću. Ova kućna radinost zadržala se još i danas po našim selima i još uvijek je privredno veoma važna. Tako i danas zemljano posuđe izrađuju lončari iz sela Pulca kod Turbeta, pa ga prodaju drugim seljacima i građanima na travničkoj pijaci.

I u selu Gradini, blizu Karaule, seljaci od najstarijih vremena prave kace, dižve, fučije i dr., a do nedavno su pravili drvena rala i drvena kola. Ove predmete kupuju od njih vlašički stočari, naročito kace, u koje spremaju čuveni vlašički sir.

11. Kačari iz Gradine

Za gradnju kuća nisu se pozivali majstori sa strane, nego su to radili domaći dunđeri ili priučeni majstori praktičari, sposobni da sve sagrade od temelja do vrha (sljemena) po ustaljenom planu »stare bosanske kuće«.

Već sam istakao da se pored bavljenja zanatstvom gradsko stanovništvo i dalje bavi poljoprivredom i ekstenzivnim stočarstvom. Begovske, trgovačke i zanatlijske porodice su na Lukama, na mjestu današnje Gornje čaršije držale svoje povrtnjake i njive, a na području kasarne posjedovali su pašnjake za ispašu stoke. U samom gradu uzgajaju krave za mužu, a u manjem broju koze i ov-

5)

ce. Konje su uzgajali za vojne potrebe, saobraćaj i nošenje tereta. Do danas su sačuvani u gradu pored stambenih kuća nazivi: štala, hambar, konjušnik, torina i sl. Ove zgrade bile su uz kuću ili neposredno u njenoj blizini, što svjedoči o djelatnosti kojom su se građani bavili.

Iz pomenutog možemo izvesti zaključak da građani grada Travnika i nisu bili u današnjem smislu pravi građani, jer su se bavili poljoprivrednim poslovima, iako su za obradu zemlje imali najamnike kao i za čuvanje stoke čobane.

U takvim prilikama razvijali su se i drugi gradovi u Bosni i Hercegovini, pa i Sarajevo kao najveći bosansko-hercegovački gradski centar. O tome nam na temelju turskih izvora daje podatke Alija Bejtić za Sarajevo, kao i druge gradove u kojima se pominje i Travnik u svom radu »Lični i kućni komfor u gradu i selu u Bosni i Hercegovini u XVIII vijeku«:

»Status građanina kao lica koje je živjelo u gradu od svoga rada nevezanog za zemlju i stočarstvo nije imalo svo stanovništvo gradova, makar se ljudi takvih naselja i zvali građanima. Velik je ovdje broj domaćinstava, što se djelomično vidi iz priopćenog materijala, koje u gradu drži stoku za mužu, a da i ne govorim o konjima, koji su služili i za prenos tereta i kao saobraćajno sredstvo u putničkom saobraćaju. Ovdje su se u mnogim kućama držale i muzle kako krave, tako još ovce i koze, i koja je porodica imala blago te vrste, smatrala se imućnijom i nagodnijom, što će reći većeg standarda. Vidjeli smo primjer gdje čak i feudalac Bektašbeg u Konjicu drži domaće blago uz kuću. Takav je bio i spomenuti Smailbeg Dženetić u Sarajevu, koji je također držao usred grada, u današnjoj Ulici Maršala Tita i krave i tovarne konje, pored četiri konja samo za jahanje . Takve prilike vladale su u Sarajevu, a još više u drugim , manjim, gradskim naseljima (kasabama), koje su se izravno oslanjale na selo i po tome je suditi da u gradovima Bosne i Hercegovine nema ni u ono doba građanskog staleža u današnjem smislu. I Sarajevo i ostali gradovi su po tome još uvijek polugrad i poluselo.

U takvim prilikama dio stanovništva grada, koji je držao u gradu domaću marvu, a onda i cio grad kao upravna jedinica bili su u neprestanoj prilici da se brinu za pašu, za izgon na pašu i čuvanje blaga. Imamo slučaj, gdje su, npr. Travničani, upravo stanovnici Osmanbegove mahale u tome mjestu baš u ovo vrijeme 1760.god. ne samo držali stoku uz kuće u gradu, nego još od davnina koristili kao ispašište teritorij gdje je danas ulaz u vojni logor i branili to područje kao svoje ispašište na sudu kad su dvojica drugih Travničana otpočeli tu graditi kuće«.[3]

ZABILJEŠKE

1. N. Marković: Zelena grančica, Sarajevo 1902. god., str. 17—19.
2. Defter sarajevskog saračkog esnafa u Arhivu grada Sarajeva, precitirano iz Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1961. godine, str. 63., od Hamdije Kreševljakovića.
3. A. Bejtić: Lični i kućni komfor grada i sela u Bosni i Hercegovini u XVIII vijeku, Sarajevo, 1973. godine, pismeno saopćenje na VI kongresu istoričara Jugoslavije, Šikayet-defteri, sv. za hidžr. 1173.

TRGOVINA

Kako domaće zanatlije nisu mogle podmiriti sve potrebe, naročito bogatijeg stanovništva, to se dosta robe uvozilo, posebno luksuznih predmeta. Zbog prometnih veza Travnik je bio upućen na trgovinu sa Sarajevom, a preko njega sa Carigradom. Preko Livna trgovalo se sa Splitom, a preko Banja Luke s Austrijom. Sva fina, svilena i druga tkanja uvožena su s Orijenta, odakle se uvozio i duhan. Travnički trgovci nabavljali su najviše robe iz Sarajeva. Sarajevo, najsnažniji ekonomski centar u Bosni i Hercegovini, bilo je i najveće stovarište roba svih vrsta i centar za izvoz i uvoz. Bogati sarajevski trgovci davali su robu i na veresiju čime su se služili i travnički trgovci. Dolazilo je u Travniku i do sudskih parničenja za neplaćena potraživanja Sarajlijama. Do prenosa vezirske stolice u Travnik trgovina je bila manje-više lokalnog karaktera. Trgovalo se osnovnim namirnicama i otkupljivalo sa sela proizvode kućne radinosti koji su bili stalno u prometu. Predmete trgovine najviše su proizvodile domaće zanatlije, a kasnije i poljoprivrednici. Kad je vezirska rezidencija prenesena u Travnik, porasla je potražnja pa se povećava i obim trgovine. Raste i broj bogatijih trgovaca. H. Kreševljaković i D. M. Korkut kažu:

»Poslije prenosa vezirske stolice iz Sarajeva u Travnik 1699. godine travnička je čaršija u porastu, kao i stanovništvo. Iza 1636. godine doseljavaju se u Travnik trgovci kršćani i Jevreji. Kršćanski trgovci dolazili su ovamo iz Sarajeva, Hlivna i Skoplja na Vrbasu. U poznatim izvorima poimence spominju se trgovci: h -Smailaga (1786), Mustafa-baša sin Šabanov iz Šumeća (1787), Osman sin Mahmutov iz Hasanagine mahale, koji je umro 1787, i Mula Mahmut s kojim je Osman radio u ortakluk u robi i u potraživanjima od dužnika. Godine 1828. spominje se trgovac Osmanaga sin Mehmedov. Kakvom su robom trgovali ovi trgovci ne zna se, ali po svoj prilici biće da su oni radili pretežno mješovitom robom«.[1]

Tako je i u Bosni počela preovladavati robno-novčana privreda. Na tržištu su se pojavili raznovrsni manufakturni — skupocjeni predmeti koji postaju potreba vladajuće klase. Robno-novčana privreda postepeno prodire i u selo. Seljaci iznose na tržište stočarsko-zemljoradničke proizvode.

Promet se u Bosni obavljao prilično sporo jer su gotovo sve saobraćajnice bile loše. Od propasti Zapadnog rimskog carstva (476) rimske ceste su propadale. Niko ih nije popravljao. Kaldrma se čes-

to koristila kao dobar građevinski materijal te su se ponegdje izgubili tragovi tih cesta.

Za vrijeme turske vlasti u našim krajevima izgrađeno je nekoliko većih mostova —prelaza preko većih rijeka, ali prva kolska cesta u Bosni izgrađena je tek 60-tih godina 19. vijeka. Zbog toga se promet odvijao na konjima i mazgama. Na njima su jahali putnici, i prenošena roba.

Od 17. vijeka putevi postaju vrlo nesigurni zbog porasta hajdučije. Hajduci su ponajviše vrebali na trgovačke karavane. Zato se, u principu nije putovalo noću. Stanovnici naselja koja su bila blizu klanaca (derbendžije), dobivali su posebne povlastice kao naknadu za odbranu prolaza.

Na glavnim prometnim putevima podignuto je mnogo hanova za smještaj putnika i robe. U Travniku i njegovoj okolini koncem 17, i u 18. vijeku podignuto je nekoliko hanova. Koliko su ovi hanovi bili važni u međumjesnoj trgovini, svjedoče i imena u okolici Travnika koja i danas nose nazive hanova: Han Bila, Han Polje, Han Kompanija, Marjanovića Han itd.

Ovdje na starije trgovačko doba upućuje i naziv sela Vitovlje (od vitalište), što dolazi od vitati — stanovati, svraćati na konak. Mjesto je na platou Vlašića, udaljeno od drugih naselja tako da je putnik u njemu morao konačiti jer se nije usuđivao nastaviti put kroz šumu i planinu. I naziv sela Gostulj, između Travnika i Guče Gore, i još jedan Gostilj (od riječi gostiti se), više Karaule, upućuju na pretpostavku da su služili za trgovačka konačišta još u vrijeme bosanske države, za karavanske trgovine Bosnom. Spomenuta mjesta su na najvažnijim saobraćajnicama.

Spomenuo sam han koji je sagradio u Travniku 1704. godine Elći Hadži Ibrahim-paša, bosanski vezir. Han se nalazio u blizini današnje džamije Sulejmanija (Šarena džamija), u Donjoj čaršiji. U hanu je bilo 10 odžaka za grijanje i spravljanje hrane. Imao je kahvanu sa 5 soba do koje se dolazilo kamenim stepenicama.

I Muhsin-zade Abdulah-paša je podigao jedan veći han. Vjerovatno je bio podignut prije 1749. koje godine je paša umro. Uprava vakufa Mehmedpaše Kukavice sagradila je kameni han s prostorijom za kahvanu, tahmis (prostorija za prženje kahve), i nalbatnicu (potkivačnicu). Oba ova hana bila su sagrađena u Gornjoj čaršiji. Pored njih, u Potur-mahali (Muslihuddin mahala), bio je 1760. godine izgrađen jedan manji han koji će biti prodan vakufu Muhsim-zade Mehmed-paše 1768. godine. Nažalost, osim jednog iz kasnijeg vremena propali su svi ovi hanovi jer su bili građeni većinom od drveta pa su lako postali plijen vatre.

Čime je han raspolagao za potrebe putnika i namjernika koji su trebale njegove usluge, kazuje kupoprodajni ugovor ili hudžet spomenutog manjeg hana koji je prodan vakufu Muhsin-zade Mehmed paše 1768. godine. Evo toga ugovora:

»HUDŽET TRAVNIČKOG KADIJE O KUPOPRODAJI HANA S BAŠČOM U KORIST VAKUFA MUHSIN-ZADE MEHMED-PAŠE

Travnik, 11—I—1182 = 28—V—1768

Prepis uzet oko 1939. iz Defteri-hakanije u Carigradu, u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 690.

Bivši travnički serdar Mehmedaga, sin Abdulahagin, iz Muslihuddinove mahale u Travniku, u bosna-brodskom kadiluku, prodao je vakufu Muhsin-zade Mehmed paše, sina vezira Abdulahpaše, za hiljadu i četiri stotine groša han sa bašćom u Muslihuddinovoj mahali uz pogodbu, da ga prodavalac drži u svojim rukama, zajedno s prihodom, dok se ne namiri godina dana od Jurjeva, od koga je već mjesec dana prošao.

Han graniči s jedne strane Fejzibegovim posjedom, s druge potokom Klašnicom, s treće bašćom Babajića Alijage i grobljem, a s četvrte strane ulicom.

Han je skoro građen (cedid han), a ima prizemne i spratne prostorije. Na spratu ima osam odaja i dvije sofe, a u prizemlju staju, sijenicu i sundurmu.

Hanu pripada bašća s vrtom, plodnim i neplodnim drvećem i vodovod, koji je izgrađen s tomrucima ispred same kapije hana.

U pravnom aktu vakuf zastupa mutevelija Šejh Hadži Mehmed-efendija, sin Šejha Hadži Mehmed-efendije«.[2]

Izvan Travnika najpoznatiji han nalazio se kod sela Rankovića (prema Kasapovićima), na raskrsnici puteva Travnik — Sebešić — Gornji Vakuf — Bugojno. Posljednji ostaci ovoga hana uklonjeni su pri izgradnji Novog Travnika. Bio je vrlo zanimljiv po svojoj arhitekturi. U blizini ovoga hana nalazio se još Topića han, nazvan po porodici koja ga je opsluživala. Spominju se i hanovi u Turbetu, Karauli i Han-Biloj. Još uvijek se porodice bivših zastupnika ovih hanova zovu »handžije«.

Kad je vezirska stolica prenesena u Travnik (1699), porastao je broj stanovnika u gradu pa je oživjela i trgovina. U Travnik se doseljavaju mnoge trgovačke porodice muslimana, kršćana i Jevreja iz Sarajeva, Banja Luke i Livna.

Pored trgovine s Orijentom porasla je trgovina s Mlecima. Poznato je da se iz Travnika, preko Splita, pa morem u Mletke, izvozilo: suho meso, kože, đon, vuna, krzno, vosak, ćebeta, suhe šljive i zlato. Iz Mletaka se uvozi: papir, svileno platno, bezno platno, sapun, svijeće, biber, sirće, kositar, kao i fina ogledala i stakleni predmeti.

Roba je u Travniku bila prodavana u malim dućanima i magazama. Trgovci su se brzo bogatili, naročito Jevreji. Da je Travnik bio vrlo važno tranzitno mjesto, govore i izvori iz početka 19. vijeka. Kad je Napoleon sprovodio »Kontinentalnu blokadu« 1806. godine, iz Turske se prenosio pamuk u Francusku. Konji natovareni balama pamuka išli su od Soluna, preko Sarajeva, Travnika i Banja Luke do u Kostajnicu. Austrijski konzul navodi da je kroz Travnik do 1812. godine prošlo 21.233 tovara pamuka i 2.085 tovara razne druge robe. Od Kostajnice preko Travnika, za Tursku, prošlo je 1.082 tovara robe.[3]

Najbrojniji trgovački dućančići bile su bakalnice. Ove trgovine trgovale su živežnim namirnicama, a njihovi vlasnici bili su udruženi u esnaf na čelu kojeg je bio bakalbaša. U jednoj pjesmi, koju

je spjevao mladi pjesnik Bulbulija 1721. godine, spominju se trojica bakala: Durak, Jusuf Matuš i Ćato. Pjesnik ističe njihovu sklonost opijanju.

Da se u trgovini živežnim namirnicama ne bi proizvoljno povećavale cijene, često je dolazilo do maksimiranja cijena od strane turskih vlasti.

Tkanine su prodavane na aršin (66,7 cm), maslo se mjerilo jungom (oka i pol), tekućine litrom, a ostale težine okom (1,28 kg.). Zakidanja na mjerama bila su vrlo strogo kažnjavana, čak i smrtnom kaznom. U Travniku je još ostalo sjećanje na Dželaludinov aršin. Bio je prikovan na jednoj kući u blizini današnjeg njegovog turbeta (pod Lipom). Aršin je bio od željeza i vrlo uočliv. S obje strane bio mu je utisnut pašin žig, kako ga niko ne bi mogao krivotvorit. Aršinska mjera je bila svetinja i niko je nije smio oskrnaviti, jer je glava išla za utvrđenu prevaru. Ovim aršinom paša je simbolično izrazio svoju strogost. Opominjao je na poštenje i pravednost koja obećaje, da će svakom biti mjereno istom mjerom (istim aršinom).

Kako je travnička čaršija bila podijeljena na dva dijela — Donju (stara) i Gornju (nova) — to su zanatlije i trgovci, otvarali svoje radnje i u jednoj i drugoj. Donja čaršija, kao starija, bila je važniji zanatski i trgovački centar, dok se Gornja razvijala tek u 18. vijeku. U obje čaršije, prema nekim navodima, bilo je oko 300 dućana, magaza i kreveta (kreveti su vrlo mali zanatski dućani u kojima su radile najsiromašnije zanatlije). Donja čaršija biće i mjesto starijih, dok će Gornja postepeno postati centar novijih zanata. Osim prostora oko Gazi-agine džamije (danas Sulejmanije) Donja čaršija se prostirala i

12. Stara Gornja čaršija

uz ulicu Varoš, sve do staroga grada. Ona se u jednoj zakladnici iz 1757. godine naziva i Baščaršija, čime joj je dat istaknut položaj i značaj u Travniku. Pošto je postanak Gornje čaršije vezan za 18. i početak 19. vijeka, a nastaće ispred vezirovog konaka, oko džamije i medrese Mehmedpaše Kukavice, ona će igrati značajniju ulogu u gradu tek koncem 18. i u 19. vijeku. Ovdje je bio podignut i gornjo-čaršijski bezistan kao vrlo značajna travnička tržnica.

Dućani u obje čaršije većinom su građeni od drveta, pa su mnogi postali žrtve požara koji u Travniku nisu bili rijetki.

ZABILJEŠKE

1. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit. str. 73. i 74.
2. A. Bejtić, op. cit., str. 159.
3. Dr Vasilj Popović: Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba, Spomenik SKA, Beograd, 1929. god., str. 91.

STANOVNIŠTVO I VJERSKE ZAJEDNICE

Po osvajanju Bosne i Hercegovine u ovim našim zemljama došlo je do snažne islamizacije domaćeg stanovništva. To se dogodilo zbog toga što su u Bosni i Hercegovini bile specifične prilike koje su uvjetovale ove promjene. Specifični su, u prvom redu, društveni i vjerski odnosi u fazi propadanja bosanske države.

U srednjovjekovnoj Bosni, pored katoličke i pravoslavne crkve, razvila se i jedna posebna crkvena organizacija nazvana »bosanskom crkvom«, koja je svoje korijene imala u bogumilskom (patarenskom) učenju. Pripadnici ove crkve nazivaju sebe »dobri krstjani« a njihovo ranije bogumilsko učenje izgubiće mnogo od svog socijalno-revolucionarnog programa. Pošto je bosansku crkvu u prvo vrijeme prihvatila i vladajuća klasa, ona je postala oslonac države i izmiriće se sa klasnim, feudalnim društvom. Ona je od zvaničnih kršćanskih crkava smatrana herezom pa u zemlji dolazi do dugogodišnjih vjerskih sukoba. U te sukobe se često miješaju Mađari kako bi Bosnu potčinili pod svoju vlast.

U ovakvim prilikama Mađari će uspjeti, po ugovoru i uz pomoć pape, da potčine Bosnu i likvidiraju heretičku bosansku crkvu. Vladar i plemstvo prima katoličanstvo iza kojeg stoji autoritet Rima i ugarsko-hrvatske države. Kod jednog dijela bosanskog stanovništva i pored toga, još uvijek će se održati pritajeno postojanje bosanske crkve sve do podpadanja pod tursku vlast.

U društvenom pogledu javlja se velika protivrječnost između seljaka koji su postali kmetovi i feudalaca. Ranije vladajući društveni sloj koji se kupio oko bosanskog kralja, vodio je odlučnu katoličku politiku s osloncem na hrvatskougarsku državu. Oni progone pripadnike bosanske crkve, čije učenje se razlikovalo od zvanične katoličke crkve. Tako je bosanska crkva za posljednjih bosanskih kraljeva bila obezglavljena.

Vjerska netrpeljivost između katolika i pripadnika bosanske crkve dobro je došla Turcima. Poslije zauzeća Jajca od strane Turaka 1463. godine došlo je do otvorenih neprijateljstava među pomenutima. Ovakvu vjersku zaoštrenost nisu Turci našli ni u jednoj drugoj pokrajini koju su na svom pobjedonosnom putu osvojili. Upravo u tome leže povoljni uvjeti za islamizaciju našeg stanovništva. Turci su to vješto iskoristili.

Uz stalnu islamsku propagandu, nuđenje povlastica i unosnih položaja, islamizacija uzima šire razmjere. Islam prvo primaju pre-

ostali bosanski feudalci da bi sačuvali svoje društvene pozicije, a zatim i narodne mase, naročito pripadnici bosanske crkve.

U 16. vijeku proces islamizacije našeg stanovništva već se uveliko proširio. Zato su najbolji dokazi preostali turski sidžili (sudski protokoli), jer se u njima javljaju očevi kao nemuslimani, a sinovi kao muslimani.

O slavenskom stanovništvu predturskog doba u okolini Travnika ima malo pisanih podataka. Kraj je etnološki još uvijek prilično neispitan tako da nam etnologija ne pruža iscrpnije podatke. U blizini Travnika ima mnogo stečaka, mahom bez natpisa. Kako danas više nije sigurno da se pod stečcima nalaze pokopani isključivo bogumili ne možemo na osnovu toga govoriti o vjerskim prilikama u predtursko doba u tom kraju.

Milan Karanović iznosi mišljenje[1] da su 4 najstarije porodice iz Drobnjaka porijeklom iz okoline Travnika, odakle su navodno, emigrirali zbog vjerskih progona u vrijeme posljednjih bosanskih kraljeva. Međutim, on to povezuje s tezom Vase Glušca, da je srednjovjekovna bosanska crkva bila pravoslavna.

U preostalim izvorima nema sigurnih podataka ni o broju stanovnika ni o broju kuća u Bosni i Hercegovini, pa ni u Travniku i njegovoj okolici, kroz sav turski period, sve do početka 19. vijeka. Podatke rijetkih putopisaca ne možemo uzeti kao sigurne jer su često preuveličani, kao što je slučaj sa podacima Evlije Čelebije.

Prema arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu, spis broj 1160, godine 1489. Travnik je ulazio u sastav hassa sandžakbega bosanskog kao trg Lašva. U to vrijeme u Travniku je bilo 11 kuća muslimanskih i 36 kršćanskih (gebarskih).

Po defteru iz 1516. godine nahija Lašva pripada kadiluku Brod, a varoš Travnik nahiji Lašva. Tada je u Travniku bilo 20 muslimana, 6 neoženjenih, 28 »neženjenih gebara«, 8 muslimana nomada, 32 gebarske (kršćanske) kuće, 2 baštine, 3 zemunice i još 1 gebarska kuća.[2]

Iz deftera od 1528/29. godine saznajemo da je Travnik varoš u nahiji Lašva sa 20 muslimana, 6 neoženjenih, 44 gebarske (kršćanske) kuće, 6 baština i 28 neoženjenih gebara. Ovaj defter donosi i prvi turski popis sela u nahiji Lašva sa brojem muslimana i kršćanskih kuća (a ne i broja kršćana po selima), vrste imanja (baštine ili čiftluci), a navodi i prihode sa imanja za svako selo. Tako su u okolici Travnika navedena slijedeća sela: Preoča Gora, Bila, Suhodol, Miletići, Dub, Orahovo, Višnjevo, Bukovica, Čukle, Zaselje, Selce, Skomorje, Zabilje, Guča Gora, Jezerce, Ričice, Mošunj, Gladnić, Bučići i Čehova.[3]

U svim selima pored katolika, živi i manji broj muslimana. Pošto su sva sela naseljena i muslimanima, možemo sa sigurnošću tvrditi da to nisu muslimani pridošlice oni su nastanjeni u gradu, nego uglavnom, domaći ljudi koji su primili islam. Iz ovih savremenih podataka ne vidimo tačan broj žitelja ni u gradu ni na selu premda se pominje broj muslimana, a kod kršćana samo broj kuća.

Prema opisu Memibegovića bilo je 1624. godine u Travniku 50 kuća u tvrđavi, u varoši 600 kuća, a 650 ratnika u gradu i u varoši.[4] Ovaj podatak je nevjerovatan zbog ograničenog prostora u tvrđavi. Toliki broj kuća nije imao gdje stati.

Spomenimo i podatke Evlije Čelebije iz 1659. godine koji je u to vrijeme boravio u Travniku pa iznosi da je tada grad imao 17 džamija, 2.000 kuća u 11 mahala. Ti su podaci očito uveličani. Uspoređujući s drugim navodima, možemo uzeti da je stvarno u Travniku u to doba bilo najviše 700 kuća u 7 mahala. Kako su svi navedeni podaci iz srazmjerno kratkog vremenskog perioda a ne slažu se, ne možemo sa sigurnošću govoriti o broju stanovnika u Travniku i njegovoj okolini.

Svakako, novo razdoblje počinje prenosom vezirske stolice 1699. godine. Novi period postaće vrlo značajan za grad koji se teritorijalno širi. Ta upravna funkcija doprinijela je razvoju i širenju grada. Iz ovog vremena ima nešto više izvještaja i opisa, kako od domaćih tako i stranih izvjestilaca. Najznačajnije izvore predstavljaju zakladnice vezira i drugih turskih prvaka iz kojih se može nešto više saznati, o izgledu i veličini samog grada, a i o njegovim stanovnicima.

Tako prema opisu biskupa Delivića iz 1736. godine, Travnik je prilično veliko mjesto sa preko 2000 kuća i 9 džamija; među njima su samo 2 katoličke kuće.[5]

Prema navodu Hamdije Kreševljakovića i Hamdije Kapidžića, a koji je dao austrijski uhoda Božić 1785. godine, Travnik je imao 600—700 kuća; od toga oko 100 kršćanskih.[6]

Koncem 18. vijeka (1788) nahija Travnik je znatno proširena; čine je 43 sela:

Karaula, Kneževo, Varošluk, Bačvice, Goleš, Komar, Bilo Bučje, Vlahovići, Šenkovići, Ramska, Opar, Zagrlje, Orašac, Bistro, Hrankovići, Bučići, Mošunj, Mosor, Večeriska, Zaselje, Vitez, Kruščica, Preča Gora, Bila, Putkovići, Ričica, Pokrajčići, Jarjanić, Orahovica,

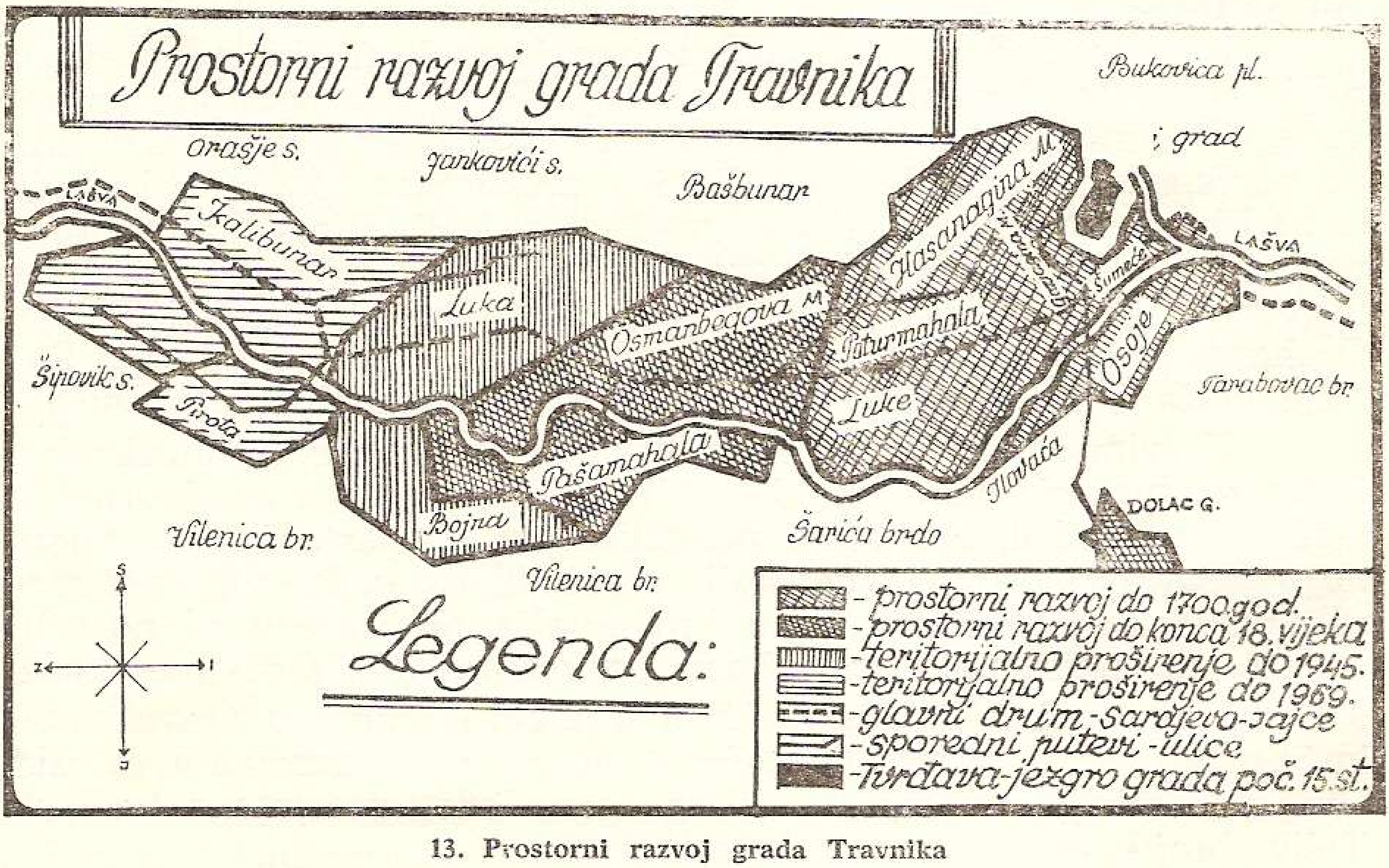

13. Prostorni razvoj grada Travnika

Glubin, Čukle, Jezerce, Komorje, Orahovo, Zagrađe, Dub, Višnjevo, Guča Gora, Suhodol, Poljanica, Grabova i Zaselje.[7]

Sam grad je bio podijeljen na 7 mahala:

Muslihuddin (Potur-mahala), Osoje, Šumeće, Hasanaga, Gaziaga, Osmanbeg i Hadži Hasan Mahala.[8]

Iz izvještaja austrijskog konzula u Travniku Mittessera iz 1809. godine, Travnik je brojao 12.000 stanovnika sa oko 3000 kuća raspoređenih u 12 mahala u kojima ima 10 džamija: od toga 5 na svod, a 5 sagrađenih od drvenog materijala.[9]

U jednom francuskom izvještaju z 1810. godine navodi se da je Travnik imao 1500 kuća sa 7.000 stanovnika muslimana.[10]

1850. godine daje o Travniku podatke i Ivan Jukić koji iznosi da je tada imao 1500 muslimanskih kuća, 350 katoličkih, 100 pravoslavnih, 50 jevrejskih i 80 ciganskih kuća — svega 12.000 stanovnika. Još spominje 16 džamija, 5 mekteba, 1 medresu, 1 tekiju derviša, 2 katoličke i 1 pravoslavnu školu.[11]

Iz spomenutih izvještaja vidimo da su podaci vrlo različiti, pa i onda kad se odnose na bliži vremenski period. Zbog toga ih u izvođenju zaključaka treba primati kritički jer su, vjerovatno postojale tendencije da se uveća ovaj ili onaj broj stanovništva.

Na osnovu upoređivanja svih podataka iz spomenutih izvještaja i drugih izvora, kao i nepomenutih mišljenja, izgleda najvjerovatniji navod I. Jukića za broj kuća. Ipak je prenaglašen broj muslimanskih kuća, dok broj ostalih može odgovarati stvarnom stanju. Za broj stanovnika smatram najvjerovatnijom cifru od 7.000 koju je donio francuski anonimni izvještaj iz 1810. godine.

Prema navodima oskudnih izvora koji su preostali i prema stećcima, vjerovatno je da je katoličko stanovništvo u ovom kraju starosjedilačko. Kako sam već naveo, iz nekih starih deftera 16. vijeka vidi se da su u svim okolnim selima muslimani živjeli sa kršćanima, a da je muslimana bio relativno malen broj.

Već krajem 15. vijeka spominju kroničari katoličku parohiju Lašva, koja će krajem 17. vijeka zamijeniti ime u crkvena župa Travnik. Po jednom izvještaju iz 1708. godine ova se crkvena župa zove Travnik i ima svoga župnika.[12] Župa je 1736. godine imala 229 katoličkih kuća i 1965 stanovnika.[13] Broj stanovnika će naglo rasti, pa se koncem 18. vijeka udvostručio iako su često harale zarazne bolesti, naročito kuga.

Za pravoslavno stanovništvo možemo pretpostaviti da se doselilo u vrijeme (ili nešto kasnije) turskog osvajanja Bosne. Po Vladislavu Skariću i nekim drugima može se zaključiti da se doselilo iz okolice Novog Pazara i Sjenice (Sandžaka) na što upućuje sličnost nošnje i identičnost načina sirenja i spravljanja mlijeka.[14] Naime, nigdje u Bosni se ne siri načinom kojim sire stočari u okolici Travnika i na Vlašiću. Tako sire samo u Sandžaku. Tamo su, pak u 15. vijeku stočarske grupe pristale uz Turke, a ovi su te stočare upotrebljavali kao pogranične čete takozvane »martoloze i vojnuke«.[15]

Dok je kod Travnika bila vojnička granica prema Jajačkoj banovini (koncem 15. vijeka), vlaške vojvode su sa svojim vojnicima i

u okolini Travnika vršile dužnost turskih graničara i akindžija (čete za upad preko granice).

Turska vojska hranila se pretežno ovčijim mesom, a živi provijant gonili su ovi stočari »Vlasi«. Kako se to meso kuhalo u bakrenim kazanima, njih je trebalo stalno kalajisati, a taj posao su obavljali, pored drugih, i kalajdžije iz blizine Travnika, iz današnjeg sela Ćipulića — kod Bugojna. Oni su porijeklom Makedo-Rumuni.

U tradiciji pravoslavnog stanovništva iz okolice Travnika nije potvrđeno da su njihovi preci imali samoupravu kao naknadu za vojničke obaveze, vojnikluk. Zadatak je etnografskog ispitivanja na ovom području da to ispita i provjeri.

Prema nekim izvještajima pravoslavno stanovništvo počinje se naseljavati u Travnik sredinom 18. vijeka. Vjerovatno dolaze iz Sarajeva kao trgovci i zanatlije. Više se naseljavaju u grad, a u sela u manjem broju.

Ovo stanovništvo se naseljava i iz pomenutih Ćipulića u Travnik. Većinom su zanatlije-kalajdžije, a neke porodice će se početi baviti i dr. zanimanjima. Tako će npr. Fufući postati trgovci, a Čavići mehandžije.

U jednom popisu iz 1813. godine, pored pravoslavnih u gradu, spominju se još u 15 sela travničke župe gdje su pomiješani sa katolicima.[16]

Iz preostalih dokumenata nije se do danas moglo ustanoviti kad je nastala pravoslavna parohija u Travniku, ali se drži da nije nastala prije konca 18. vijeka. Podaci o broju ovog stanovništva u 18. vijeku su vrlo nesigurni, ali se pretpostavlja da je bilo manje od 800 ljudi u cijeloj travničkoj nahiji. U okolnim pravoslavnim crkvama ima nekoliko ikona, koje potiču iz konca 18. vijeka. Porijeklom su iz Italije, a darovala ih je srpska pravoslavna općina grada Sarajeva.[17]

Već smo vidjeli da je broj muslimana po okolnim selima bio neznatan još u 16. i 17. vijeku. U okolini Travnika tokom 17. vijeka broj muslimanskog žiteljstva neznatno se povećavao. Oni su većinom živjeli u samom gradu — čaršiji. U nekima, pak, od pomenutih sela kao što su: Guča Gora, Čehova, Gladnik i Bučići u kojima su živjeli muslimani u 16. vijeku, danas ih uopće nema.

Ponegdje se još u današnjim muslimanskim selima iz usmene tradicije može razabrati da potječu od muhadžira iz Ugarske ili Slavonije. Prema još živoj usmenoj tradiciji današnjih muslimanskih stanovnika iz sela Zukića i Karahodža, u dolini rijeke Bile, može se saznati da su se doselili iz okolice Budima, a ranije su se Zukići zvali Kelemenovi, a Karahodže Šestakilovi. Oni, također, pamte da su njihovi preci bili prvi muslimanski stanovnici u tome kraju. Vjerovatno su i oni došli s valom muhadžira krajem 17. i početkom 18. vijeka. Spahijska porodica Alihodžića (Alihodže) iz zaseoka Alihodže, doselila se iz Slavonske Požege u svoje današnje obitavalište.

Ovo se, svakako, odnosi na manji broj doseljenika.

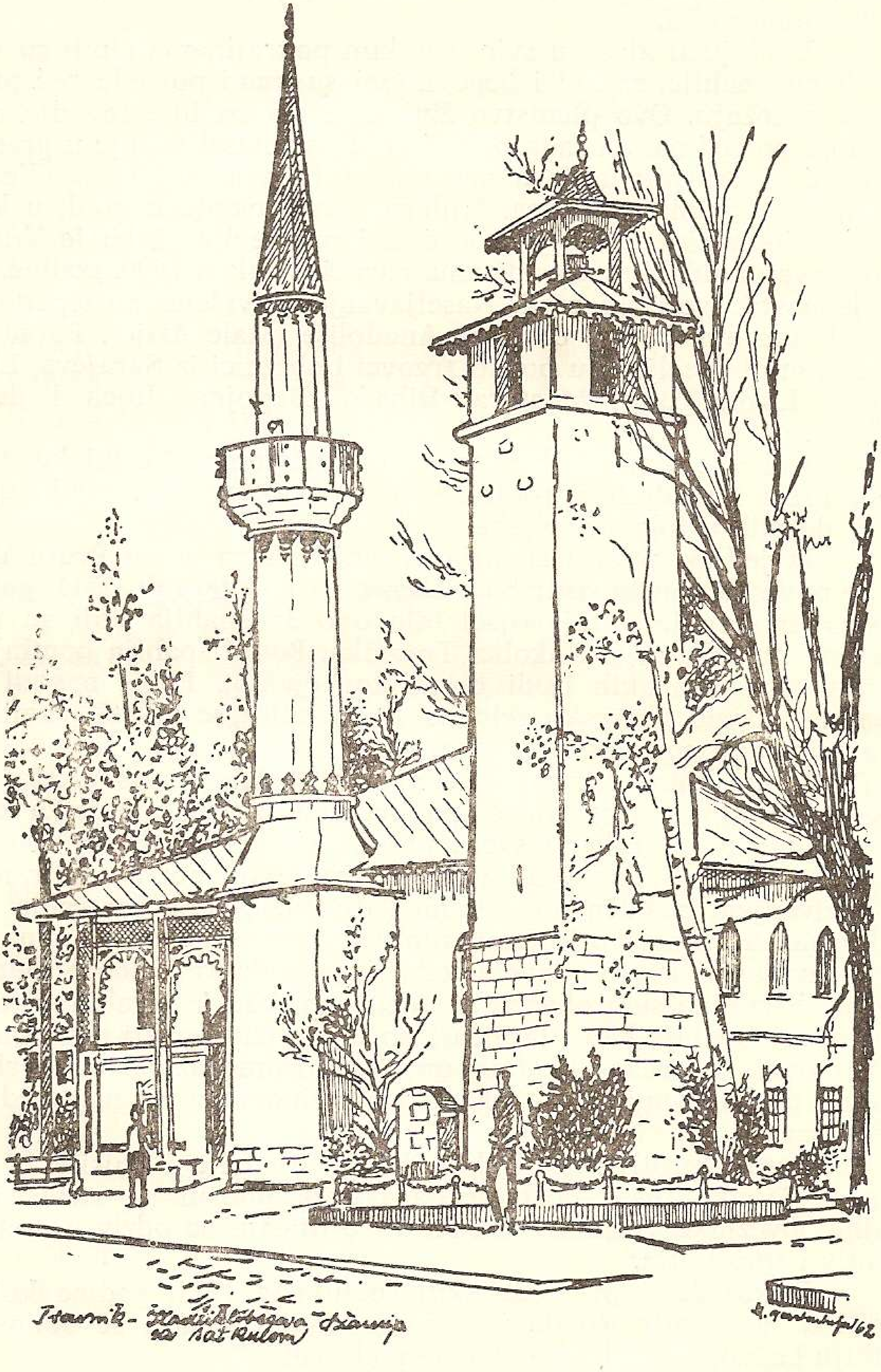

Džamija pred vezirskim konakom (Alibegova)

Buduća, podrobnija etnografska istraživanja na okolnom području, vjerovatno će donijeti mnogo interesantnih podataka u ovome smislu. No jedno je ipak sigurno, da je većina muslimanskog žiteljstva autohtonog porijekla. Sinovi su to i kćeri naše zemlje koji su sticajem prilika i okolnosti primili islam, ali se nisu nikad odnarodili.

Vladajuću klasu u svim turskim pokrajinama činili su vojni feudalci: spahije, zajimi i begovi. Oni su imali posjede već prema svom položaju. Ovo plemstvo živjelo je do sredine 16. vijeka uglavnom po selima, ali tada počinje njegovo naseljavanje u gradove. Tako će i Travnik u 17. a naročito u 18. vijeku biti naseljen od mnogih feudalnih porodica. Njihovo naseljavanje u grad, u kome je sjedište vezira, često je bila čast i privilegija. Tako je Travnik naseljavan feudalnim porodicama naročito nakon 1699. godine, pošto je postao vezirski grad. Naseljavanje je vršeno postepeno i iz raznih krajeva Bosne, čak i iz Anadolije (Male Azije). Pored feudalaca grad naseljavaju bogati trgovci i obrtnici iz Sarajeva, Livna, Banja Luke, Tuzle, Mostara, Bihaća, Bugojna, Jajca i drugih mjesta.

Kako je Travnik bio naročito značajan u 18. vijeku, to su se i preci feudalnih porodica koje su dočekale 20. vijek, uglavnom doselili u toku 18. vijeka.

Iz jednog popisa spahija, načinjenog na rijeci Prutu kamo ih je poveo bosanski vezir Sari Ahmed-paša Osječanin 1711. godine, doznajemo da je u toj vojsci bilo oko 35 spahija koji su imali glavna timarska sela u okolici Travnika. Pored spahija pominju se i četvorica divanskih ljudi bosanskog ejaleta. Popis navodi ime spahije, glavno timarsko selo nahiju u kojoj se nalazi i koliki je bio prihod na posjedu u akčama.

Interesantno je pratiti po ovome popisu timarska sela (posjede) po kojima su navedene spahije. Obaveza spahije da za lenski posjed ide u rat bilo je sveto pravilo u turskoj državi. Tu obavezu striktno su izvršavali i neodazivanje na poziv smatrano je odkazivanjem poslušnosti sultanu i državi. Dok je centralna vlast bila snažna i mogla primjeniti represivne mjere prema onima koji nisu izvršavali svoje obaveze, odaziv u svaki rat bio je manifestacija discipline svih obveznika. Međutim, kad je oslabio autoritet ove vlasti, spahije kao i janjičari počeli su izbjegavati ovu obavezu pravdajući se preko lokalnih organa raznim razlozima, koristeći obilno podmićivanje od nižih do viših činovnika, te nisu redovno išli u rat.

Ratovi protiv kršćanskih država Austrije i Rusije u kojima je Turska često doživljavala poraze unosili su strah među vojne obveznike. Svakako je i on imao uticaja na odziv u sveti rat protiv neprijatelja.

Prikazaću popis bosanskih spahija iz 1711. godine koji su pošli u rat protiv Rusije i to samo onaj dio koji se odnosi na nahiju Lašvu, jer daje dragocjene podatke:

P O P I S   S P A H I J A

	Ime	Glavno timarsko selo	Nahija timara	Iznos u akčama
1	2	3	4	5
z.	Mehmed čatib bos. defterdara	Bučići	Lašva	22150
z.	Zulfikar	Poljska (sada Pojska)	Brod	6000
z.	Mustafa	,,	,,	5100
t.	Mustafa	Ramska	Lašva	6000
tč.	Mehmed	Džihanšah	Lašva	3500
t.	Mustafa	nepročitano	Lašva	2450
t.	Omer	Bukovica	Lašva	3700
t.	Hasan	Šimkovići	,,	6000
t.	Osman	Vrhlašva	Vrhlašva	4300
t.	Hajder	Dub	Lašva	3000
t.	Hasan	Šimkovići	Lašva	4600
tč.	Ibrahim	Ferhad	Lašva	3000
t.	Ali	Bukovica	Lašva	3000
t.	Osman	Tribeuša	Lašva	1400

(sa strane: Poslije Osmanove smjene dan je Hasan god. 1122.)

t.	Osman	Ričice	Brod	4770
t.	Husein	Selce (sada Seoci)	Brod	3600
t.	Derviš-Abdulah	Jezerce	Lašva	1100

— Ne zna se, da li je to jedno dvostruko ime ili su dva?

t.	Muharem	Zapod (nema ga danas)	Lašva	3000
t.	Hajder	Jezerce	,,	2950
t.	Ishak	Bukovica	,,	6000
t.	Mustafa	Privija (nema je danas)	,,	2700
t.	Ahmed	Ričice	,,	6000
t.	Sadik	Jezerce	,,	3000
t.	Jusuf	nepročitano (kao Smilnica, Smiljce) tog sela nema.	,,	3000
tzm.	Mehmed	Džihanšah	Lašva	2250
,,	Ali i Ibrahim	Dobrodoli (nema ga)	,,	5500
tzm.	Mehmed	Gršnica (ovo se selo nalazi kraj Grovnice)	Lašva	1900

„	Mustafa	Večerica	Lašva	2500
t.	Mahmud	Preoča gora (sada Preočica)	„	6400
t.	Žimković	Šimković	„	2500
t.	Bajram	Glamečak (ovog sela nema u Lašvi)	„	2000
t.	Mehmed	„	„	2000

Od 98 divanskih ljudi u ejaletu Bosni, njih 4 imali su timarske posjede u okolici Travnika i to su:

z.	Mehmed čatib bos. teftera	Bučići	Lašva	22150
	Redžeb emin bos. čauša	Zagrlje (na Grovnici)	„	11900
	Omer čauš bos. teftera	Selce (nema u Lašvi)	„	3000
	Ali bosanski čauš	nepročitano, (nešto kao Stranine, vjerovatno selo Stranjani blizu sela Pojske)	„	4000

Objašnjenje:

z =ziamet; zč = ziamet, koji je ujedno i čifluk; t = obični timar; tč = je timar koji je i čifluk, tzm = za timar, koji je zemin; tm = timar, koji je mezraa.

U prvoj koloni naznačeni su početnim slovom vrste posjeda, u drugoj ime spahija, u trećoj selo, u četvrtoj nahija u kojoj se selo nalazi i u petoj iznos prihoda sa posjeda u akčama.[18]

Popis daje toponomastičke i imovinske podatke. Neka sela koja su navedena u ovom popisu spominju se i u već navedenim defterima, ali ih ima koja se i ne spominju. Možda neka nisu bila obuhvaćena spahijsko-timarskim sistemom, dok su se neki timari smatrali i čiftlucima, a što se vidi iz naprijed date oznake.

Većina spahija imala je srazmjerno male prihode, čiji je iznos naveden u popisu.

Ne može se reći da su tim popisom obuhvaćena sva sela i sve spahije u travničkom kraju, jer je vrlo vjerovatno da sve spahije nisu pošle u tadašnji rat protiv Rusije. Nažalost, uz lična imena spahija nisu dodata njihova prezimena pa ne znamo koje su spahijske porodice imale posjede oko Travnika, da i na osnovu toga zaključimo koje su porodice i dalje ostale stanovnici našega grada.

Prema podacima s konca 18. i početkom 19. vijeka najuglednije begovske porodice u Travniku bile su: Begovci i Agačevići. Pošto su postepeno osiromašili, bavili su se zanatstvom i trgovinom. Još i danas se pamti begovstvo Agačevića i zovu ih bezima.

Među starije porodice spadaju i Ćorbezi, Topalbegovići Bambići i Gluhbegovići. Za neke porodice je utvrđeno da su doseljene u Travnik, a igrale su vrlo važnu ulogu u njegovu razvitku, kao Miralemi koji su starinom iz Donjeg Vakufa — sela Jemanlića. Iz porodice Miralema značajan je Mehmed-paša (1789) koji je bio i bosanski vezir.

Teskeredžići i Hasanspašići su iz Duvna. Kukavičići su po ranijim navodima rodoslovlja begovskih porodica iz Foče, no to mišljenje opovrgava O. M. Džaja koji tvrdi da su starinom sa Kupresa. Mišljenje Džaje sam obrazložio u prikazu ličnosti Mehmed-paše Kukavice kao bosanskog vezira. Hafizadići doseljavaju u Travnik koncem 18. vijeka, a doselili su iz Jajca. Potječu od ugledne kadijske porodice. Šaćirbegovići su doselili u Travnik iz Kotor Varoša, a Korče iz Tarčina.

Krehići su stara zaimska porodica koja je doselila iz Ljubuškog. Kurići su iz Donjeg Vakufa, a poslije doseljenja dobiće u Travniku naziv i Mudezirovići. Gagići su iz Livna, Sulejman-pašići iz Odžaka kod Bugojna, Vilići iz istoimenog sela kod Gornjeg Vakufa, a Kopčići, nazvani Hadžibegovići, od Donjeg Vakufa (selo Kopčići).

Kurbegovići potječu iz Sanskog Mosta. Njihovi preci su bili poznati na granici kao kapetani koji su dugo obavljali ovu dužnost.

Krajem 18. vjeka spominju se i bezi Kulinovići, a kasnije Kulenovići, koji su, vjerovatno, doselili iz Kulen Vakufa. Među begovskim porodicama koje su živjele na selu, značajna je porodica Kasapovac — Zaimović, koja je živjela u Kasapovićima kod Novog Travnika. Kad je Austro-ugarska okupirala Bosnu i Hercegovinu jedan član ove porodice (Alibeg Kasapovac), odmetnuo se u šumu i nije htio da se pokori novoj vlasti. Uspio se prebaciti preko Novopazarskog Sandžaka u Carigrad, gdje je služio u sultanovoj gardi.

Ugledna travnička porodica bili su i Korkuti. Oni su obavljali istaknute dužnosti, nekad muftija, a često muderisa (profesora u medresi).

Porodice su se međusobno miješale, neke su izumirale i raseljavale, ali je ostalo u Travniku zapamćeno da ima ukupno 24 porodice bega sa naglaskom plemića.

Neke porodice su poslije okupacije Bosne i Hercegovine (1878) odselile u Carigrad, kao Vilići, gdje su i izumrli.

Potomci imenovanih porodica većinom i danas žive u Travniku. S novim vremenom mijenjali su i zanimanja pa su prelazili u esnaf ili trgovinu. Jedan broj muškaraca se školovao u zemlji i inostranstvu (Beču, Zagrebu, Pešti, Carigradu itd), te su kao intelektualci — ljekari, suci, advokati profesori i dr. obavljali razne dužnosti u Travniku ili okolnim gradovima.

Sredinom 18 vijeka doselila se iz Sarajeva i jedna grupa Jevreja. Sigurno se zna da su došli iz Sarajeva jer ih u drugim mjestima u Bosni u to vrijeme nije ni bilo, ili ih je bio samo neznatan broj. Oni su se i u Travniku bavili isključivo trgovinom i posuđivanjem novca na kamatu (novčanim špekulacijama). Po dokumentima prvi poznati Jevrej koji se bavio novčanim poslovima u Travniku (1749) bio je neki Jozef Čolak. Vrlo brzo se obogatio te je novac po-

suđivao mnogim trgovcima, a bio je cijenjen i od podmitljivih vezira. Iako se nije nastanio u Travniku, nego je samo povremeno dolazio, primao je novac na čuvanje i od bosanskih prvaka. Tako mu je bosanski defterdar Mustafa-efendija (1749) predao na čuvanje neutrošeni novac od popravka tvrđave u Dubici u prisustvu bosanskog vezira Hadži Bekir-paše Kodže.[19] Zašto je to predano njemu, ne znamo, ali se, svakako, radi o nekoj špekulaciji, da se novac korisno upotrijebi, te da se, vjerovatno, veziru dadne naknada za njegovo korištenje.

Da su Jevreji već sredinom 18. vijeka bili stalno naseljeni u Travniku, svjedoči i njihov prvi nadgrobni spomenik na jevrejskom groblju koje se nalazi više Travnika na brežuljku Bojna, a datiran je 1762. godinom.

Ubrzo su se Jevreji počeli više naseljavati u Travnik, u većim porodicama, jer je grad postao izvorom rada i zarade. Bili su lijepo primani od Turaka, a što je najvažnije, poslovi su im dobro išli. Vjerovatno da je do konca 18. vijeka broj Jevreja znatno porastao, po nekima i na 200 osoba. Pored trgovine koncem 18. vijeka bave se i nekim zanatima, a naročito limarskim. Ako bi neka porodica pala pod stečaj ili dospjela u novčanu krizu, onda su je svi zajednički ispomagali. Tako su već u to vrijeme stvorili svoj zatvoreni krug života. Separatno su živjeli strogo se odvajajući od ostale čaršije, a imali su na Lončarici svoj hamam za ritualno kupanje i izgradili su sinagogu u blizini pomenutog hamama.

O odnosima između kršćana i muslimana, kao najbrojnijih vjerskih grupacija, nema konkretnih podataka. Vjerovatno se ovdje zbog blizine vezira više poštivao šerijatski zakon, a to poštovanje zakona ovisilo je o samome veziru. O tome lijepo piše biskup Mato Delivić 1736. godine, kad govori o župi Travnik: »U ovom velikom mjestu i naseljenom nalaze se 2000 kuća Turaka i 9 mošeja, između kojih se nalaze samo 2 mizerne kuće katolika, jer ovi borave izvan grada u poljima i brežuljcima, pošto su oni seljaci travničkih Turaka. Ipak njima vladaju fino, jer pašina blizina ukida tursku tiraniju. Zato se u ovoj parohiji nalaze katolici u ljepom broju i u boljem stanju nego u drugim mjestima.«[20]

Iako su Turci bili tolerantni prema kršćanima u pogledu njihovog vjerskog ispovijedanja pa su potvrđivali ta prava i pismenim ispravama, ipak su kršćani morali vjerske obrede obavljati na skrovitim mjestima van grada. Tako je u Travniku bilo zabranjeno održavanje bogoslužja, pa tu zabranu pominje Matija Mažuranić u svom putopisu još 1839. godine gdje kaže:

»Na božić je došao fratar u Travnik, pak je služio svetu misu i pripovedao reč božju; tamo sam i ja išao slušati. Siromasi fratri trude se, koliko više mogu, za narod od muhamedanske vere odvratiti (i očito pred svojim pukom govore proti Muhamedu i njegovu zakonu). Kad sam ja kući došao, onda me pred svimi Turci zapita Beg-Filipović: »Što je govorio prator (tako oni kažu) kod mise?« — »Nije, rekoh ništa, služio je misu.« — »Eh, kaže, zar misliš ti, da ja ne znam? Nije još nikada prator misu služio, da ne bi opsovao i Turke i Muhameda«. »Prator ko i prator, kaže drugi, tko će mu šta?«

U Travniku, to jest u varošu, je svim krstjanom zabranjeno držati službu božju; nego izvan varoša mogu. Krstjanom rimske ispovedi služi misu fratar (kad dođe) dole na brdu u jednoj malo boljoj kući. Krstjani grčke ispovedi, budući da neimaju nikakove kuće na brdu, zato moraju pod šatorom čatiti službu: a to jim je najviše neprilično, svaki put šator i one svete stvari prenositi tamo i amo. A kada kiša ili drugo zlo vreme dođe onda su svi napolju, osim jedinoga sveštenika. Više putah kad idu činiti službu, onda i zaborave stog od pak moraju odozgor vikati, n. p. Hee Marko, donesi knjigu i kandili i ovo i ono! — Tako se siromaški narod muči.«[21]

Katolički svećenik, kojeg Mažuranić zove fratar, a beg Filipović i drugi Turci prator, obično je dolazio obavljati vjersku službu iz Guče Gore. Služba je obavljana na brdu, odnosno u Gornjem Docu u jednoj boljoj kući. Dolasci nisu bili česti, ali su bili obavezni uz značajnije vjerske praznike, kao što se u pomenutom navodu spominje Božić.

Pravoslavni vjernici koje spomenuti putopis zove krstjani grčke ispovijedi, obavljali su molitve, po narodnoj predaji, van grada, na brdu iznad današnjeg pravoslavnog groblja. Svećenik je dolazio povremeno, čak iz Sarajeva, jer stalnog svećenika nema sve do druge polovice 19. vijeka.

O svakoj crkvenoj službi i svečanosti morale su biti izviještene turske vlasti koje nisu sprečavale održavanje službe, ali su strogo nadzirale njeno obavljanje. Interesantno je napomenuti da se katolička župa u 17. i 18 vijeku zove travnička, a crkve nije imala ni u Travniku ni u Docu koji je nastanjen isključivo katolicima. Župna crkva nalazila se u Gučoj gori odakle su dolazili povremeno fratri i obavljali vjerske obrede. Tek 1872. godine Turci će dozvoliti formiranje crkvene župe u Docu. 1853. godine, po dozvoli carskog fermana, izgradiće franjevci drvenu kapelicu. Iste godine, na molbu franjevaca sultanu Abdul Medžidu I, i po preporuci Omer-paše Latasa, dobiće dozvolu da se u Bosni izgradi 10 novih katoličkih crkava. Ferman je određivao da crkva može biti dugačka 44 aršina (31 m), široka 24 aršina (17m), a visoka 15 aršina (10,5m). Među ovih 10 bila je izgrađena i dolačka crkva.

Dolac je dakle sjedište travničke župe od 1827. godine, a po navodu fra Batinića prvi župnik bio je Stjepan Marković, koji je u Veneciji kupio 6 srebrenih svijećnjaka i dao na njima ugravirati ime Travnik. Ovi svijećnjaci su sačuvani i nalaze se u fojničkom samostanu.[22] Po navodu tadašnjeg župnika fra Antuna Tuzlančića dolačka crkva bila je sazidana za 23 dana, jer je narod vrlo brzo pripremio sav potreban materijal. Zidana je sedrom i kamenom. Drvena građa prikupljena je besplatno iz vlasničkih šuma. Već 1854. godine crkva je bila gotova i otvorena, ali nije imala zvonika jer carski ferman nije dozvolio gradnju zvonika ni upotrebu velikih zvona. To će biti učinjeno kasnije i zvonici dograđeni. Sam Travnik nije imao katoličke crkvene zgrade u tursko vrijeme. Ona je podignuta tek za austro-ugarske okupacije.

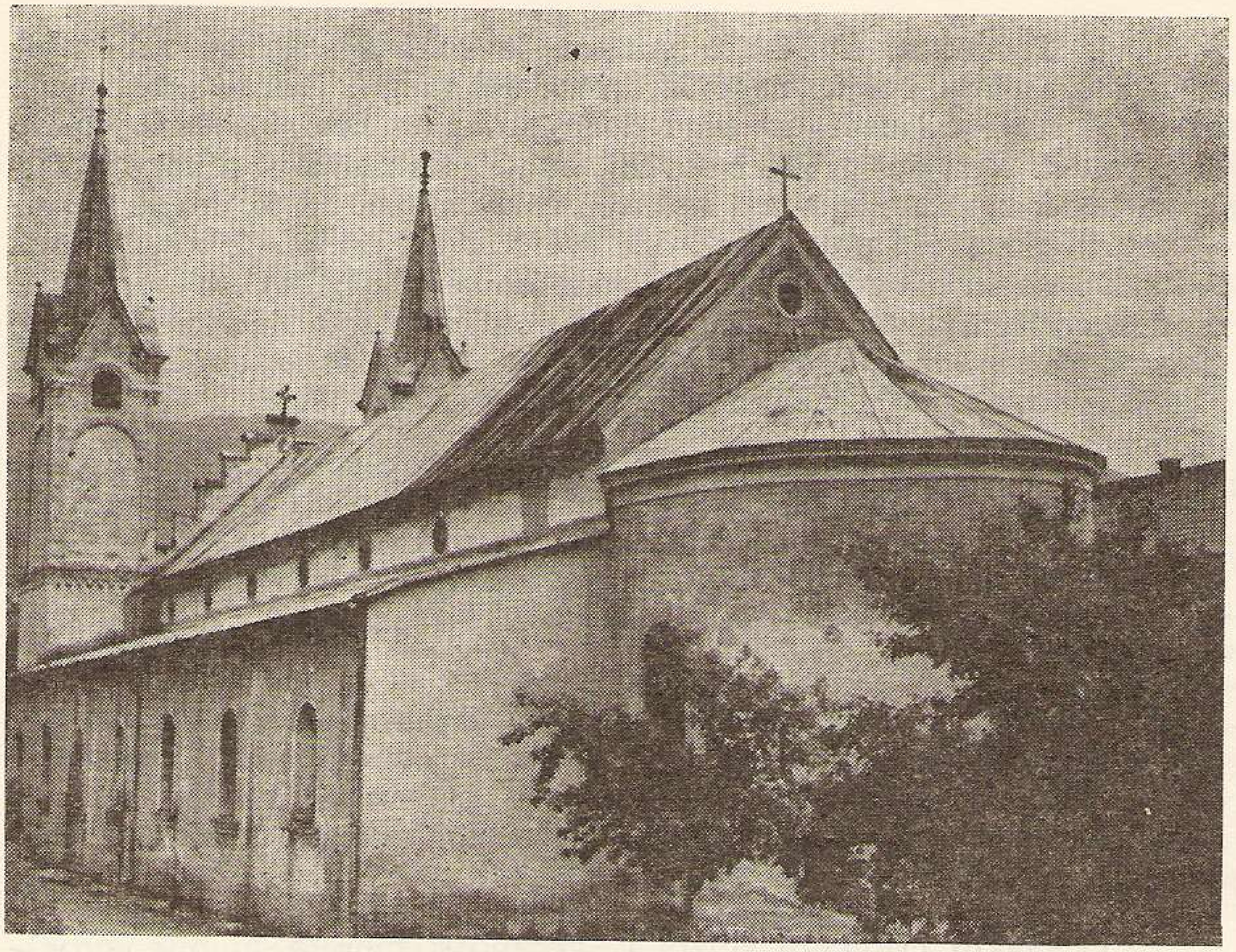

14. Katolička crkva u Docu

Dok je građena katolička crkva u Docu, počela je izgradnja i pravoslavne crkve u gradu. Ona je nešto kasnije završena (na mjestu današnje crkve) i predata na upotrebu.

15. Pravoslavna crkva u gradu

ZABILJEŠKE

1. Milan Karanović: Iseljenici Drobnjaci, GZM, 1927. godine
2. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit. str. 10. Defter u arhivu Predsjedništva vlade u Carigradu, mikrosnimak u Arihvu Orijentalnog instituta u Sarajevu.
3. Ovaj defter nalazi se gdje i gore spomenuti
4. Prilozi za geografski statistički opis bosanskog pašaluka, N. S. XIV, str, 188.
5. Dr. fra J. Jelenić: Spomenici kulturnog rada franjevaca Bosne Srebrene, Mostar, 1927. godine, str. 40.
6. H. Kreševljaković i H. Kapidžić: Vojno geografski opis Bosne pred Dubički rat 1785. godine, Sarajevo, 1957. godine, str. 30.
7. Travnički sidžil u Orijentalnom institutu stari broj 915, novi broj 26.
8. Isti sidžil.
9. H. Kreševljaković — H. Kapidžić: Podaci o tvrđavama u Derventi i Travniku iz početka XIX stoljeća, N. S., IV, Sarajevo, 1957. godine, str. 212.
10. H. Kapidžić: Jedan francuski izvještaj o Bosni iz 1810. godine, Godišnjak Istorijskog društva BiH, IV, Sarajevo, 1952. godine, str. 265.
11. I. Jukić: Zemljopis i povjesnica Bosne, Zagreb, 1891. godine, str. 23.
12. Fra M. Batinić: Djelovanje Franjevaca Bosne i Hercegovine za prvih šest vjekova njihova boravka, III, Zagreb, 1887. godine, str. 17.
13. Dr fra J. Jelenić: op. cit., str. 60-61.
14. Vladislav Skarić: Porijeklo Pravoslavnog naroda u Sjeverozapadnoj Bosni, GZM, 1919. godine, H. Šabanović: Bosanski pašaluk, str. 34, 49.
15. Dr Branislav Đurđev: O vojnucima (sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka), GZM, 1947. godine, str. 76-137.
16. Franjevački vijesnik, god. XXXVIII (1931), str. 374-375.
17. Đ. Mazalić: Nekoliko starih ikona, N. S., II, Sarajevo, 1954. godine, str. 60-61.
18. V. Skarić: Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711), godine, GZM, 1930. godine, sv. 2, str. 19-98. — Popis je kupljen od Travničanina Nazim-bega Teskeredžijića.
19. H. Kreševljaković: Dženetići, Radovi Naučnog društva NRBiH, II, str. 118-119.
20. Dr fra Jelenić: op. cit., str. 39-41.
21. Matija Mažuranić: Pogled u Bosnu, Zagreb, 1842. god., str. 25.
22. Fra M. Batinić: Franjevački samostan u Fojnici, Zagreb 1913. god., str. 141.

DRUŠTVENI ŽIVOT I ODNOSI

Osvojivši naše zemlje, Turci su unijeli i svoju specifičnu kulturu i civilizaciju koju su islamizacijom nametnuli i domaćem stanovništvu.

Pošto je feudalno tursko društvo bilo individualno po svom karakteru, ono je postepeno stvorilo zatvoreni porodični krug života koji je naročito dolazio do izražaja u našim krajevima gdje su bile vrlo slabo razvijene proizvodne snage. Ovo je dolazilo do izražaja u načinu života, običajima, stanovanju, odijevanju, javnom društvenom saobraćaju i drugim aktivnostima.

Pošto je feudalno tursko društvo bilo individualno po svom karakteru, ono je postepeno stvorilo zatvoreni porodični krug života koji je naročito dolazio do izražaja u našim krajevima gdje su bile vrlo slabo razvijene proizvodne snage. Ovo je dolazilo do izražaja u načinu života, običajima, stanovanju, odijevanju, javnom društvenom saobraćaju i drugim aktivnostima.

U društveno-javnom životu muslimanske porodice uzimali su učešća samo muškarci. Žena je smatrana kućnim čeljadetom pa je za nju bila namijenjena kuća i kretanje u porodičnom krugu. Tu je ona bila prva i neprikosnovena. Da bi joj u kući pružili što više mira, tišine i sigurnosti, muslimanski feudalci i ostali muslimani kuću ograđuju visokim zidom ili makar visokom tarabom i tako je odvajaju od ostalog svijeta i vanjskih uticaja. Na kući su građeni mali prozori koji su trebali da pruže minimum svjetlosti nužno potrebne za život i rad u njenim odajama.

Međutim, otvoreni trijemovi i divanhane prema dvorištu pokazuju bez sumnje težnju žene prema prirodi i životu koji je bio posmatran premda i sa sporedne strane. Upravo u ovim otvorenim dijelovima kuća, naročito za lijepog vremena, žena je provodila najveći dio dana. Tu je doživljavala intimne doživljaje, plakala i sevdisala, snovala ljubavne sastanke i druge prijatne događaje.

Kuće su većinom građene od drveta i na magazu (kat). U donjem postroju upotrebljavan je kamen. Vanjska arhitektura bila je skromna, ali je unutrašnjost turske (muslimanske) kuće, naročito feudalne, u odnosu na vanjski izgled bila vrlo raskošna.

Unutrašnjost se sastojala od više soba — odaja. Svaka odaja (halvat) imala je, poput naših plakara napravljenih u drvetu, izvod za pranje (musanderu). Uz musanderu bio je načinjen i dušekluk gdje se odlagala posteljina. Peći su pravljene od gline, sa mnogo lončića

16. Feudalna kuća

koji su bili glazirani zelenom ili tamnom bojom. Uz peć je stajao dulaf (dolaf) u kome je držano posuđe za kavu, a na njeg je nastavljana drvena polica (rafa) na kojoj je stajalo ukrasno posuđe i predmeti za čestu upotrebu.

Podovi i prazni zidovi bili su zastrti ćilimima bogato bojenih šara i ornamentike. Ćilimi su davali raskoš ovome enterijeru u kojem nije bilo mnogo namještaja. U muškim sobama, na zidovima, bilo je izloženo najbolje oružje (handžari, sablje, puške i dr.). Pri dnu zidova bili su poredani minderi sa jastucima koji su prekrivani čohom i kadifom. Na minderima se sjedilo u toku dana. Po noći je posteljina prostirana po podu. Za noćno svjetlo upotrebljavane su svijeće lojanice već prema potrebi različitih veličina i plamena. U Travniku je postojao i poseban esnaf svjećara koji su pravili svijeće za potrebe bogatih i siromašnih (mumdžije).

Skupocjene tkanine povješane uz prozore i drvenu rezbariju, dekoracije i ukrašeno bakreno posuđe na kojem se posluživalo (muškarce uz čibuk), davalo je porodičnom ambijentu intimnu ljepotu i draž.

Žena koja je najveći dio svoga života provodila u kući i živjela odvojena od muškog društva, imala je u kući svoje posebne odaje. A i njezin stalni boravak u kući doprinosio je njenoj urednosti i čistoći. U kući je, zaista, bilo sve uredno i na svome mjestu: okrečeno, oprano, istreseno, usjajeno, okalajisano i poravnato. Svaka stvar po orijentalnom pravilu, bila je na svome mjestu. Gospodarici u radu pomažu

mnoge druge vrijedne ruke (sluškinje). Urednost je upotpunjavalo odnjegovano cvijeće, a marljivost se očitovala u radu na vezu za đerđefom. Tako su nastajali lijepi ručni radovi, — vezovi u koje je žena unosila svoja osjećanja, smisao za skladnost i ljepotu.

Iako se Travnik razvio u značajan centar u tursko vrijeme, on etnički nije nikad bio turska varoš. Činjenica, da su ga Turci iz odbrambenih i političkih razloga učinili i vezirskom stolicom, ostavio je na njemu islamski kulturni pečat, ali su Turci u njemu bili i ostali samo tanki feudalni sloj koji je došao s vojskom i bio vezan za vojsku i vezirovu svitu. Ostalo stanovništvo sačinjavao je domaći slovenski elemenat koji je doseljavao u grad iz reda okolnog seoskog življa ili imigracijom sa šireg našeg područja, ali je već prije doseljenja u grad bio islamiziran.

Pored muslimana u gradu žive nemuslimani: katolici, pravoslavni i Jevreji. Ovo stanovništvo bilo je obespravljeno. Klasne razlike bile su utvrđene i na vjerskoj osnovi, što je dovodilo do vjerskog antagonizma. Razlike između islamskog i neislamskog stanovništva manifestovale su se na razne načine, a posebno u ekonomskoj eksploataciji nemuslimana. Prema propisima travnički nemuslimani davali su ove poreze: harač, vergiju i hamriju.

Harač je razrezivan prema imovnom stanju, a najčešće je iznosio 1 dukat po glavi godišnje. Harača su bila oslobođena djeca ispod 10 godina, bolesni i stari koji nisu mogli raditi.

Vergija je razrezivana po kući i plaćana je u dva godišnja obroka-takstita, iznosila je oko 80 groša, opet prema imovnom stanju porodice.

Hamrija je porez na vino ili rakiju, pa se zvala i kazanija. Iznosila je oko 7 groša na porodicu ili samca.

Obično su harač i vergiju skupljali esnafi i predavali ih haračlijama pa nije bilo uobičajenih zloupotreba. Uzimane su i vanredne dažbine kao »veliki hizmet«. To je bio porez nemuslimana za izdržavanje vojske i komore za vrijeme ratova. Angarija je davana u novcu ili radnoj snazi, povremeno, kao kuluk za pravljenje puteva, mostova, utvrda i sl.

Nemuslimani su bili neravnopravni na sudu sa muslimanima. Oni nisu bili ravnopravni ni kao svjedoci pred kadijom. Morali su živjeti skromno. Nisu smjeli jahati boljeg konja od muslimana. Pri susretu sa agama i begovima svaki put morali su sjahati u znak pozdrava i poštovanja prema vladajućoj klasi. Vezir u Travniku izdavao je i naredbe o odijevanju nemuslimana da bi se razlikovali od muslimana. Tako je 1768. godine izdana naredba da kršćani i Jevreji ne mogu nositi žute mestve ni papuče, nego jedino crne. 1778. godine zabranjeno je Jevrejima da nose crvene čakšire. 1794. godine propisana je boja odijevanja stanovništvu. Boja odjeće je bila obavezna za cijelu Bosnu i Hercegovinu. Za muslimane određena je za odijelo i obuću: zelena, bijela, žuta i crvena boja. Kršćani i Jevreji mogli su nositi: ljubičastu, modru i crnu džoku, crne i plave čizme, cipele, opanke, mestve i papuče, kao i crno odijelo od sukna.

Feudalna klasa posvećivala je veliku brigu svojoj odjeći. Ona je brižljivo pripremana i za muškarce, a naročito za žene. Nošeno je odijelo po istočnjačkoj modi koja je bila uglavnom ustaljena i bez

češćih promjena. Bogatstvo se ogledalo ne po kroju i modi nego po skupocjenosti, odnosno raskoši materijala od kojega je odjeća pravljena. Za materijal najviše se upotrebljavala čoha. Vezir i istaknuti

17. Muslimanska narodna nošnja

činovnici iz njegove svite bili su najbogatije obučeni. Kao da je i tim naglašavana njihova moć i važnost. Košulje su pravljene od finog tankog pamučnog beza, vezene sa ukrasnim zlatom. Po njima su oblačene jačerme i džamadani, također ukrašeni raznobojnim gajtanima i vezeni zlatom. U svečanim zgodama zagrčane su i dolame od čohe. Čakšire su bile od čohe, ukrašene zlatnim vezom po nogavicama. Po čakširama opasivan je pas, trambolos, od šarene svile, a preko njega bensilah u koji se stavljao duhan, mašice, čibuk i kesa za novac, Na noge su oblačene mestve i firale, a na glavu je stavljan fes, uobičajena kapa sa ili bez saruka. Hodže su oko fesa obavezno omotavali bijele ahmedije protkane žutom svilom kao znak svoga zanimanja i dostojanstva.

U zimskim danima nošeni su kuntuši od čohe, postavljeni samurovinom, ili atlasi kaftani, postavljeni lisičijim krznom. Srednji stalež, umjesto boljeg krzna, nosio je ćurkove od dubrovačke crne janjetine.

Žene feudalne gospode također su se oblačile veoma bogato. Nosile su košulje od svilenog beza, anterije od kadife, dimije od atlasa ili svile. Ova platna ukrašavana su zlatnim vezom, sedefli pucama i ukrasima. I žene su se opasivale pasovima koji su spajani bisernim ili srebrenim paftama. Na glavu su stavljani tepeluci od zlata ili bisera, a nekad i kapa zvana kalkan preko koje je zagrtana jemenija. Na noge su oblačile tomake i papučice. Van kuće žene su obavezno nosile feredže de čohe, a preko lica jašmak. Bogatstvo žena naročito je pokazivao nakit od zlata, a i bisera koji je bio obavezni dio svakodnevne garderobe.

Nemuslimani, građani, bili su skromno obučeni bez obzira na bogatstvo. Muškarci i žene također su nosili istočnjačku nošnju. Muškarci od grubog sukna i platna da budu što manje upadljivi. Seljaci — kmetovi — sve svoje potrebe za odjećom sami su podmirivali i zadržali su svoju praiskonsku nošnju koja ih je upadljivo dijelila od donesenih istočnjačkih koje su nosili Turci, domaći muslimani, Jevreji i kršćani nastanjeni po gradovima.

Nemuslimanima je bio propisan i kućni režim. Nisu smjeli kasno poslije akšama ići na duži put niti po teferičima, javno pjevati pjesme ni zakazivati veće skupove. Ove klasne razlike koncem 18. vijeka gubile su na značaju i smanjivane su, jer se i u tursko zakonodavstvo unose demokratske novine po uzoru na zemlje Zapadne Evrope.

Turski feudalizam ostavio je vidnog traga i na privatni, porodični život. Donio je strogi individualizam i podijeljenost dužnosti, obaveza i prava između muža i žene, odnosno muške i ženske čeljadi. U javnom životu i poslovima feudalne klase učestvovao je samo muškarac koji je inače bio ratnik, nosilac fudalnog prava (lena) i sl. Na feudalnu klasu ugledaju se muslimani građani i esnaflije koji slijede njihov primjer.

Život kršćana i u gradu i na selu bio je vrlo skroman. I oni koji su imali više, prikrivali su svoj imetak kako bi izbjegli podozrivom oku begova koji su često vanrednim dažbinama uzimali od imućnijih više i češće. Kršćanska gradska kuća je bila sasvim jedno-

18. Seljačka nošnja kod katolika

stavna. Najčešće je izgrađena potpuno od drveta. Na selu se malo razlikovala od štale (zvana košara) u koju je zatvarana stoka. Kuće su često imale magaze ukopane u zemlju. Na selu su ove magaze upotrebljavane za smještaj stoke pa su pod istim krovom živjeli i ljudi

i životinje. Bolje seoske kuće imale su dvije sobe koje su bile sa nabijenim zemljanim podom. Iako je drveta bilo dosta, drveni podovi bili su samo kod imućnijih. Češće je cijela kuća imala samo jednu sobu, veću prema broju čeljadi, sa malim predsobljem u kojem je po pravilu bilo ognjište.

19. Seliačka ženska nošnja kod pravoslavnih

Bogatiji kršćani u gradu, a naročito Jevreji, nastojali su oponašati bogate muslimane u uređenju kuća i postavljanju namještaja i to samo onoliko koliko su smjeli da ne bi izazvali zavist muslimana.

Pošto je kršćansko stanovništvo imalo velike obaveze prema turskim feudalcima, to je, uglavnom, bilo zaokupljeno radom. O društvenom kulturnom i zabavnom životu ovoga elementa može se malo kazati. Na selima su se povremeno, pored crkve, održavali crkveni zborovi i svečanosti a navečer su održavana prela za obavljanje domačićkih ili poljoprivrednih poslova.

Društveno-zabavni život upražnjavali su muslimani. On se odvijao najviše po kavanama i kućnim sijelima. Kavane, gozbe i lov bili su rezervirani za muškarce, a žene su se posjećivale po dnevnim i noćnim sijelima. Otkada je s Orijenta donesena kava počela su se posvuda otvarati kavane. Najstarija u Bosni i Hercegovini otvorena je 1592. godine u Sarajevu. Vjerovatno je uskoro osnovana i u Travniku jer je Travnik bio u Bosni veoma poznat po svojim kavanama. Zatim je došao u upotrebu i duhan koji je Bosna upoznala također preko Orijenta. O tome svjedoči i njegovo ime »duhan« ili »tutum« za razliku od naziva »tobak« koji su Slovenci primili od Nijemaca. Upotrebljavao se i opijum. Muslimansko stanovništvo se međusobno pomagalo. Bogatiji su pomagali siromašne, a naročito nemoćne, starce i nejačad (djecu) i to u smislu izreke osnivača islama proroka Muhameda: »men kaza hadžete ehihi kazijallahu teâlâ elfe hadžetihi,« ili u prevodu »tko podmiri jednu potrebu svoga brata, Bog će mu zato podmiriti njegovih hiljadu potreba.«

Dok je u turskoj državi vladao red i mir, poštivani zakoni i nisu vršena nasilja nad kršćanskim stanovništvom, niti uzimane prevelike dažbine, odnosi među muslimanima i ostalim stanovništvom bili su tolerantni tj. odnosi koji se tek trpe ili podnose.

Osim katolika naseljenih u Docu (pretežno kao obrtnika) najveći broj ovog stanovništva živi po selima u okolini Travnika. Oni su kao i pravoslavno stanovništvo kmetovi travničkih begova. U gradu je mali broj kršćana. Ima istina Jevreja kao trgovaca. U koliko u gradu živi poneka kršćanska porodica ona je na periferiji ili u nekoj sporednoj mahali. Muslimani naseljavaju centar grada, cijelu čaršiju. Iz ovog rasporeda stanovništva u gradu jasno se može izvesti zaključak da Turci nisu željeli da stanuju inovjerci u njihovoj blizini.

Kako je turska država u 18. vijeku slabila, tako su i odnosi među stanovništvom poprimali karakter neprijateljstva. Na »djaure« se sve više gledalo kao elemenat austrijske ili ruske politike u zemlji.

Zato se kršćansko stanovništvo sve više zatvaralo u svoje vjerske zajednice, a svećenici koji su umjeli diplomatski sarađivati s Turcima postali su nezvanični narodni predstavnici (milet-baše) pred turskim vlastima.

Odnosi i među samim Turcima i domaćim muslimanima nisu bili uvijek zadovoljavajući. Turci došljaci (Anadolci) smatrajući se predstavnicima i nosiocima vlasti imali su podcjenjivački i podrugljiv odnos prema našim domaćim ljudima — muslimanima. Često je takav odnos imala i Porta prema Bošnjacima (muslimanima u Bosni), pa su na istaknute državne položaje u administraciji vrlo rijetko po-

stavljali domaće ljude ili ako su vršili neku značajniju funkciju ona je bila podređena Turčinu kao višem funkcioneru. Antagonizam stranaca i domaćih muslimana bio je očit. Čak i veziri u Travniku (jer su stranci), kao najviši predstavnici sultanove vlasti u Pokrajini gledaju sa ironijom na zemlju i ljude kojom vladaju. Vezir s takvom ironijom i podrugljivošću gleda i na svog ćehaju, prvog zamjenika, jer je on domaći čovjek — Bosanac. Ovaj odnos lijepo opisuje Ivo Andrić:

»Po deset puta u danu kaže svakome od svojih ljudi (vezir — moja napomena) sa ironijom:

— Lepa zemlja, prijatelju. Blagorodna zemlja! Šta smo ja i ti Bogu zgrešili i sudbini dužni?

A svaki mu opet odgovara sa nekoliko krupnih i neljubeznih reči o zemlji i podneblju. »Pasji zavičaj!«, kaže teftedar. »Ovo je da medvedi proplaču!, žali se vezirov zemljak i silahdar Junuz-beg. »Sad vidim da su nas poslali da ovde izginemo«, tvrdi Ibrahim-hodža, lični prijatelj vezirov, i sklapa žuto lice u duge bore kao da se zaista sprema na umiranje.

Tako se takmiče u žalbama i olakšavaju bar malo zajedničku dosadu. A kroz sve te razgovore čuje se huk vode i romor kiše i naslućuje se more vlage, koje već danima opkoljava Konak i prodire na svaki otvor i pukotinu, čim se ukažu.

Kad dođe Sulejman-paša Skopljak, ćehaja, koji bez obzira na kišu i studen projaše svakog dana po nekoliko puta kroz varoš, oni prekinu razgovor i svi ga gledaju kao čudo.

U razgovoru sa ćehajom, tvrdim i jednostavnim Bosancem, vezir se trudi da bude umeren i pažljiv, ali ga pita u šali:

— Pobogu čoveče, nailaze li često ovakve nesreće na ovaj grad?

Sulejman-paša odgovori ozbiljno, na svom rđavom turskom jeziku.

— Nema tu nesreće, pašo, hvala Bogu, nego počela zima lepo i kako treba; kad god je mokra na početku a suva na kraju, zna se da će biti dobra godina. A videćeš kad zapadne sneg i stegne ciča a obasja sunce, pa škripi pod nogama i svetlaci iskaču pred oči. Milina i lepota, kako je Bog ostavio i kako treba da bude.

A veziru se ježi koža od tih novih čuda koja mu njegov ćehaja tako oduševljeno obećava, trljajući pocrvenele, suve ruke i grejući vlažne tozluke na furuni.

— Uh, nemoj tako, goste i prijatelju, nego popusti malo, ako ikako može biti, — šali se vezir.

— Aaa, ne ne! Neka ovog božjeg davanja, neka. Ne valja kad zima nije zimom, — ostaje ćehaja ozbiljno pri svome, nepristupačan finim dosetkama ovih Osmanlija i neosetljiv za njihovu osetljivost. I sedi, prav, hladan i tvrd, među ovim zebljikavim i podrugljivim strancima, koji ga gledaju sa strahom i ljubopitstvom kao da je on taj koji neumitno raspoređuje vremena i godišnja doba.

A kada se ćehaja digne da, umotan u svoju široku crvenu kabanicu, odjaše po ledenoj kiši, raskaljanim putem do svoga konaka, oni se zgledaju naježeni i očajni, i čim se za njim zatvore vrata, na-

stavljaju da se podsmevaju i da grde Bosance i Bosnu i nebo nad njom, sve dok im od oštrih reči i ogovaranja ne bude bar prividno lakše. . .«[1]

No ipak domaće muslimansko stanovništvo uspješno je sarađivalo s Turcima. Vjerska i ekonomska povezanost usklađivala je međusobne odnose, a naročito u vrijeme opće opasnosti i za jedne i druge.

ZABILJEŠKE

1. Ivo Andrić, op. cit., stranica 132. i 133.

PRVE ŠKOLE U TRAVNIKU

O školstvu u gradu malo je poznato sve do 19. vijeka. Evlija Čelebija u svom putopisu iz 1658. godine kaže da je u gradu bilo više osnovnih škola koje zove mekteb i sibjan.[1] Nešto kasnije izgrađene su i tri medrese.

I mektebi i medrese služili su za islamsko vjersko obrazovanje uz osnove tuđe pismenosti. Nastava se izvodila na turskom, odnosno arapskom jeziku. Služilo se stranim udžbenicima spomenutih jezika. U usporedbi sa onodobnim zapadno-evropskim školama ova nastava je bila vrlo primitivna. U mektebima su djeca učila napamet poglavlja kao i izreke (sure) iz Kor-ana, a da nisu razumjeli njihov sadržaj. Slično se podučavalo i u medresama gdje su đaci (softe) morali mnogo više memorirati služeći se uglavnom knjigama rukom prepisivanim arapskim pismom. I mektebi i medrese, po svom vanjskom izgledu, bile su skromne i jednostavne građevine. Nisu imali sigurnih prihoda, nego su izdržavani iz uvakufljenih prihoda od bogatih darovatelja (legatora).

Premda nemamo sigurnih podataka o otvaranju prvih škola u Travniku, ipak možemo pretpostaviti da s dolaskom Turaka i sa stalnim nastanjivanjem u gradu počinje nešto kasnije i njihovo otvaranje. Ove prve škole su sibjan-mektebi koje je narod popularno nazivao mejtefi. Riječ mekteb općenito označava školu sa vjerskom nastavom za manju djecu. Vjerovati je da je mektebska nastava na širem gradskom području otpočela u 16. a već ustaljena u 17. vijeku. Mektebi su još nosili nazive »kuća za učenje« ili muallimhane, a po nekim putopiscima takvih kuća je bilo mnogo u Bosni i Hercegovini u ovo vrijeme, pa i u gradu Travniku. Po nekim zapisima u privatnom posjedu građana Travnika pominje se 10 i više mekteba, u kojima su stalno radili učitelji, mualimi, a za svoj rad dobivali su nagradu koja nije bila velika. To potvrđuje predpostavku, da je ovo školstvo u gradu bilo dosta razvijeno. Međutim, ni ovi izvori ne spominju kad su otvoreni prvi mektebi, niti ko im je bio osnivač. Nastava je, kao što sam ranije istakao, održavana na turskom jeziku, a samo tumačenje bilo je na maternjem, dok bi mali đaci savladali osnove njima stranog jezika. Učilo se prvenstveno čitanje, pisanje i vjerske molitve. Programi nisu bili strogo propisivani pa se često nastava prilagođavala prilikama i potrebama. S razvojem ovih ustanova uvedeno je učenje osnova islamske istorije i računa. Učitelji su još nazivane i hodže jer su često obavljali i dužnost vjerskog službenika. Oni su

imali zadatak da djecu odgajaju u islamskom moralu. Učili su ih lijepom ponašanju u kući, društvu, poštivanju roditelja i svih starijih, a naročito poštivanju državnih vlasti i potrebi odbrane turske države i islama. Pošto su polaznici mekteba bila djeca raznog uzrasta od 5 do 15 godina (ili dok ga ne završe), školovanje je organizirano po godištima u tri grupe. Muška i ženska djeca su išla u posebne mektebe. Djeca su najčešće sjedila na podu koji je bio pokriven hasurama. Da bi mogli pisati arapsko pismo (elif-bai arebi) ili čitati Kur-an (zbirka islamskih vjerskih, moralnih i društveno-pravnih propisa ili sveto pismo), imali su učenici pred sobom male klupice koje su nazivane peštahte. Na njih su stavljali i naslanjali knjige zvane kitabe. Ispred učenika je stajao ili sjedio mulaim ili hodža. On je često sjedio po turski na mekanoj prostirci koja je bila napunjena vunom i zastrta janjećim kožicama, šiljtetima. Učitelji su bili vrlo strogi. Primijenjivali su tjelesne kazne, ponekad i teške, zato su mali đaci sa strahom ulazili i izlazili iz mekteba. Mektebe su podizali bogati feudalci, begovi, kao svoje zadužbine-hajrate, pa su im obično zavještali dio imovine iz koje je davana plaća učitelju, održavana zgrada i primitivni inventar, i nabavljane najnužnije knjige koje su najčešće bile prepisivane rukom. Mektebima su njihovi osnivači zaviještali stambene zgrade, prihode od posjeda, pojedine njive, mostarinu, gotov novac s kamatom i sl. Ako je mekteb bio uz džamiju, a takvih je u Travniku bilo najviše, onda se za njega brinuo imam (vjerski službenik), koji je obavljao vjerske poslove u džamiji, no on je bio onda i učitelj u mektebu.

Medrese su srednje, odnosno više teološke islamske škole. Bile su stupnjevane na I, II i III stupanj. I i II stupanj predstavljao je srednju školu. Ova dva stupnja su postojala u Travniku, dok III stupnja nije bilo kod nas, nego u Sarajevu. Nastava je raspoređivana ne po stepenima, nego po godinama učenja koje je trajalo osam godina, a za neke učenike i više sve dok ne završe sva godišta školovanja. U medresu se upisivalo sa završenim mektebom i zato su odabirani darovitiji učenici. I pored toga rijetki su završavali potpuno školovanje, nego su ga prekidali i postajali vjerski službenici nižega ranga. I u medresama se izučavao arapski i turski jezik za potrebe islamske vjere, kao i činovničke službe u državi. Osim nauke o vjeri (fikha) koja je bila glavni predmet, na višem stupnju učilo se šerijatsko pravo, logika, istorija, matematika i astronomija. Učilo se kao poseban predmet tumačenje Kur-ana (tefsir) i Muhamedove zapovjedi (hadis). Naš narodni jezik nije proučavan ni u medresama za sve vrijeme turske vlasti, iako su se učenici njime služili kao svojim, izuzev rijetkih iznimaka. I medrese su bile izdržavane kao i mektebi. Medrese će koncem 18. vijeka dobiti još jedan važan značaj. One će postati neka vrsta učiteljske škole i spremaće mulaime za mektebe.

Kako je Travnik bio administrativno-upravni centar Pašaluka (vezirski grad), veziri ili paše su osnovali prve medrese. Prvu medresu osnovao je Elči-hadži Ibrahim paša početkom 18. vijeka (1706. godine). Ona je bila izgrađena u današnjoj mahali Donje Osoje uz rijeku Lašvu. Ostataka ove medrese nema, pošto je bila uklonjena u vrijeme Austro-ugarske prilikom izgradnje željezničke pruge Lašva-

-Jajce, jer se našla na trasi ove pruge. Kao naknadu za srušenu medresu, Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine izgradila je na ulazu u grad sa istočne strane novu zgradu u pseudo-maorskom stilu. Ova je zgrada očuvana do danas; u njoj se privremeno nalazi Dom staraca. Drugu medresu izgradio je Mehmed-paša Kukavica 1760. godine u Gornjoj čaršiji na mjestu gdje se danas nalazi Medicinski centar. Treću medresu osnovao je Mehmed-paša Muhsinović 1767. godine. Ona je izgrađena uz džamiju u nekadašnjoj ulici Lončarica u blizini današnje Šarene džamije, gdje se do nedavno nalazio Zavičajni muzej.

Postojale su u Travniku i posebne škole zvane ruždije. Prva je osnovana 1864. godine.[2] One su prve škole koje je potpuno izdržavala država i propisivala plan i program rada. Ove škole moći će pohađati djeca svih vjeroispovjesti, a imale su rang nižih srednjih škola. Travnička ruždija nalazila se na mjestu današnje Osnovne škole »Braća Lolići«, gdje će kasnije Austro-ugarska izgraditi novu zgradu za osnovnu školu koja se održava i danas. Ruždije će uskoro biti osnovane u svim većim mjestima Bosne i Hercegovine, a postepeno će dobiti značaj trgovačke građanske škole. Po zvaničnim podacima bilo je 1876. godine u bosanskom vilajetu 8 ruždija.[3]

Za bilo kakve škole pravoslavnog stanovništva, nema iz 18. vijeka nikakvih podataka.

Međutim, o skromnom radu na tom polju među katolicima ostavili su nekog blijedog traga franjevci. Znamo da je u 17. vijeku bilo nešto pismenih ljudi među katoličkim stanovništvom u blizini crkava i samostana. U 17. vijeku hvalio se neki Anton Gabeljak, kako ima u Bosni čobana i žena koji znaju čitati, a to je, donekle, potvrdio i fra Stjepan Margitić.[4] Inače bi bilo teško shvatljivo štampanje Divkovićevih knjiga u 17. vijeku, kao i nekih drugih autora, koje su prodavane katolicima. Sasvim sigurno to ne bi imalo smisla raditi ili poduzimati ovakve akcije jer se knjige ne bi mogle prodati nepismenu narodu.

Važnu vjersku, prosvjetnu, kulturnu i zdravstvenu ulogu među bosansko-hercegovačkim katolicima odigrali su svećenici reda sv. Franje Asiškog, zvani franjevci ili kako ih je narod popularno nazivao »ujaci«. Vjerovatno, da su se u Bosni ustalili sredinom 14. vijeka. Iste godine kad su Turci zauzeli Bosnu 1463. franjevci su uspjeli od sultana Mehmeda II (osvajača Bosne) dobiti ferman (ahd-namu) o slobodi vjeroispovjesti za katolike. Prema fojničkom primjerku ovaj važan dokumenat datiran je 28. maja 1463. godine, a glasi:

»Ja, sultan Mehmed Kan, pozdravljam svoj izabrani narod. Ovim carskim fermanom dajem svakome na znanje da su kaluđeri Bosne našli milost kod mene. Prema tome naređujem da se ne čini nikakav pritisak ni nasilje ni njima ni njihovim crkvama. Oni mogu slobodno pribivati u mojim državama. Ja želim da budu zaštićeni i sigurni svi oni koji će doći ili koji će otići; da se mogu nastaniti bez bojazni u mojim zemljama i živeti u potpunoj bezbednosti u svojim crkvama. Ni ja, ni moji veziri, ni moji robovi, ni moji podanici, ni stanovnici moga carstva ne smeju im činiti zla, niti im prouzrokovati neprijatnosti. Neka njihov život, njihova dobra i njihove crkve budu zajemčene i u punoj bezbednosti i neka se niko ne

usuđuje usprotiviti se, niti ih sprečavati kad budu dovodili ljude u moje plemenite zemlje.

U uzvišenosti svoje milosti ja polažem zakletvu i kunem se onim koji je stvorio i koji hrani zemlju i nebo, sa naših sedam svetih Proroka, sa 120.000 proroka i sabljom koju nosim, da niko neće činiti smetnje ovim kaluđerima, niti ih zlostavljati, pošto su se potčinili mojim naredbama i mojoj službi.

Dato meseca maja 863 od Hidžre.«[5]

Turci su poštivali i respektovali ovaj sultanov ferman. Franjevci su se njima često i obilato koristili i uspijevali da ostvare svoja garantovana prava. Međutim, kad je počela slabiti turska vlast, javili se neredi feudalaca i raje i franjevci su postali žrtve ovih nesređenih prilika, ali su održali i sačuvali svoja uporišta.

U vrijeme turske okupacije značajnija su njihova središta samostani: Fojnica, Kreševo i Sutjeska, a kasnije i Guča Gora kod Travnika. Oni su po župama služili u vrlo teškim prilikama, a turske vlasti i pojedinci su i od njih iznuđivali poreze raznih vrsta, kao i novce na razne načine. Tako »Travnička spomenica« iz 1932. godine po originalnim izvorima navodi: »Duhovni oci i učitelji patničkog naroda, bosanski Fratri, morali su često i mnogo trpjeti od svojih gospodara-Turaka. Da spomenemo samo jedan događaj iz godine 1743. Te su godine fojničkome samostanu Turci zadali mnogo jada. Petorica se fratara upute u Travnik, da bi u vezira našli pravdu. Puno su muke vidjeli, dok se nijesu obranili. Tako su mukotrpni ujaci kako ih je narod zvao, morali kroz 200 godina dohoditi u Travnik, ili da ih tu bace u tamnicu, ili da štite Turke od vezira do zadnjeg pisara, da se bar tim načinom izbave od nasilja (na pr. g. 1746). G. 1760. Franjevci plate u Travniku 1036. mletačkih dukata (4428 groša), da dobiju u vezira parnicu proti patrijaru u Peći, jer je ovaj htio, da mu i katolici kao i pravoslavni plaćaju daće. Siromašni redovnici teškom se mukom obrane. I sam pravoslavni arhimandrita Ruvarac osuđuje u tome vladike.

Osobita je pokora za Fratre bio džulus. To su darovi ili mito što su ga gvardijani triju samostana (u Fojnici, Kreševu i Sutiskoj) morali donositi svakome novome veziru. Ovo su breme vukli od g 1672—1850 u Travnik. Darovi su uglavnome (oko g. 1770.) bili ovi: oko 1500 groša, odrt ovan, glava šećera od 2 oke (oko 2 1/2 kg.), 12 hljebova, 12 sapuna i jedna svijeća od 1/2 oke. Gvardijani bi se prikazali u redovničkoj haljini, s križem o pojasu i s carskim pismom u ruci. Vezir bi poljubio carsko pismo, ahtnamu, kojim sultan jamči slobodu Fratrima, a Fratri bi poljubili pašu u skut. Zatim bi ih vezir u znak časti ogrnuo uz posebne obrede binjišem (svečanom haljinom).

Nego, iako rijetko, ipak se koji puta našao među Turcima čovjek, koji je htio da bude pravedan prema Fratrima. Tako godine 1750. dođe u Travnik muselim novoga vezira. On je bio »čovik dobar i pravedan« piše fra Nikola Lašvanin, te nije htio uzeti od Fratara ni džulusa; što više je odlučno ustao protiv svakome nasilju . . . .«[6]

Franjevci su po dolasku u naše krajeve imali male škole u svojim samostanima. Ove škole služile su prvenstveno za obrazovanje redovničkog podmlatka. U njima se učilo čitati i pisati, latinski jezik za crkvene potrebe, vjeronauk i vjerske dogme. S dolaskom Turaka mnogi samostani su bili porušeni pa su i ove škole zamrle ili je njihov rad bio vrlo tajan, pa se ne spominju sve do 17. vijeka. U 17. vijeku neki samostani su bili obnovljeni te se u njima opet spominju ove škole. U 18. vijeku, pošto su se od franjevačke provincije odvojili krajevi van teritorije Bosne i Hercegovine (1757. godine), i dalje će od većeg značaja ostati samo samostani u Fojnici, Kraljevoj Sutjesci i Kreševu. U njima će ostati ove škole kao osnovne i novicijati koji će isključivo služiti za svećenički podmladak. Đaka nije bilo mnogo, samo po desetak, kako Turci ne bi zabranili njihov rad jer su pažljivo motrili šta rade fratri u samostanima i koliki je njihov broj. Organizacija i rad svake škole, posebno u pomenutim samostanima, bila je različita. Organizacija je zavisila od mogućnosti samostana i braće redovnika. Poslije završenih ovih škola svršeni učenici slani su na daljnje školovanje u Hrvatsku, nekad i u Ugarsku, odnosno u škole zvane humaniorne, a potom na bogosloviju u Italiju. Ove škole u bosanskim samostanima reformisao je fra Stjepan Marjanević 1833. godine i nazvane su gimnazije. Istina to su niže gimnazije a postojaće uz samostane: Fojnica, Kraljeva Sutjeska i Kreševo. Otvorene su i nove u Gučoj Gori i Širokom brijegu, a biće nazvane još i »probandati.«[7]

Franjevački probandat u Gučoj Gori kod Travnika odigrao je značajnu ulogu među domaćim stanovništvom. On je za vrijeme Tu-

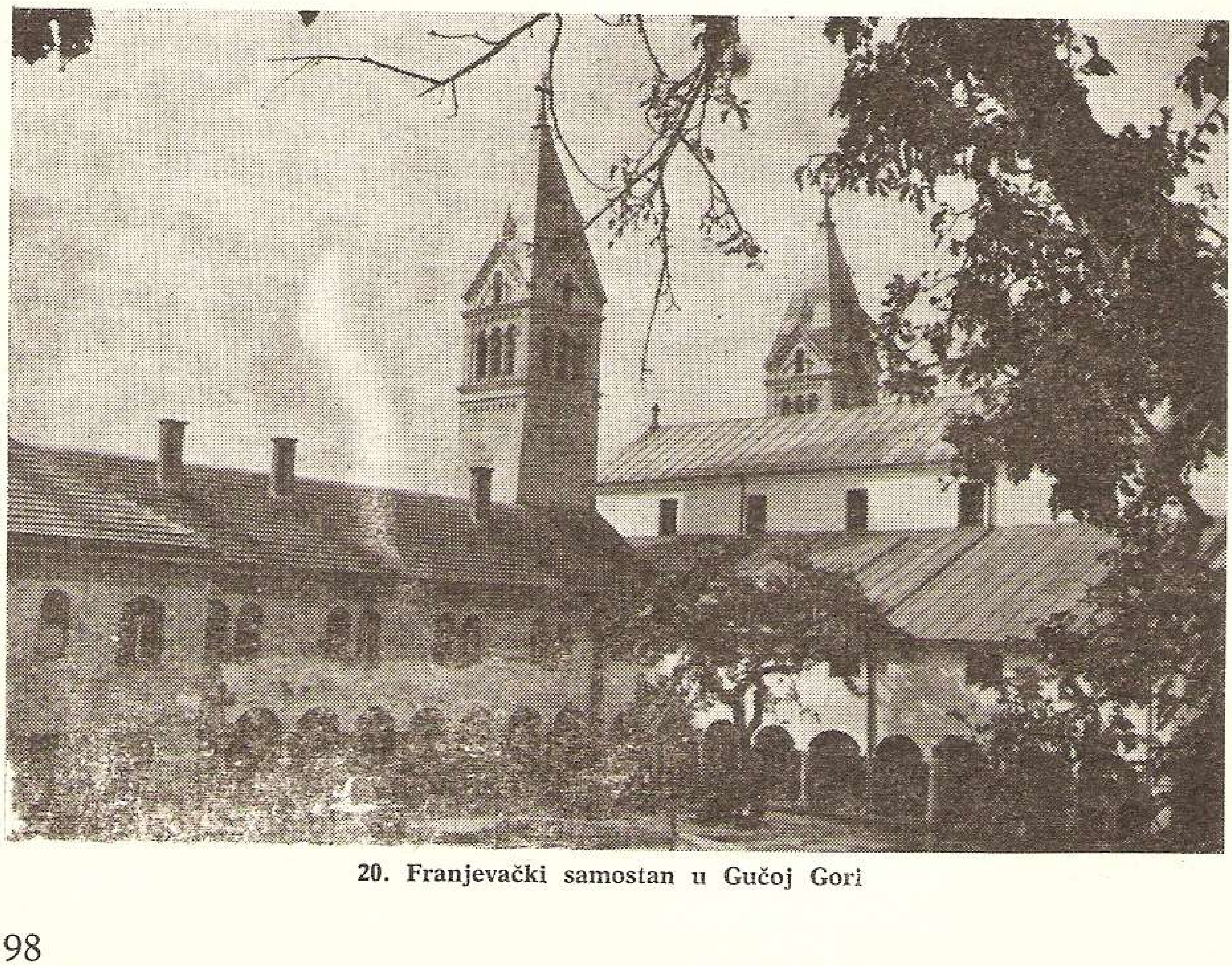

20. Franjevački samostan u Gučoj Gori

raka imao četiri niža gimnazijska razreda. Nastavnici su bili svećenici-franjevci u početku dva, a kasnije četiri. Kao predavači morali su biti sposobni govornici-retorici i podučivači, odnosno pedagozi. Broj učenika nije bio velik, a školu su pohađala samo katolička djeca koja su već bila određena za svećenički poziv. Kasnije će probandat moći posjećivati i djeca koja se neće morati opredjeljivati za ovaj poziv. Djeca su bila u samostanu internatski smještena kao i u drugim sličnim školama, a izdržavana su od samostana, odnosno franjevačke redodržave. Nastavni plan i program sastavljan je po ugledu na nastavne planove i programe nižih gimnazija svećeničkog reda u Hrvatskoj. U I razredu učilo se čitati i pisati; učio se i vjeronauk. To je bio pripremni razred ili osnovna škola. U II razredu predavala se latinska slovnica, katehizis i osnovi matematike. U III razredu nastavljani su predmeti iz II razreda i produbljavala se vjeronaučka nastava, a vršene su praktične pripreme i poduke za obavljanje crkvenih poslova. U IV razredu proučavana je gramatika hrvatskog jezika i stilistika, šire su izučavani matematika i latinski, a u manjem obimu povijest sa zemljopisom. Poslije završenog školovanja u Gučoj Gori klerici su slani na daljnje školovanje. I turskim vlastima u Travniku bio je poznat sistem školovanja svećeničkog podmlatka u Gučoj Gori. Nisu ga ometali, ali su s podozrenjem pratili rad franjevaca. Često su od samostana tražili veće dažbine, nego su bile uobičajene, što su fratri i davali da bi ostali u dobrim odnosima sa moćnim nosiocima vlasti.

Izuzev samostanskih škola, svjetovnih osnovnih škola za katoličku djecu nema u Travniku, pa ni u Bosni i Hercegovini sve do 20-tih godina XIX vijeka.

Franjevci će pokušati da se učvrste u Docu kod Travnika. Dolac im se činio pogodnim jer je bio nastanjen samo katolicima koji su ponajviše bili dobri obrtnici; terzije i ćurčije, poznati po vještini kroja, veza i obrade krzna sve do Carigrada. Pošto su češće morali dolaziti u Travnik, podigli su u Docu kućicu kako bi mogli u njoj makar prenoćiti, jer Dolac u 18. vijeku nije imao crkve (pripadao je travničkoj župi). U toj kućici nisu smjeli dulje ostajati jer nisu za to imali dozvole. Jedan franjevac to je učinio 1740. godine. Turci to saznaše, kućicu razvališe, ali fratra nisu uhvatili jer je na vrijeme pobjegao. Na to vezir dade zatvoriti 11 najbogatijih Dolača koji se uspješe osloboditi mitom od 1001 dukata.[8]

Franjevci će pokušati da u Docu i Travniku potajno poučavaju svjetovnu omladinu po kućama u grupama, ali su bili otkriveni i morali su napustiti ovaj rad.

Tek u 19. vijeku turske vlasti počele su dozvoljavati osnivanje nemuslimanskih privatnih škola. Taj je broj u početku malen, ali je vrlo brzo rastao jer je interes roditelja bio sve veći.

Prema zvaničnim podacima Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, koje je prikupila austrougarska uprava odmah poslije okupacije 1878. godine, bilo je u Bosni i Hercegovini ukupno škola:

»muhamedanskih 535 (18 ruždija, 18 medresa i 499 mekteba sa 553 učitelja-ce (535 učitelja i 18 učiteljica) i 23.308 učenika (15.948 muških i 7.360 ženskih); pravoslavnih 56 sa 75 nastavnika (66 uči-

telja i 9 učiteljica) i sa 3.532 učenika (2.751 muških i 722 ženskih); katoličkih 54 sa 56 nastavnika-ca (44 učitelja i 12 učiteljica) i sa 2.295 učenika (1.643 muških i 652 ženskih).

Đorđe Pejanović u svom radu »Srednje stručne škole u Bosni i Hercegovini« izražava sumnju u tačnost ovih austrougarskih podataka. On smatra da su tačniji službeni turski podaci iz 1876. godine, po kojima je bilo 917 mekteba sa 40.779 učenika, 43 medrese i 24 ruždije. Pomenuti pisac misli da su ovi podaci vjerovatniji jer »kad se zna da je u Bosni i Hercegovini gotovo kod svake džamije bio barem po jedan mekteb, a u to doba bilo je oko 1000 (994) džamija. Prema tome je broj mekteba morao biti veći ili barem onoliki koliki je bio broj džamija. A to je dva puta više od broja austrijske statistike . . .«[9]

Prvu privatnu katoličku školu u Travniku osnovao je i vodio Niko Božić nazivan još i Šuljagić 1817. godine. Bio je terzija. Živio je na Bojni iznad Travnika. U njegovoj je kući radila škola. Niko je bio dobro pismen, a pismenost je stekao kod fratara. Pošto je bio siromašan, primao je darove za poučavanje od učeničkih roditelja. Na poduku su mu dolazila djeca iz grada, Doca i bliže okolice — 30 do 50 učenika.[10]

Još i danas u narodnoj tradiciji u Travniku postoji sjećanje na Šulagićevu školu na Bojni, a uzgor stoje i razrušene zidine jedne stare bosanske kuće sa dubokim podrumom — magazom koju susjedi zovu »školište«.

Pošto je broj pravoslavnog stanovništva povećavan, naročito od sredine 19. vijeka, to se sve više osjećala potreba i za pravoslavnom školom. Među pravoslavnim doseljenicima u Travnik isticao se izvjestan broj bogatijih ljudi, trgovaca i obrtnika, koji su nastojali da omoguće svojoj djeci sticanje osnovne pismenosti. Pismenost je u građanskom sloju osjećana kao potreba za vođenje posla. U trgovačkim poslovima trebalo je makar znati zapisati vjerovnike i dužnike. Roba se mnogo davala na veresiju, pa su pismeni ljudi pozivani iz drugog dućana da zapišu dug »kako se ne bi zaboravilo«. Iz ove opće potrebe kod svih slojeva gradskog stanovništva, pismenost je smatrana nuždom. Zato nije nimalo čudo da se u gradu javlja privatno podučavanje, pa se učitelji podučivači plaćaju prema dogovoru.

Prva pravoslavna svjetovna škola osnovana je u Sarajevu sredinom 18. vijeka. U Travniku će biti oformljena tek 1822. godine s vezirovom dozvolom i sa pravom javnosti. Sredinom 18. vijeka spominje se i prvi učitelj u ovoj školi Petar Sarkić. Rodom je iz Srijema. Kako su pravoslavni trgovci iz Travnika održavali veze sa Srbima u drugim našim krajevima, vjerovatno su tako pod plaću nabavili i ovoga učitelja Sremca. Jukić za njega kaže da je bio za učitelja dovoljno obrazovan i da je znatno unaprijedio nastavu.

Nova zgrada srpske pravoslavne škole sagrađena je oko 1870. godine. Prizemni dio građen je od sedre, a sprat od šepera. Pokrivena je šindrom. Izgradila ju je srpsko-pravoslavna općina uz znatnu tursku pomoć od 80.000 groša. Ova zgrada je preuređivana i pregrađivana, pa će biti pretvorena u parohijalni dom.

Ukazom sultana Abdul Medžida iz 1856. godine, tako zvanom Hatihumajumom, biće dozvoljeno i kršćanima da mogu graditi školske zgrade i otvarati škole kao javne ustanove.

Ova dozvola imala je veliko značenje jer će i nemuslimansko stanovništvo steći pravo na obrazovanje, kulturu i prosvjećivanje na koje su ranije pravo imali samo muslimani. Zato će, nakon ove dozvole, doći do inicijative mjesnih kršćana za podizanje školskih zgrada.

Pošto su osnivači škola izdržavali i učitelje, bilo je uobičajeno da se na svako dijete daje dvomjesečna školarina »školskom brižniku« koji je plaćao učitelje i nabavljao najnužnija sredstva za nastavu.

I dalje će kod katolika franjevci biti inicijatori za otvaranje javnih škola i izgradnju školskih objekata. Unajmljivaće zgrade za nastavu, ili će je organizirati u župskim kućama. Tako Batinić navodi da će, pored ostalih, biti otvorena i škola u Docu kod Travnika za svjetovnu mladež 1847. godine. Ovu školsku tradiciju u Docu nastaviće Milosrdne sestre sv. Vinka, koje će otvoriti žensku školu 1872. godine.[11] Uskoro će takva škola proraditi i u Travniku sa oko 80, a Dolačka je imala oko 70 učenica. Kad je izvršena reforma ovih škola, pored ženske, moći će ih pohađati i muška djeca.

I pored ovakvog, teškog stanja, poučavanje je ipak postojalo u narodu. Oni koji su se uspjeli opismeniti samostalno poučavali su i druge jer im je to stavljano u dužnost. Mnogi su mladi ljudi učili i kao samouci, najviše čobani. Neki, koji su pomagali svojim župnicima u crkvenim poslovima. naučili su usput čitati i pisati pa su oni širili pismenost kao seoski učitelji.

Treba istaći da ove, samostanske škole predstavljaju vrlo značajne kulturne ustanove i prelaz na prve svjetovne škole za osnovno obrazovanje. Samostanske škole bile su osnovni stup narodne prosvjete u Bosni i Hercegovini. Pored školovanja svećeničkog podmlatka u njima će se obrazovati i jedan broj svjetovnih lica koja će biti od značaja za našu narodnu kulturu. U njima su obrazovani i poznati narodni svećenici, nosioci progresivnih ideja u to vrijeme i od velikog kulturnog značaja za cijelo naše područje. Da ne spominjem mnogo takvih imena, pomenuću samo fra Grgu Martića čiju ličnost i značaj i danas ističemo. Pored kulturno- prosvjetno značaja, ove prve škole odigraće značajnu ulogu u održanju nacionalne svijesti naših naroda koja će biti sačuvana kroz 400 godišnju tursku okupaciju.

ZABILJEŠKE

1. Evlija Čelebija, op. cit., str. 143.

2. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit., str. 90.

3. »Bosna«, list bosanskog vilajeta iz 1869. godine

4. V. Ćorović: Bosna i Hercegovina, Beograd, 1925. god., str. 132.

5. Pasko Vasa-efendija: Bosna i Hercegovina za vrijeme misije, Dževdet efendije, s francuskog preveo Cvjetko Popović, Sarajevo, V. Masleša, 1958. god., str. 15 i 16.
Pomenuta ahdnama (carska povelja), koju je franjevcima dao Mehmed II 28. V 1463. godine ima 11 prijepisa. Smatra se da je original nestao iza 1654. godine. Fojnički primjerak za koji se mislilo da je original, samo je jedan od prijepisa.

6. Zabeo Kamilo D. I.: Travnička spomenica, Sarajevo, 1932. god. str. 42 i 44., precitirano Jelenić, II op. cit. 205-8, GZM 1890, sar. 305.

7. Đorđe Pejanović: Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1953. god., str. 23.

8. Bosanski prijatelj, IV, 1870. god., str. 102.

9. Đorđe Pejanović, op. cit., str. 13, precitirano Školski vjesnik, 1894. god., str. 52 i 53.

10. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op, cit., str. 89.

11. Dr J. Jelenić: Kultura i bosanski franjevci, II, Sarajevo, 1915. god., str. 329. i 330.

NAJZNAČAJNIJI SPOMENICI ISLAMSKE KULTURE U GRADU

Preko 400 godina turske vladavine u našim krajevima nije prošlo bez vidljivih posljedica. Brojni su tragovi duhovne i materijalne kulture iz toga doba u gradu koji se razvio u to vrijeme. Kasnije, kao upravni centar Bosne zauzimao je poseban položaj među gradovima Bosne. Među mnogobrojnim spomenicima kulture najznačajnije su džamije (bogomolje).

DŽAMIJE

Premda je Travnik poznat po bogatstvu svojih džamija, ipak oskudna dokumentacija ne dozvoljava da utvrdimo njihov tačan broj. Razlog tome leži i u činjenici, da su neke džamije propadale. Kako nisu obnavljane, zaboravljene su. Hamdija Kreševljaković i Derviš Korkut u knjizi »Travnik u prošlosti« kažu:

»Od prvih decenija XVI stoljeća pa do 1878. sagrađeno je u Travniku 16 džamija, 2 crkve i jedna sinagoga. Od ovih 16 džamija po starini i arhitekturi ističemo samo četiri i to: Jeni džamiju sagrađenu 1549. godine, zatim Sulejmaniju ili Šarenu džamiju sagrađenu 1816. godine, džamiju Derviš paše Teskeredžića u Potur mahali sagrađenu 1862. i h-Alibegovu u Gornjoj ćaršiji sagrađenu 1865. godine . . . .«[1]

Po turskom putopiscu Evliji Čelebiji, koji je u Travniku boravio 1659. godine, u Travniku je bilo 17 džamija i 2.000 kuća, što prizemnih što katnica pokrivenih šimlom u jedanaest mahala.[2]

Vrijedno je pomenuti i podatak koji je u svom putopisu »Putovanje po Bosni« naveo Ivan Kukuljević — Sakcinski koji je u Travniku boravio 1857. godine, a koji kaže:[3]

»Kućah imah 2000. Džamija 16, od kojih bijaše jedna kerstjanska cerkva svete Kate . . .«

Prema jednoj bilješci Nikole Marakovića, direktora trgovačke škole u Travniku godine 1897, moglo se utvrditi da je u Travniku bilo sedamnaest džamija. On ih nabraja ovako:

Varoška džamija, Jeni džamija, Kahvica džamija, Zulička džamija, Gradska džamija, Tekijska džamija, Šumečka džamija, Čila džamija, Gornjeosojska džamija, Sulejmanija džamija, Medresa džamija, Konatorska džamija, Derviš-pašina džamija, Lukačka džamija, Ha-

dži-Alibegova džamija u Lukama i Hadži-Alibegova džamija uz sat-kulu, te kaže da je postojala i Tophanska džamija.[4]

Nikola Maraković je imao mogućnost da nabroji džamije jer je u to vrijeme živio u Travniku. Našao je da ih je bilo sedamnaest. Do danas se od tog broja sačuvalo četrnaest džamija. Tri su u međuvremenu nestale. U istom su periodu sagrađene dvije džamije pa ih danas ima šesnaest.

Od džamija koje je nabrojao Nikola Maraković uništene su tri i to: Ćila džamija, Hadži-Alibegova džamija u mahali Luke i Tophanska džamija.

Kako Maraković poimenice navodi 17 džamija ipak H. Kreševljaković i D. M. Korkut u spomenutom djelu ističu da ih je sagrađeno samo 16.[5]

Između Nikole Marakovića, Hamdije Kreševljakovića i D. M. Korkuta postoji mala neusaglašenost u pogledu sagrađenih džamija. Ipak se može zaključiti da je bilo šesnaest, a ne sedamnaest džamija. I sam Maraković tvrdi da je izgrađeno šesnaest džamija, a za sedamnaestu samo pretpostavlja da je postojala.

Svaka džamija imala je svoj vakuf. Hamdija Kreševljaković i D. M. Korkut su u Travniku ustanovili šesnaest vakufa pa su zato tvrdili da je u Travniku sagrađeno šesnaest džamija.

Prema opisima historičara, putopisaca i savremenika, kao i prema gravurama Travnika pod kraj XIX vijeka, može se sa sigurnošću tvrditi da su prve džamije bile drvene. Građene su od drveta ili drugog laganog građevinskog materijala i pokrivene šindrom, ili su pak zidana, sa krovom od šindre i drvenom munarom.

U to doba jedina drugačija od ostalih bila je Jeni džamija. Zgrada i munara građene su od kamena sa zasvođenim krovom koji je kao i krov kod munare bio zaliven olovom, kao zaštitnim sredstvom protiv atmosferskih uticaja. Vijek drvenih džamija nije bio dug. Mnoge od njih su obnavljane jer su dotrajale ili su izgorjele za vrijeme velikih požara kojih je u Travniku bilo dosta. Prilikom obnavljanja drveni materijal zamjenjivan je kamenom, a umjesto šindre krovovi na džamijama i njihovim munarama pokrivani su crijepom. U starije vrijeme umjesto crijepa upotrebljavana je ćeramida.

Već letimičan pogled na travničke džamije nameće zaključak da su po stilu različite. Legatori i graditelji najvjerovatnije su nastojali da u gradnju svakog objekta unesu nešto po čemu će se jedan razlikovati od drugog.

O travničkim džamijama Đoko Mazalić kaže ovo:

»Najljepši građevni spomenici iz Turskog doba su travničke džamije. Kao nigdje u Bosni ovdje nije bilo šablona. Svaki je osnivač nastojao da dade građevini nešto svoje, originalno, što će svaki posmatrač lako zapaziti. Uzlazeći od Sulejmanije u Varoš-mahalu u blizini je tzv. Tekija-džamija sa posve okruglim minaretom. U njezinom haremu je krasno izrezbareni nadgrobni spomenik livanjskog Firdus-kapetana, koji je 1837. umoren ovdje zbog političkih razloga. Iznad džamije i ispod nje po čitavom obronku je najstarije muslimansko groblje u gradu sa mnoštvom raznolikih spomenika. Na protivnoj strani prema istoku od džamije vidi se stara sat-kula vjerovatno

17. vijeka, koja je u gornjem dijelu neukusno restaurirana još u vrijeme austrijskog režima. Pod njom je stara mogaza 16 vijeka. Idući uz brdo prema starom gradu nailazimo do lijepe varoške džamije s njezinom arhitekturom arapskog stila, koja je nažalost pokvarena restauracijom. Džamija potiče iz 16. vijeka. U njezinom dvorištu ima 2, 3 prastara zapuštena nadgrobna spomenika.«[6]

Džamije nisu bile samo objekti u kojima su vjernici obavljali molitve, nego su bile i mjesta oko kojih su se okupljali ljudi, gdje je razvijan i kulturno prosvjetni život. Uz njih su građeni i drugi objekti humanitarnog značaja. Za izdržavanje džamija i pomenutih objekata poklanjali su bogati feudalci i državnici novac i drugi imetak. Novac je unajmljivan uz kamatu pa je umnožavan i upotrebljavan u korisne svrhe.

Sve travničke džamije u osnovi imaju oblik kvadrata i sve su one, osim Sulejmanije ili Šarene džamije, prizemni objekti koji, kao sastavni dio džamije, imaju ugrađenu ili dograđenu munaru. MUNARA je okruglog oblika sa zašiljenim vrhom i po pravilu nadvisuje samu zgradu. Uobičajeno je da se munara zida ili ugrađuje tako da se u odnosu na zgradu džamije nalazi u pravcu zapada. I tu postoji izuzetak kod Šarene džamije. Njena munara je u pravcu istoka. Na samom vrhu munare nalazi se metalni, obično bakarni završetak u obliku nanizanih lopti raznih veličina koje se završavaju šiljkom ili pak stilizacijom polumjeseca sa zvijezdom. Unutrašnjost munare ispunjena je kružnim, zidanim ili drvenim stepenicama. One polaze sa dna i dovode do jednog otvora na zidu munare koji se nalazi blizu vrha, a oko koga se nalazi, od drveta ili kamena, prstenasto zadebljanje koje se zove ŠEREFE. Ono služi za pridržavanje mujezina, čovjeka koji sa ovog mjesta u određeno vrijeme poziva vjernike na molitvu.

Svako šerefe ima unaokolo niz svjetiljki. Nekada su to bile posude za gaz, ulje ili svijeće, a sada su to nizovi električnih sijalica. Ove svjetiljke paljene su, a i danas se pale, za vrijeme ramazanskog posta, odnosno na vrijeme vjerskih praznika. Svjetiljke oko šerefeta nazivaju se kandilji.

Uz svaku džamiju nalazi se mali pretprostor, u kome se prije molitve izuva svakodnevna obuća. Taj prostor je dograđen ili je sastavni dio džamije. Unutrašnjost džamije pokrivena je raznovrsnim pokrivkama, od hasura i ponjava do skupocjenih i vrijednih ćilima, što ovisi o bogatstvu džamije, odnosno vakufa iz kojeg se izdržava. Unutrašnji prostor, od poda do tavanice, gotovo uvijek je podijeljen na dva dijela. Donji prostor koji zauzima cijelu unutrašnju površinu džamije služi kao prostor u kome muškarci obavljaju molitvu. Manji prostor je uzdignut u vidu međusprata, a u njega se ulazi iz džamije ili iz njenog pretprostora. To je mali prostor koji ne zahvata ni četvrtinu cjelokupnog prostora, a u kome žene, naročito u određene dane ramazana, obavljaju molitvu.

U unutrašnjosti džamije postoji mihrab i membera.

MIHRAB je udubljenje u sredini čeonog zida, nasuprot ulaznim vratima. Građen je tako da se kružno završava u visini nešto

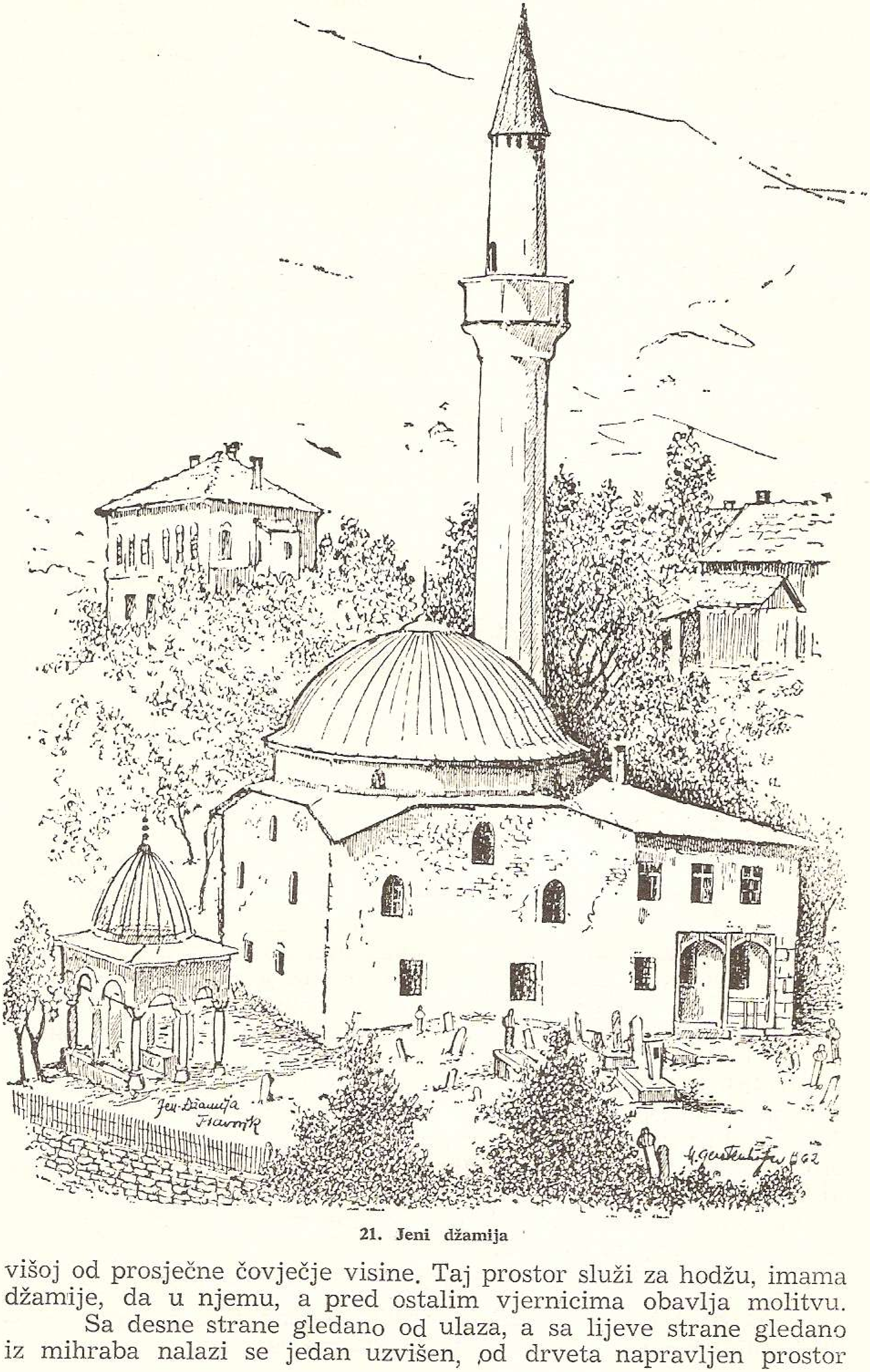

21. Jeni džamija

višoj od prosječne čovječje visine. Taj prostor služi za hodžu, imama džamije, da u njemu, a pred ostalim vjernicima obavlja molitvu.

Sa desne strane gledano od ulaza, a sa lijeve strane gledano iz mihraba nalazi se jedan uzvišen, od drveta napravljen prostor

koji se završava piramidom. Na uzvišenju iznad visine čovjeka je plato do kojeg se dolazi stepenicama oivičenim ogradom, a na koje se ulazi kroz malu, improvizovanu kapiju. Čitava ta cjelina naziva se MEMBERA. Ona služi hodžama da mogu petkom, sa ovog prostora poslije obavljene molitve držati vjernicima propovijed.

U nekim džamijama u lijevom uglu, gledano od ulaznih vrata, a u desnom gledano iz mihraba, nalazi se uzvišen prostor paralelan sa memberom, izgrađen kao klupa, a služi za držanje propovjedi u dane velikog posta, ramazana.

Pošto je Travnik nastao u turskom periodu, nije ni čudo što se u njemu nalazi mnoštvo spomenika iz toga perioda. Ranije je od spomenika postojala samo srednjovjekovna tvrđava o kojoj smo prije govorili. Turci su imali običaj da u novoosvojenim područjima, prvo grade džamije. To znači da je i u Travniku odmah nakon dolaska Turaka sagrađena prva džamija. Ali, koja je to džamija bila i gdje se nalazila, to se još uvijek ne može sa sigurnošću tvrditi. Vjerovatno je bila Jeni džamija.

Evlija Čelebija u svom putopisu kaže da je džamija sagrađena 956. po Hidžri ili 1549. godine.[7]

Ova džamija izgrađena je u blizini Starog grada na njegovoj jugozapadnoj strani. Neposredno je uz najstariju ulicu Varoš (podgrađe), gdje su isključivo stanovali i danas stanuju muslimani.

Iako je nazvani »jeni« (nova) smatra se da je najstarija u gradu. Svakako da je na tome mjestu morala postojati starija džamija i da je ova sagrađena na temeljima jedne manje starije džamije, Natpis na ploči iznad vrata kazuje ime njenog osnivača, što je vrlo zanimljivo. Njen osnivač je neki Hasanaga. Titula age kaže da je bio državni službenik, vjerovatno u tvrđavi, da li dizdar (zapovjednik straže), ili je vršio drugu funkciju, nema sigurnih podataka.

Natpis je u stihovima na arapskom jeziku izrađen na kamenoj ploči 49 x 94 cm postavljen u zidu na glavnom ulazu u džamiju, a glasi:

»Ovo sastajalište sagradio je Hasan-aga, kao dobro djelo,
Za Božju ljubav da služi kao bogomolja.
On (dobrotvor) traži Božje zadovoljstvo,
Čini dobra djela, pomaže muslimane.
Bog nam nadahnu njezin kronogram:
»Časno sastajalište vjernika.«[8]

Kao i sve druge džamije i nju karakterizira prostor kvadratnog oblika. Unutrašnjost je u obliku kvadrata sa stranicama 9,5 m. Džamija je građena od tvrdog materijala pa je povremeno služila i kao skladište municije. U ovu svrhu upotrijebljena je 1857. godine.

Ova se džamija od gradnje do danas očuvala u prvobitnom obliku. Istina, između dva rata izvršeno je doziđivanje jednog dijela koji u građevinskom pogledu nema sa osnovnim objektom nikakve arhitektonske cjeline.

Pretpostavka Nikole Marakovića, kao i nekih historičara bivše isusovačke gimnazije, da je na mjestu Jeni džamije nekad postojala crkva svete Kate, ima u toliko svoga osnova što je džamija građena iz građevinskog materijala koji bi mogao vući porijeklo iz rimskog perioda. U kamenom podu džamije nalazi se nekoliko ploča sa tragovima slova, po svoj prilici latinskih. Iz ovog što je danas poznato teško je tvrditi da se radi o ranijem postojanju crkve svete Kate na ovom mjestu. Prije bi se mogla prihvatiti pretpostavka da je građevinski materijal za gradnju Jeni džamije donešen sa nekog drugog mjesta koje je moglo biti ruševina jedne rimske građevine, možda i crkve.

Iako je Jeni džamija najstarija postojeća džamija u Travniku, ipak je dobro do danas očuvana.

GRADSKA ili BAJEZIDOVA DŽAMIJA podignuta je, to se sasvim pouzdano zna, iz sredstava vakufa sultan Bajezida II (1481—1512) u srednjovjekovnoj tvrđavi. Tačan datum nastanka ove džamije nije poznat. S obzirom da Grad nije mijenjao svoju površinu i izgled, pretpostavlja se da su Turci nakon osvajanja grada na nekom postojećem objektu dogradili munaru. Munara je uklopljena u zidine Staroga grada. Pretpostavci da su Turci dozidali munaru i zgradu džamije, ide u prilog i to što je materijal iz kojega je munara građena sasvim različit od materijala iz kojega je izgrađen grad. To što je džamija postojala u gradu, govori da je grad imao stalnu gradsku posadu. Ova, Bajezidova džamija srušena je nakon prvog Svjetskog rata, a do danas se sačuvala samo munara i nešto od temelja nekadašnje džamije.

Nedaleko od Starog grada nalazi se VAROŠKA DŽAMIJA. Za nju se zna da je nastala u XVI vijeku, a ko ju je podigao, ne zna se. Na ovom mjestu je postojala džamija izgrađena od drveta i pokrivena šindrom. Ona je izgorjela u požaru 1903. kao i sve kuće u ulici Varoš građene od drveta. Nakon 1903. godine tu je izgrađena nova, zidana Varoška džamija u arapskom stilu.

TOPHANSKA DŽAMIJA bila je sagrađena na mjestu gdje se danas nalazi zgrada Srednjoškolskog centra. Sagradio ju je 1829. godine Ali Namik-paša. Ona je bila drvena i pripadala je kompleksu građevina koje su pored nje sačinjavali vojnička kasarna i livnica topova ili kako su je nazivali tophana. Po tom nazivu i džamija se tako prozvala. Svi ovi objekti porušeni su prije 1882. godine kada je na tom mjestu počela da se gradi gimnazija, danas zgrada Srednjoškolskog centra. Natpisna ploča sa ove džamije čuva se u Zavičajnom muzeju u Travniku.

ŠEMEĆKU DŽAMIJU, koja se vjerovatno nije tako zvala, sagradio je 1723. godine Jusuf-aga sin Hasanagin. I ona je bila drvena i sa krovom od šindre. Stradala je u požaru 1903. godine. Na istom mjestu, kasnije, sagrađena je mala skladna građevina koja ima okruglu munaru. Zgrada današnje šemećke džamije dobro je očuvana i djeluje veoma dekorativno. Uz džamiju se nalaze kuće građene u bosanskom stilu što još više ističe njenu ljepotu. Ta džamija je i danas aktivna.

SULEJMANIJA ili ŠARENA DŽAMIJA doživjela je nekoliko dogradnji i popravaka. Prvu džamiju na ovom mjestu sagradio je Gazi-aga koncem 16. vijeka. Kako je bila građena od drveta, brzo je oronula te ju je 1757. godine dao obnoviti vezir Ćamil Ahmed-paša.

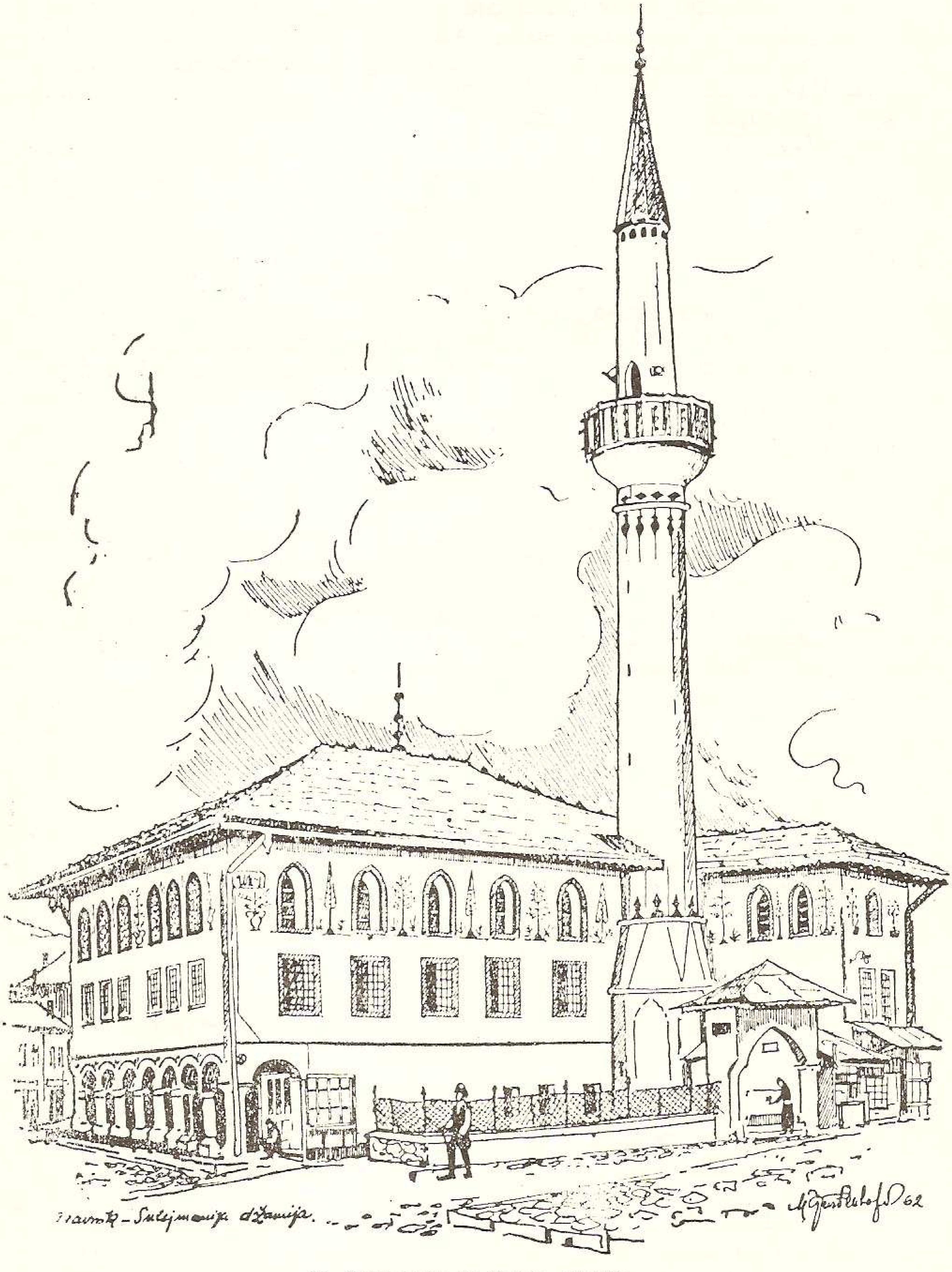

22. Sulejmanija ili Šarena džamija

Prilikom obnove ove džamije Ćamil-paša je pod njom sagradio bezistan sa 27 dućana, temeljito popravio vodovod i uredio trg oko džamije. On je odredio prihod za uzdržavanje džamije, česme i vodovoda. Nakon požara 1815. godine, kada je izgorjela ova džamija, nju je dao temeljito obnoviti Sulejman-paša Skopljak, po kome je kasnije i nazvana Sulejmanija džamija. Po njegovoj želji vanjski zidovi su bili išarani te od tog vremena potiče i njen naziv »Šarena džamija«. Šare na džamiji i danas postoje s tim što su nekoliko puta obnavljane prema starim crtežima.

Ova džamija spada u najveće po površini. Ima glavne dimenzije sa vanjske strane 21,98 x 16 m., dok je sam bezistan u njenoj unutrašnjosti širok 8,20 a dugačak 12,30 m., sa hodnikom po sredini širine 2,68 m. Džamijski prostor za obavljanje vjerske službe je na spratu i ima površinu 14,10 x 15,15 m.

Munara je postavljena sa lijeve strane džamijskog prostora. Ona potiče još od Gazi-agine džamije koja je ležala izravno na zemlji, pa je tako i ostala uklopivši se u objekat sa bezistanom.

Za izdržavanje ove džamije njen obnovitelj Ćamil Ahmed-paša rasporedio je prihode od bezistana i drugih dobara. Pošto može biti zanimljivo kako vakufnama (zakladnica) raspoređuje ove prihode, navodim je u cijelosti:

VAKUFNAMA BOSANSKOG VALIJE ĆAMIL AHMED - PAŠE
Travnik, 17-XI-1170 = 3-VII-1757.

Prepis vel. 109 x 22 cm. Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 307. Vakufnamu legalizirao bosna-brodski kadija A h m e d, a prepis ovjerio travnički kadija I s h a k M a h i r.

Gazi-agina džamija u čaršiji u Travniku, sjedištu vezira, nije imala prihoda pa je orunula, i osjećala se prijeka potreba za obnovu, te je bosanski valija Ćamil Ahmed paša na mjestu te džamije sagradio novu masivnu džamiju, a s lijeve strane džamije napravio još česmu sa četiri lule i u nju doveo vodu.

Sada pred sudom preko opunomoćenika muftije Salih-efendije, sina Mustafina, čije su punomoćstvo pred kadijom potvrdili Mehmedaga, sin Hasanov, i Ibrahimaga, sin Alijin, zavještava za potrebe džamije:

— Tri Kurana u toj džamiji uz odredbu, da se ne smiju napolje iznositi.

— Dvadeset i sedam dućana, što ih je legator sagradio pod samom džamijom. Deset ih je pod džamijom u bezistanu sa dvoja vrata, a od njih će se ubirati godišnja zakupnina po dva esedi-groša od svakoga. Pet ih je pod južnim dijelom džamije, a ti će se izdavati po jedan esedi-groš godišnje. Daljnjih šest dućana nalaze se s desne strane, četiri su pod samom džamijskom kapijom, a dva s lijeve strane džamije, uz munaru. Svaki od tih posljednjih dvanaest dućana izdavaće se po trideset tri i po pare godišnje zakupnine.

— Placarinu s trga što ga je uredio na zemljištu vakufa Sofi Mehmed-paše s tim, da se plaća mukata za samo zemljište spomenutom Vakufu.

— Han u Muslihuddinovoj mahali u Travniku, koga je kupio od bivšeg teskeredžije Ibrahim-efendije i Hadži Alije Babajića, a koji graniči s jedne strane pekarom i dućanom spomenutog Hadži-Alije, s druge strane vodom Klašnicom, a s treće i četvrte ulicom. Han ima šesnaest soba, staju, tekuću vodu, a uz samu zgradu je i posebna kuća sa dvije sobe, aharom, sundurma-aharom, slamarom, četiri dućana i vrtom s plodnim voćkama i okolištem.

Mutevelijom se postavlja imam ove džamije hafiz Omer-efendija, sin Hadži Ibrahimov, a ta služba biće nasljedna. Ako njegovi potomci izumru, novoga muteveliju postaviće darusseade-aga u Carigradu na predlog vezira i kadije.

Nadzornik vakufa je darusseade-aga. Pomoćnici nadzornika su bosanski valija i travnički kadija.

Mutevelija će izdavati spomenutih dvadeset i sedam dućana pod zakup te dati brojiti trgovačke tovare koji dolaze na spomenuti trg i od svakoga tovara uzimati placarinu po jednu sag-akču.

Han sa svim nabrojenim prostorijama također će se davati u zakup.

Dnevni rashod vakufa iznosi pedeset sag-akči, i to:

— Muteveliji četiri akče.

— Vaiz džamije uživaće zakupninu dućana s desne strane džamije ispod kapije, a za to će četvrtkom poslije podnevnog namaza držati vaz u džamiji i tom prilikom činiti dovu za legatora.

— Prvom imamu i hatibu šest akči uz uvjet da nedjeljom i četvrtkom podučava Kur-an, a za to će mu se posebno plaćati dnevno po šest akči.

Sve tri te dužnosti predaju se imamu, spomenutom hafizu Omer-efendiji.

— Vaizu uz ramazan dnevno jedna akča.

— Vakufskom pisaru dnevno jedna akča.

— Prvom mujezinu i devrihanu dnevno dvije akče.

— Drugom mujezinu i devrihanu dnevno također dvije akče.

— Učaću ašereta i ferašu jedna i po akča.

— Kajimu dnevno četiri akče.

— Džabiji dnevno jedna akča.

— Nadzorniku česme i vodovoda (su nazirina) dnevno jedna akča.

— Za rasvjetu džamije dnevno dvije i po akče.

— Za ulje u 170 kandilja uz ramazan dnevno deset akči.

— Za hasure dvije akče, kad bude trebalo.

— Uz ramazan i odabrane večeri nabaviće se tri mukave po petnaest oka i paliti kod mihraba.

— Sofi Mehmed-pašinu vakufu na ime mukate za zemljište, na kojem je napravljen trg, davaće se godišnje jedna i po akča. Od prihoda pak toga trga popravljaće se džamija.

S v j e d o c i:

Osmanaga, valijin ćahaja,
Seid-efendija, ćatib valijina divana,
Abdulahaga, valijin haznadar,

Emin Mehmed-efendija, valijin muhurdar,
»Umdetul-ajan« Mehmedbeg, sadašnji bosanski teftercéhaja,
Mehmed-efendija, sadašnji bosanski tefterdar,
Šejh Mehmed-efendija, muftija u Travniku,
Mustafa-efendija, sadašnji bosanski timar-tefterdar
Ali-efendija, sadašnji bosanski timar-teskeredžija,
Ahmedaga, sadašnji bosanski čauški ćehaja,
Ibrahim-efendija, bivši timar-teskeredžija,
Ali-efendija, sadašnji mukabeledžija,
Mustafaga, sadašnji bosanski čauški emin,
Ismail, čauš na bosanskom divanu.[8]

Ova džamija je po svome obnovitelju i darovatelju nazvana još Ćamilija. Ona je, moram napomenuti, rijedak primjer građevine ove vrste u kojoj su objedinjene dvije namjene i služe stalno svaka svojoj svrsi. Naime, prizemlje je korišteno a i danas se koristi kao trgovački odnosno poslovni prostor, a sprat za obavljanje vjerskih obreda. Nekada je pod džamijom bilo 27 dućana koji su bili poredani jednim dijelom oko džamije, a jednim dijelom ispod džamije. Danas su ostali samo dućani oko džamije, dok se prostor ispod džamije koristi kao magazin.

Sulejmanija je danas glavna džamija u gradu i u punoj je upotrebi.

Kronogram na kamenoj ploči, kao natpis nad glavnim ulazom u džamiju, slavi drugog obnovitelja Sulejmana u pjesmi na turskom jeziku:

»Na obzorju istinske zore pojavi se jedan vezir
čija se ljubav prosu po ovom svijetu i zasja nevidljim sjajem.
Sa srećom je posjetio ovaj grad i u njemu se nastanio,
I odluči u svom srcu da obnovi oronulu Ćamiliju džamiju.
Njezinom prvotnom obliku dade novi sjaj.
Taj veliki dobrotvor poput Asafa i raspoložena srca.
Od temelja do vrha sagradio je džamiju u novom obliku,
I tako je ukrasio čaršije grada i osvijetlio.
Pogledaj ovu lijepu građevinu, njezine svjetiljke i kandilje,
Slične jednom neviđenom pečatu koji daje sjaj.
Dokle god se u njoj drže propovijedi i mujezin poziva na molitvu,
Neka Svemogući tvorac udjeluje nagradu dobrotvoru.
Rešide, padni ničice (pomoli se) i reci džamiji potpuni kronogram
Ovo je mjesto gdje se vjernici ničice spuštaju i vrijedan spomenik vezira Sulejmana.

Godine 1231.«[10]

HADŽI-ALIBEGOVA DŽAMIJA

Nalazi se u gornjoj čaršiji u blizini nekadašnjeg vezirskog konaka. Sagradio ju je Mehmed-paša Kukavica između 1757. i 1759.

23. Hadži-Alibegova džamija sa sahat kulom

godine, dok je bio drugi put na vezirstvu. Ima mišljenja da je njenu gradnju počeo 1751. godine. Pored džamije sagradio je i više drugih zgrada, a podalje i bezistan sa 47 dućana (ovaj objekat je prije tri godine porušen, a nalazio se na mjestu gdje je izgrađen novi hotel). Uz džamiju se nalazi i već spomenuta sahat-kula koja s džamijom čini jednu arhitektonsku cjelinu. Međutim, sahat-kula je dotrajala i upravo kad je dovršavan ovaj rad, 14. juna ove godine, srušila se i zatrpala vrijednu staru česmu pored sebe. Postoji ozbiljna namjera da se kula obnovi u prvobitnom obliku.

Nakon požara 1850. godine džamiju je temeljito obnovio Hadži-Alibeg Hasanpašić 1865—66. godine. Po njemu je i dobila ime.

Na zapadnom zidu džamije ugrađen je sunčani sat, danas jedini ove vrste u Bosni i Hercegovini. Prema položaju na džamiji pretpostavlja se da mu tu nije pravo mjesto, ali se ne zna odakle je i kàda je ovamo prenešen. Ova džamija je i danas u upotrebi.

Pošto se ova džamija nalazi na glavnoj ulici i često je predmet pažnje prolaznika i turista, jer je u blizini sadašnje autobusne stanice (na tranzitnom mjestu), to ću navesti prevod kamene ploče (52 x 90 cm) na ulazu u džamiju:

»Hvala Bogu, što taj plemeniti hadži Ali-beg,
Unuk Hasan-pašin, odraz dobrote Istinitog.
Čije ruke sipaju zlato i dragulje
Poput crnih oblaka koji prosiplju kišu
U svom rodnom mjestu obnovi džamiju,
I tako grad Travnik zaodje u nove svijetle odore.
To je čvrsta i prostrana građevina koja povećava
raspoloženje.
Rekao bi da je dvorac raja Adn, koji je ukrašen
draguljima.
S kraja na kraj je ispunjena Božjom dobrotom,
Pa nek u njoj stalno zrači povjetarac milosti
Bože, poživi dobrotvora i neka mu je Božja uputa
stalni drug.
Ovako vrijedan izvor Božje dobrote nek je vječan.
Izađoše trojica, a Hazim joj u dovi i lijep kronogram izreče:
Bogomolja Slavljenog neka je uvijek pomognuta.

Godina 1282.«[11]

TEKIJSKA (LONČARIJSKA) DŽAMIJA

Ova džamija nazvana je po mjestu Lončarica. Izgrađena je početkom 18. vijeka. Građena je od drveta, ali nije stradala od požara, nego je postala ruševna. Dao ju je obnoviti vezir Muhsin-zade Mehmed paša i, kako kaže njegova vakufnama iz 1767. godine, bila je obnovljena i uz nju su sagrađene prostorije za mekteb i medresu. Ove prostorije koriste se i danas za potrebe Zavičajnog muzeja Trav-

nik. Za izdržavanje ovih ustanova poklonio je vakufu 3000 groša uz kamatu od 15% godišnje. Kako su raspoređeni prihodi ovih sredstava kazuje vakufnama. Evo njenog sadržaja:

»VAKUFNAMA BOSANSKOG VALIJE MUHSIN-ZADE MEHMED-PAŠE

Carigrad, 27-IV-1181 = 22-IX-1767

Ovjeren prepis, uzet oko 1939. iz Defteri-hakanije u Carigradu, u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, br. 700. Imena svjedoka u prepisu ispuštena.

Bosanski valija Muhsin-zade Mehmed paša u prisustvu za ovaj vakuf postavljenog mutevelije Travničanina Šejha Hadži Mehmeda, sina Šejh Hadži Mehmedova, u saraju Baškapü u Carigradu, pred kadijom Mevlana Derviš Mehmed-efendijom, sinom Ahmedovim, dao je o svome vakufu ove podatke:

— Tekijska džamija u kasabi Travniku u blizini Stare čaršije (čarši atik karbünda) dotrajala (harab) je, pa ju je ovaj legator dao o svome trošku nanovo sagraditi.

— Pored te džamije nanovo (muceddeden) je sagradio medresu sa sedam soba.

— I na istome mjestu podigao je i mekteb.

Za uzdržavanje tih ustanova vakufi tri hiljade groša i određuje, da se taj novac daje pristojnim ljudima na poslovanje uz kamatnjak od 15% godišnje. Iz toga dohotka podmitrivaće se službenici i druge potrebe ovako:

— Spomenutom Hadži Mehmed-efendiji, muderisu legatorove medrese, dnevno trideset sag-akči.

— U svaku sobu medrese dijeliće se dnevno šest sag-akči, što za sedam soba iznosi svega četrdeset i dvije sag-akče dnevno. Taj će se iznos podjednako dijeliti svima učenicima.

— Mula Husejnu, podvorniku medrese, dnevno dvije sag-akče.

— Istome Mula Husejnu dnevno četiri sag-akče za službu kajima u džamiji i medresi.

— Za rasvjetu i hasure u medresi i džamiji dnevno deset sag-akči.

— Mualimu legatorova mekteba Šejh Mehmed-efendiji dnevno šest sag-akči.

— Vaizu Ebu Bekir-efendiji dnevno deset sag-akči s tim, da svake srijede poslijepodne kazuje vaz u spomenutoj džamiji.

— Imamu Nuh-efendiji dnevno šest sag-akči.

— Spomenutom Muha Husejnu za službu mujezina dnevno četiri sag-akče.

— Muteveliji, spomenutom Hadži Mehmed-efendiji, dnevno šest sag-akči.

— Nadzorniku Hadži Salih-efendiji dnevno šest sag-akči.

— Pisaru Ishak-efendiji dnevno devet sag-akči.

— Džabiji Mula Ismailu, sinu spomenutog Ishak-efendije, dnevno šest sag-akči.

Vakufski objekti popravljaće se iz viška prihoda.

Mutevelija će biti spomenuti Hadži Mehmed-efendija, a iza njegove smrti njegovi potomci po propisima šerijata.

Počasni nadzornici ovoga vakufa biće travničke kadije«.[12]

POTURMAHALSKA DŽAMIJA ili DŽAMIJA DERVIŠ-bega TESKEREDŽIĆA sagrađena je u istoimenoj mahali (Poturmahala 1862. godine. Krov ove džamije građen je u obliku kupole i spada u red najljepših spomenika turske arhitekture u Travniku. Džamija se danas nalazi u veoma trošnom stanju, ali je još uvijek aktivna.

KAHVICA DŽAMIJA se nalazi u blizini staroga grada. Kada je izgrađena ne zna se. Pretpostavlja se da je bila drvena. Stradala je u pomenutom požaru pa je na istom mjestu sagrađena nova. Nalazi se u trošnom stanju, ali je još uvijek u upotrebi.

LUKAČKA DŽAMIJA sagrađena je u mahali Luke, danas ulica Maršala Tita. Vjerovatno je sagrađena koncem 18. vijeka Građena je sa predvorjem (trijemom) sa željeznim stubovima čije su baze i kapiteli ukrašeni. I ova džamija stradala je 1903. godine od požara koji je harao Travnikom. Nakon tog bila je skladno obnovljena. Zanimljivo je, da ju je dao obnoviti baron Stefan Burijan odmah nakon požara, pošto je posjetio Travnik u svojstvu bosansko-hercegovačkog poglavara.[13]

Bila je u upotrebi sve do 1924. godine. Nakon oslobođenja zemlje, pošto joj je srušena munara zbog dotrajalosti, džamija je pretvorena u Izložbeni paviljon Zavičajnog muzeja Travnik. Pri tome je renovirana, pa se i danas upotrebljava za ovu svrhu.

MEDRESA DŽAMIJA bila je prvobitno sagrađena od bosanskog vezira Elči-Ibrahim-paše 1706. godine u mahali Osoje. Kako je zgrada bila u trošnom stanju, nju je dao popraviti tadašnji profesor medrese (muderis) Hadži Salif. Zgrada ove medrese imala je kao džamija dva mala drvena munareta ugrađena u krovu. Kao što sam ranije spomenuo, premještena je sa prvobitnog mjesta zbog izgradnje željezničke pruge.

Nakon drugog svjetskog rata služila je za smještaj vojske, a već dugo je u nju smješten Dom staraca, no uskoro će poslužiti za zbirke Zavičajnog muzeja Travnik.

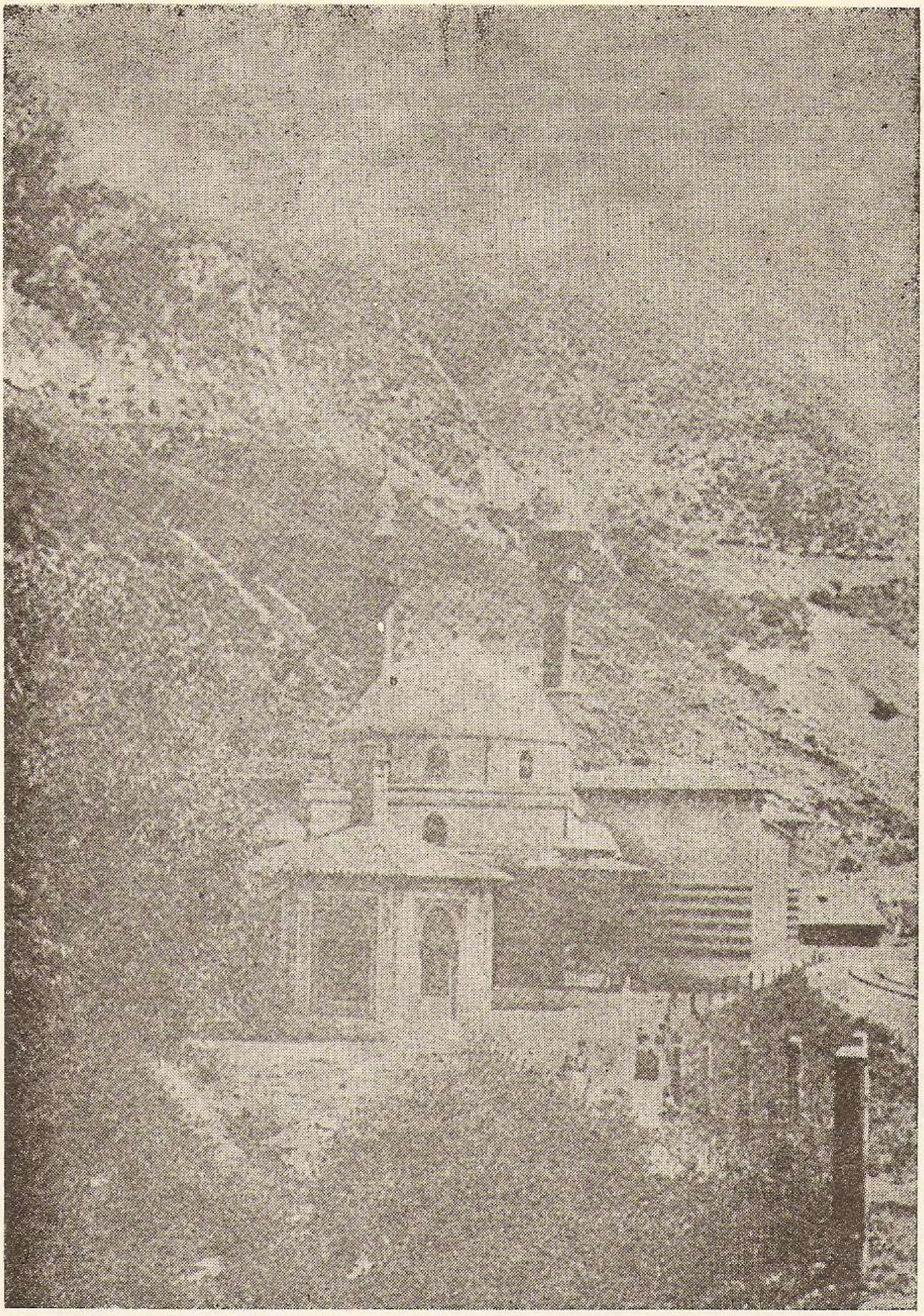

24. Medresa sa džamijom iz 18. vijeka

Interesantno je još spomenuti da je u ovoj medresi osnovana i prva travnička gradska biblioteka, koju je dao sakupiti njen graditelj Elči Ibrahim paša 1706. godine.

Travničke džamije sa svojim munarama pretstavljaju prave raritete grada pod Vlašićem. One daju Travniku lijep izgled i otkrivaju ga već izdaleka sa prvog horizonta. One kazuju da je u njihovim siluetama, koje nadvisuju grad ostao dah davnog vremena kad je Travnik ušao u historiju kao »vezirski grad«.

ZABILJEŠKE

1. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit., str. 101.
2. E. Čelebija, op. cit., str. 142.
3. I. Kukuljević — Sakcinski, Putovanje po Bosni, 1958. god.
4. N. Marković, Zelena grančica, Sarajevo 1902. god.
5. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit., str. 101.
6. D. Mazalić, Travnik i okolica, Zavičajni muzej Travnik,
7. E. Čelebija, op. cit., str., 142.
8. Mehmet Mujezinović, op. cit. str. 148.
9. A. Bejtić, op. cit., str. 155 i 156.
10. Mehmed Mujezinović, op. cit., str. 155.
11. Mehmed Mujezinović, op. cit., str., 161.
12. A. Bejtić, op. cit., str. 158.
13. Mehmed Mujezinović, op. cit., str. 163.

OSTALI SPOMENICI KULTURE

U našem gradu ima dosta i drugih značajnih spomenika kulture. Samo dvanaest istaknutih vezira, u svoje vrijeme podigli su trideset i dva objekta koji su služili, a neki i danas služe namjenjenoj svrsi. Ovi objekti su većinom sakralnog (vjerskog), utilitarnog (korisnog), humanitarnog i memorijalnog (spomeničkog) značaja.

Od vrijednih spomenika koje do sada nisam spominjao, ili sam ih samo uzgred spomenuo (uz ime legatora), u kulturnoj baštini Travnika imaju značaja mnogobrojna groblja, turbeta, sahat kule, česme, vodovodi, stare begovske kuće i dr.

Među mnogobrojnim grobljima (neka su uništena i ekskomunicirana) ističu se spomeničkom vrijednošću groblje na Derventi, Bašbunaru, Kupilu, Dukatarevu, Poturmahali i Ilovači.

Groblje na Kupilu (sa istočne strane Bašbunara) je najveće po površini. Na njemu je sahranjeno najviše umrlih sedamdesetih godina 19. vijeka za vrijeme kolere koja je zahvatila Travnik, pa je u narodu za ovo groblje nastala izreka po čemu je i dobilo ime: »Kupilo mnoge ljude skupilo«.

Na mjestu današnje Osnovne škole »Braća Lolići« i nove bolnice postojalo je vojničko groblje u koje su bili samo sahranjivani turski vojnici, isključivo Anadolci.

O Kupilu i vojničkom turskom groblju podatke mi je dao gosp. Hamid Čurić (star 74 godine), koji poznaje travničke starine, a ranije je vršio dužnost u Vakufskom povjereništvu kao mutevelija.

Osim ovih, uz svaku džamiju postoji manje ili veće groblje u koja su sahranjivani legatori (osnivači) i druge značajne ličnosti. Neke znamenitije velikaše sahranjene u grobljima uz džamije već sam spomenuo uz opise pojedinih džamija. Iz natpisa na nišanima saznajemo ime umrlog, često čin u hijerarhiji i godinu sahrane. Među najstarije dosad poznate nišane spada nišan uz Lukačku džamiju, uz koju je postojalo malo groblje. To je nišan nad grobom Osman bega koji je sahranjen 1633. godine. Mnogi drugi nišani su datirani poslije 1722. godine. Pojedini nišani su vrlo lijepo i bogato dekorirani stranim i domaćim motivima. Skupocjenost nišana, raznolikost motiva u izradi govori o važnosti i bogatstvu pokojnika. Nišani, kao i sarkofazi za neke značajnije ličnosti donošeni su čak iz Carigrada, Soluna, Sarajeva i drugih gradova. Natpisi na nišanima govore da je u Travniku živio, radio i umro znatan broj turskih ve-

likaša, učenih ljudi među kojima je bilo književnika i pjesnika koji su sastavljali kronograme umrlih u stihovima.

Posebnu kulturno-historijsku i umjetničku vrijednost imaju travnička turbeta (mauzoleji). Prikazaću samo najvažnija s kratkim opisom. Među njima su najznačajnija dva, koj se vide na slici i to: Muhsin-zade Abdulah paše i Dželaludin-paše (zajedničko), i Perišen Mustafe-paše.

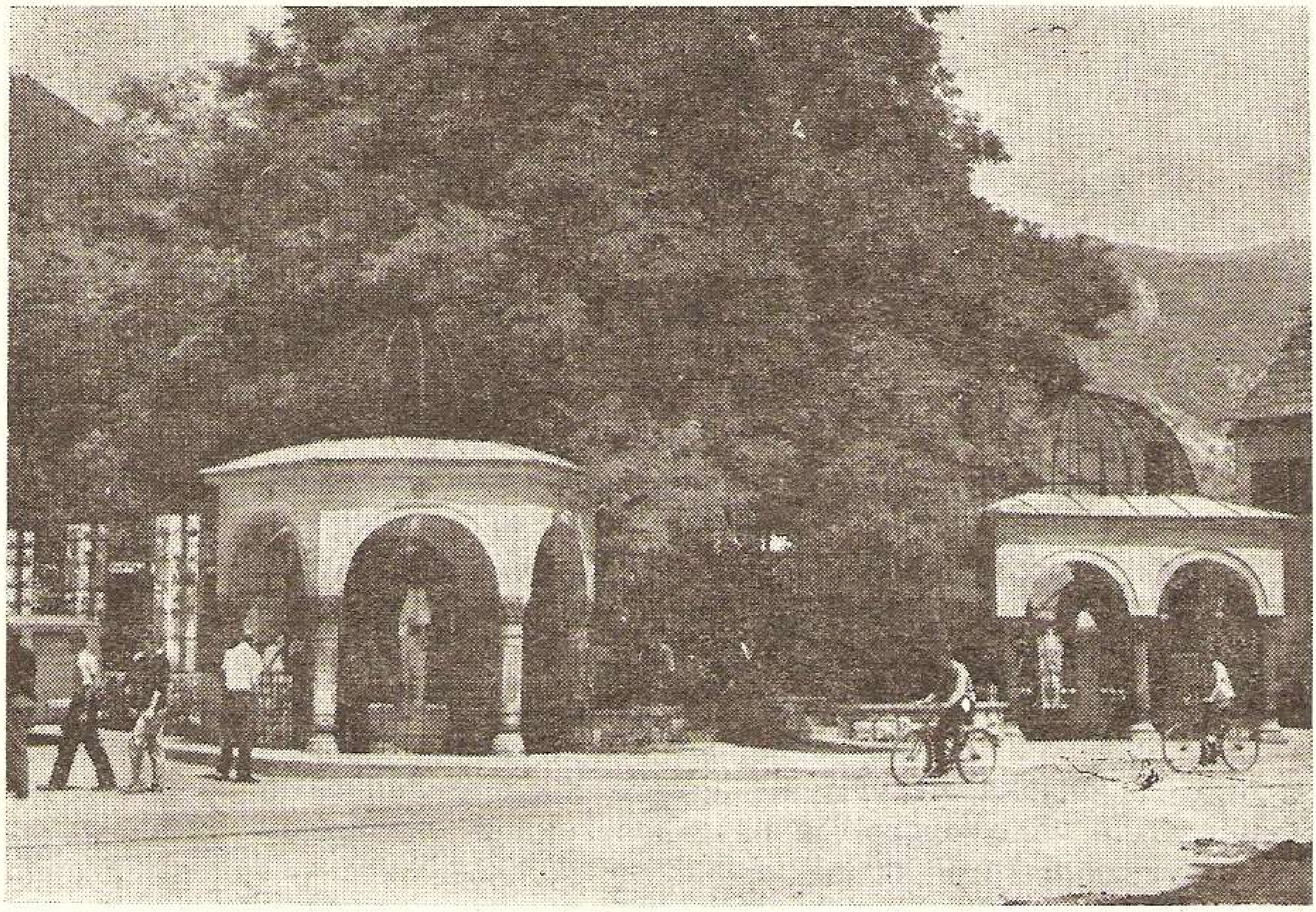

25. Turbe Muhsin-zade Abdulah-paše, Dželaludin-paše i Perišan Mustafe-paše

Turbe Muhsin-zade Abdulah-paše i Dželaludin-paše sada se nalazi ispred hotela »Orijent«, desno od ulaza u kafanu. Sagrađeno je poslije 1747. godine, a pod njim su sahranjeni spomenuti veziri. U turbetu su dva sarkofaga sa nišanima. Vrlo lijepo su izgrađeni. Lijevi nišan na grobu Muhsin-zade je remek djelo klesarske vještine izgrađen u Carigradu i donešen u Travnik. Na oba uzglavna nišana je izgrađena vezirska kapa. Po vrijednosti umjetničke obrade ne zaostaje ni drugi nišan Dželaludin-paše. Za Muhsin-zadu je poznato da je bio četiri puta vezir i da je ostao u uspomeni kao dobar vezir i narodni dobrotvor. Nasuprot njemu Dželaludin je zapamćen po strogosti i okrutnosti. Po tome je poznat u Travniku a i u ostaloj Bosni. I danas se u Travniku izrazom »dželalija« označava okrutan čovjek.

Turbe je četverougaonog oblika sa osnovom 5,25 m. Postavljeno je na osam kamenih stubova koji su spojeni lukovima. Stubovi nose kupolu ispletenu od žice, a između njih je starinska željezna ograda.

Natpis na nišanu Muhsin-zade Abdulah paše je na turskom jeziku, evo njegovog prevoda:

»On (Bog) je vječan! Umrli i pokojni bosanski valija, bivši veliki vezir Abdulah-paša Muhsinović (Muhsin-zade), preselio je u vječnost. Za njegovu dušu (prouče) Fatihu. Godina 1162« (Počinje 22. XII 1748 — 10. XII 1749).[1]

I natpis na nišanu Dželaludin paše je u prozi na turskom jeziku, a u prevodu glasi:

»On (Bog) je vječan! Sejid hadži Hafiz Ali Dželaludin-paša, bivši bosanski valija, koji je kao valija Rumelije razvio bajrak protiv pobunjenika na Peloponezu, preselio je u vječnost. Neka Alah osvijetli njegov grob. Za dušu (pokojniku) prouči Fatihu. Godina 1238«. (Počinje 18. IX 1822 — 6. IX 1823).[2]

Turbe Perišan Mustafe-paše nalazi se lijevo od ulaza u hotel (kafanu). Sagrađeno je oko 1800. godine, a ispod njega je pokopan paša koji je umro u Travniku 1798. godine. Uz ovo turbe bila je i česma koju je isti vezir podigao. Česma je uklonjena jer nije služila svrsi, ali se čuva kao spomenik. Česma je i jedina zadužbina ovoga vezira. I turbe i česma su djelo domaćih majstora.

Turbe je pravilan šestougao sa šest kamenih stubova koji su spojeni lukovima, a oni drže kupolu ispletenu žicom. Stranice turbeta su duge 3,65 m.

Natpis nad turbetom je izražen u pjesmi na turskom jeziku:

»Ekselencija vezir i plemeniti valija Mustafa-paša,
Otišao je u veliku i vječnu vladavinu,
Taj prvak svih valija i državnik budna srca
Uzdigao se i otišao duhovnom prijestolju jedinstva.
Sveti berat kao obećanje Plemenitog
I nagradu u toku posla primljen je u audijenciju
njegove uzvišenosti.
Vjesnik smrti u zoru mu je donio poziv »Vrati se«,
Pa je otišao da razgleda perivoj dvorca i utočišta.
Godina 1213«. (15. VI 1798 — 4. VI 1799).[3]

TURBE ILHAMIJE ŽEPČAKA

Nalazilo se preko puta bivše opće bolnice. Pod turbetom je sahranjen derviš i pjesnik koji je bio žrtva Dželaludin paše jer ga je dao pogubiti sa 30 bosanskih prvaka 1821. godine. Pošto je smatrano da je pjesnik stradao nevin, štovatelji mu podigoše turbe poslije njegove i Dželaludinove smrti.

TURBE ŠEJH MUHAMEDA

Podignuto je kod današnje kavane Derventa, na groblju. Pod njim je pokopan 1778. godine ugledni šejh i učenjak Muhamed sa ženom. Uz ovo turbe i na širem prostoru groblja sahranjeno je mnogo uglednih ljudi među kojima Mula Seid Abdurahim, čuveni trav-

nički muftija, koji je umro (1203) 1789. godine. Ovdje je sahranjen i travnički kadija Ibrahim efendija (1240) 1825. godine, a i Hasan paša Duvnjak (1262) 1845. godine, više poznat kao otac legatora hadži Alibega Hasanpašića.

NEKROPOLE UZ ALIBEGOVU DŽAMIJU

U ovoj nekropoli koja je dobro sačuvana, sahranjeno je 8 značajnih turskih velikodostojnika sa lijepo ukrašenim nišanima i natpisima. Tu su pokopani velikaši: Ibrahim paša (sin Mehmed paše Kukavice) (1220) 1805. god., Sunulah paša (1226) 1811. god. i hadži Alibeg Hasanpašić (1292) 1875. godine. Nišani na ovim i drugim grobovima su ornamentirani vrlo lijepim narodnim motivima. Oni pripadaju tipu nišana kakvi su se u 18. vijeku podizali samo na grobovima vezira i drugih visokih državnih činovnika.

TURBE KOD JENI DŽAMIJE

U turbetu je pokopan travnički muftija Mehmed efendija koji je umro (1194) 1780. godine. On je zapamćen kao vrlo učen čovjek, a kao takav cijenjen i na sultanovu divanu.

U groblju Jeni džamije sahranjen je vezir Abdulah paša Defterdarija (1199) 1785. godine. Za njega postoji tvrdnja da se otrovao zbog teritorijalnog spora sa Austrijom, kad je po nalogu Porte trebao ustupiti Austriji dio bosanske teritorije, odbio je i otrovao se rekavši:

»Baš vererim, bir taš vermen«, što u prevodu znači »S ramena glavu dajem, a kamena jednog ne dam«.[4]

Ova tvrdnja nije dokazana jer njegov savremenik kroničar mula Mustafa Bašeskija pobija ovu verziju.

Na uzglavnom nišanu sa vezirskom kapom stoji natpis u prozi na turskom jeziku:

»On (Bog) je vječan! Za časnu dušu umrlog i pokojnog Abdulah-paše bosanskog valije, silahdara, Bošnjaka vezira poput Asafa i gospodina, prouči Fatihu. Umro posljednjeg rebia I 1199«. (= 10. II 1785).[5]

Turci su u svim pokrajinama pa i u Bosni poklanjali veliku pažnju podizanju sahat-kula. To su tražili i propisi islama zbog potrebe tačnog mjerenja vremena za obavljanje vjerskih obreda i molitve.

Tako su i u Travniku izgrađene dvije sahat-kule. Jedna na Musali u Donjoj čaršiji, a druga uz Alibegovu džamiju u Gornjoj čaršiji.

Izgrađena je ispod gradske tvrđave, a visoko se uzdiže iznad Donje čaršije. Nismo sigurni kad je nastala, pretpostavlja se u 17. vijeku. Ploče koje se mogu pročitati (1226. i 1235. godina po hidžri) odnose se sigurno na vrijeme popravka musale. U najvećem požaru koji je zadesio Travnik 1903. godine sahat-kula je izgorjela jer je bila u gornjem prostorju građena od drvenog materijala. Kasnije je

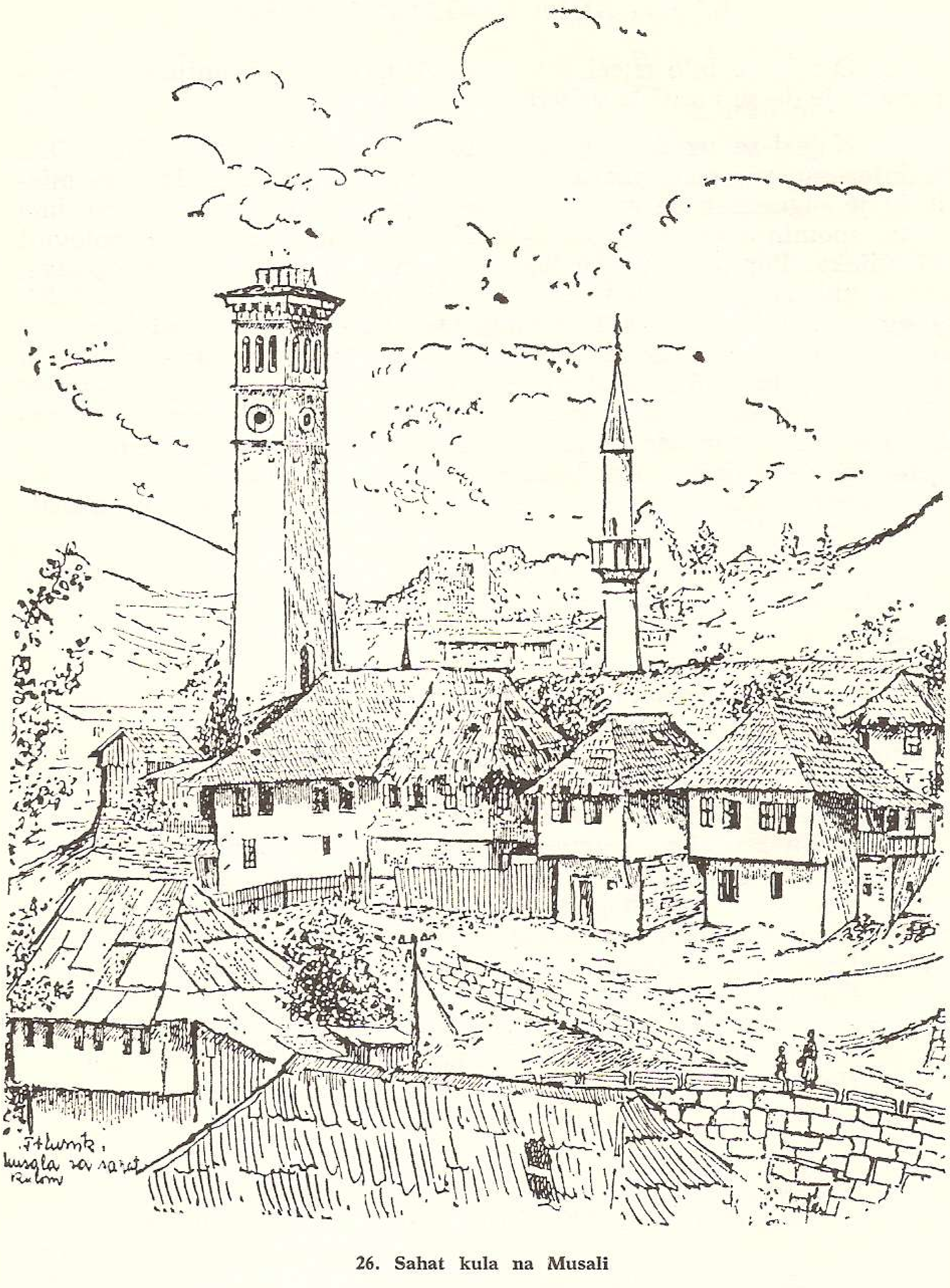

26. Sahat kula na Musali

obnovljena. Izmijenjen je gornji dio krova čime je izgubila od autentičnosti. Sahat-kula građena je sa kvadratnom osnovom od 3,60 m s visinom 15 m. Koliko dugo je služila svrsi, ni to ne znamo. U vrijeme bivše Jugoslavije gradska općina ju je nadzidala kamenim materijalom (sedrom) pa je dobila novi, evropski izgled. U nju je smjestila sirenu za oglašavanje protivpožarne uzbune.

SAHAT KULA U GORNJOJ ČARŠIJI

O njoj je bilo riječi u vezi sa Alibegovom džamijom, a napomenuto je da se i srušila usljed dotrajalosti.

Nalazi se uz Alibegovu džamiju uz samu glavnu ulicu. Ona je interesantan spomenik turske utilitarne arhitekture. Iako se misli da je sagrađena od sredstava Mehmed paše Kukavice, u izvorima se ne spominje kao njegova zadužbina. Nastala je u drugoj polovini 18. vijeka. Popravak je izvršen od strane Sulejman paše Skopljaka, što se vidi po ploči iznad vrata gdje je upisano njegovo ime i 1233. godina po hidžri, ili 1817. godina. Ova kula zidana je od kamenog materijala, kvadratnog je oblika od osnove do vrha, dimenzije su u donjem dijelu 4,10 x 4,20 m. Stepenice u unutrašnjosti su osvijetljene uskim prozorima u zidu. Ukupno ima 7 uskih prozora (mazgala) na različitim visinama. U vrhu kule, među simetričnim otvorima, bio je smješten sat. U požaru koji je zahvatio Gornju čaršiju 1855. godine, kula je bila oštećena, ali ju je dao popraviti hadži Alibeg Hasanpašić 1827. godine.

Natpis na ovoj sahat kuli dat je u pjesmi na turskom jeziku, evo njenog prijevoda:

»Bosanski valija, Asaf svoga vremena,
Imenjak Božjeg poslanika Sulejmana,
Učinio je da odzvanja tas njegova sata punim glasom,
Koji neka stalno povećava ugled njegova imena,
Uvijek je činio dobra djela ne mirujući ni sekunde,
I trošeći svoj imetak svakog časa.
Među brojnim njegovim djelima je evo i obnova sahat-kule,
Zbog čega postadoše vesela lica i srca Travničana.
Neka Istiniti svakog časa njegovim potomcima,
I dugi niz godina povećava bogatstvo i mir.
Dževher kronogram Arif objavi,
Promotri dokle dopire glas njegove sahat-kule,
Dobrotvor Sulejman paša Skopljak, vezir,
Sin Mustafa-paše, sina Ibrahima-pašina, bosanski valija
Neka mu Bog omogući svako dobro
I svima nek oprosti grijehe.
Godina 1233«.[6]

HAFIZADIĆA KUĆA

Nalazi se na glavnoj ulici (Titova 135). Ona je prva izgrađena na evropski način pa je bila jedna od najljepših kuća u Travniku. Sagrađena je u izmijenjenom romanskom stilu. Podigao ju je iz svojih sredstava Mađar liječnik dr. Kolontaj oko 1858. godine. Ovaj čovjek našao se u Travniku kao bjegunac poslije ugušene mađarske revolucije 1849. godine. Našavši kod Turaka u Travniku azil posvetio se liječničkoj službi, ali se bavio i novčarstvom na čemu je izradio i podigao ovu kuću.

Kuća je sazidana na jedan sprat (jednospratnica) od sedre, sa prozorima na luk. Upotrebljavana je i opeka. Kroz sredinu kuće prolazi dugački hodnik oko kojega su s jedne i druge strane stambene prostorije. Dimenzije kuće u prizemlju su 13,65 x 9,25 m.

U Travniku postoji vjerovanje da je u njoj stanovao i radio francuski konzul, što ne odgovara istini jer je konzul ostao u Travniku do 1814. godine, a kuća je podignuta znatno kasnije.

Obitelj Hafizadić je kupovinom došla u posjed ove kuće prije 1875. godine, a i danas u njoj stanuju njeni potomci.

Kulturnih spomenika u gradu, niti bližoj okolini ostalih vjerskih zajednica nema. Brojni katolici živjeli su u Docu, mali broj pravoslavnih u gradu i nešto više Jevreja. Katolička crkva u Docu i pravoslavna u gradu izgrađene su šezdesetih godina 19. vijeka, nemaju veći arhitektonski značaj. Veoma su skladnog stila zvonici dolačke crkve koji se vide iz Travničkog polja i sa nekoliko kilometara udaljenosti.

Jevrejska sinagoga na Ćabruši bila je vrlo jednostavan objekat koji je ličio običnoj obiteljskoj kući.

Tri su katolička groblja u Travniku i to: na Ilovači (danas zvano travničko) u Docu i na Bojni. Groblja su vrlo stara po upotrebi pošto je i stanovništvo starosjedilačko. Značajnijih sačuvanih spomenika nema. Ispitujući ova groblja pronašao sam jedan spomenik u Dolačkom groblju, za koga mislim da je najstariji. Ploča sa uklesanim križem e slovima je raritet po izradi. Na njoj sam otkrio u kamen udubljene brojeve (1711) pravilnog oblika koji su bili zarasli od nakupljenih gljivica i mahovine, pa ih je trebalo očistiti da bi se raspoznali. Spomenik je dobro očuvan, ali je dosta propao u zemlju. Nalazi se odmah na ulazu u groblje iz naselja. Upravo je u zapuštenom dijelu groblja gdje se više ne vrši sahranjivanje, što je dokaz da je i ovaj dio groblja najstariji.

Drugi nešto mlađi spomenik na ovom groblju potječe iz 1816. godine. Na njemu je sačuvan cijeli natpis:

»Na 20 rujna 1816 umri od kughe
Anna kči Marka Elegovicha
zaručnicza Joze Odicha«

Za pokojnicu se kaže da je umrla od kuge. Zaista kuga je harala u Bosni još u 19.vijeku. Epidemija kuge nazivana je i »mubarečija«.

Na ostala dva groblja nema sačuvanih starijih spomenika. Na Bojni je uz katoličko i Jevrejsko groblje sa mnoštvom lijepih spomenika. Već sam spomenuo najstariji Jevrejski spomenik na tom groblju datiran 1762. godine, što govori u prilog činjenici da su Jevreji u Travniku kao trgovci već od sredine 18. vijeka. Ostali spomenici su kasnijeg datuma.

Pravoslavno groblje nalazi se uz crkvu i nema važnijih spomenika.

Razumljivo da je islamskih spomenika u gradu dosta sačuvano, jer su solidno građeni. Imućni legatori nastojali su da preko njih ostave spomen potomstvu. Kršćani iako brojni, a siromašni i Jevreji manje brojni, ali dosta bogati, nisu mogli niti smjeli podizati veće objekte. Već po društvenom odnosu oni su bili ljudi manje vrijednosti te nisu smatrali ni za potrebno da ističu svoje postojanje nasuprot onih koji su ih sa prekorom gledali.

Vrijedno je spomenuti i travničke vodovode iz turskog vremena. Pošto grad obiluje mnogim izvorima, to je snabdijevanje vodom bilo lako i moguće riješiti.

Prvi travnički vodovod izgrađen je za stari grad prije 1699. godine, a za novi dio grada izgrađen je u 18. vijeku.[7]

Prvi vodovod dovodio je vodu s Bašbunara. Voda je išla otvorenim jazom ispod Kupila gotovo do tvrđave, a onda do Donje čaršije gdje se izlijevala u Lašvu. Funkcionirao je sve do nedavno Ko je sagradio ovaj vodovod, nema nikakvih sigurnih podataka. Bio je vrlo snažan jer je snabdjevao 31 uličnu česmu. Drugi vodovod sagradio je Mehmed paša Kukavica. Voda je dolazila sa Bašbunara kroz ulicu Prnjavor i završavala se pred Kukvičinom (Alibegovom) džamijom gdje je postavljena česma sa tri lule. Iz ovog vodovoda snabdijevane su i česme na Glavici i Prnjavoru. U Kukavičinoj medresi snabdijevan je i šadrvan ovom vodom. Nešto kasnije vodovod će biti proširen na Poturmahalu i dolazeći do poturmahalskog groblja gdje će snabdijevati još tri česme.

Voda je tekla drvenim cijevima (tomručima), koji su prilikom gradnje novog vodovoda otkopavani u veoma dobrom stanju.

Bašbunar je snabdijevao grad vodom preko vodovoda, a u gradu je korištena i voda zdravih manjih izvora u čaršiji. Najpoznatiji su: Jala, Hazna, Dokuza, Šumeće, Čabruša, Hendek, Fatmić, Sarajka, Studenac, Kenteš i dr.

Za austro-ugarske uprave podignut je vodovod 1893. godine, koji još služi u nekim dijelovima grada.

Za svaku džamiju dovođena je voda. To je bila potreba za obavljanje vjerskih obreda. Tako su uz džamije nicale česme i šadrvani. Legatori i graditelji česama nastojali su da budu originalni. Tako imamo česme vrlo različite izrade. Većinom su u obliku kvadrata sa kamenim nadsvođem. Ispred nje na dotoku vode je zidano korito ili načinjeno od isklesane stijene sa udubljenjem. Dovod i odvod vode je ukopan i regulisan prema nižem terenu. Voda je isticala kroz olovnu cijev napravljenu u obliku lule. Neke česme imale su i više lula, što je zavisilo od količine vode koju je davala. Nad lulom je obično stajao natpis dobrotvora koji ju je podigao, na čiju čast i s kojom svrhom. Zaključak natpisa je najčešći da služi vjerskim obredima, putnicima i namjernicama da ugase žeđ. Voda iz česme neprekidno je tekla. Imala je i svoga pazitelja koji je za njeno održavanje dobivao nagradu iz sredstava njenog vakufa ili drugih namjenjenih sredstava u korisnosne svrhe.

U Travniku je pored džamijskih česama i šadrvana bilo još dosta česama za javnu upotrebu koje su služile sve do nedavno. Prema jednoj procjeni u gradu je stalno ili povremeno radilo (što uz džamije, a što na drugim mjestima) oko 38 ovih objekata. Pošto je Travnik bogat zdravom vodom to su njegove česme i dekorativni šadrvani bili poznati na dobru i daleku glasu.

ZABILJEŠKE

1. Mehmed Mujezinović, Turski natpisi u Travniku i njegovoj okolini, Orijentalni institut u Sarajevu, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sv. XVI — XVII, 1966 — 67, Sarajevo 1970, str. 214.
2. M. Mujezinović, op. cit., str. 226.
3. M. Mujezinović, op. cit., str. 223
4. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit., str. 106.
5. M. Mujezinović, op. cit., str. 202.
6. M. Mujezinović, op. cit., Sv. XIV — XV, 1964-65, str. 174.
7. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op cit., str. 94.

POŽARI

Moram spomenuti da nažalost, mnogi značajni spomenici kulture nisu dočekali naše vrijeme. Oni su najčešće stradali od požara. a manje od nebrige građana. Najviše su stradavale drvene građevine. Kad bi se zapalile, nije se mnogo moglo učiniti na njihovom spasavanju. Protupožarna tehnika bila je slaba i nerazvijena premda su vlasti nastojale da je usavrše i unaprijede. Ni vrlo stroge kazne za nepažnju pri upotrebi vatre nisu mnogo pomagale. Požari su često izbijali.

O požarima prije 19. vijeka nema sigurnijih podataka. Prema nekim nagovještajima bili su česti u Osoju, Poturmahali i Pašamahali. Tačniji podaci o požarima počeli su se navoditi tek u 19. vijeku.

— 1815. godine izgorjela je Ćamilija džamija koju će nakon godinu dana obnoviti Sulejman-paša Skopljak, pa će po njemu dobiti naziv Sulejmanija. Izgorjele su i sve kuće oko nje.

— 1827. godine izgorio je veći dio Gornje čaršije. Tad je izgorio Kukavičin vakuf i mekhema sa vrlo dragocjenom arhivom.

— 1856. godine vatra je ponovo zahvatila Gornju čaršiju te je izgorjela Kukavičina džamija i oštećena sahat-kula.

— 1869. godine opet gori Gornja čaršija i nestaje 5 kuća.

— 1870. godine izgorjela su u istoj čaršiji 24 dućana.

— 1874. godine na istom području požar je uništio 1 kovačnicu, kasapnicu, berbernicu i 2 kafane.

— U posljednjem požaru, pred austro-ugarsku okupaciju 1878. godine, izgorjela je topnička kasarna.[1]

— Jedan od najvećih požara zahvatio je Travnik u ljeto 1903. godine. Požar je izazvala iskra od lokomotive koja je pala na štalu Dervišbega Hadžialića u blizini medrese kod željezničkog mosta na ulazu u grad s istočne strane. Požar se vrlo brzo širio područjem donjeg grada; Šumećom, Osojem, Varošem i čaršijom, pa su gotovo do temelja izgorjele ulice: Tabića Mahala, Đikin sokak, Varoš, Čatali, Trpedžik i Zulići. Širenju ovog uništavajućeg požara doprinosio je i jak vjetar. Zbijenost drvenih kuća onemogućavala je njegovo lokaliziranje premda je angažirano mnogo ljudi da ga obuzda. Tako, su, pored vatrogasnog društva iz Travnika, uz pomoć pritekla sva društva iz okolnih mjesta: Jajca, Zenice, Sarajeva kao i mjesni austrijski garnizon i jedna vojna jedinica pionira iz Sarajeva.

Borbu s požarom otežala je i nezgoda kad je u podrumu Travničana Ive Božića eksplodiralo jedno bure alkohola. Eksplozija je dala maha bržem širenju vatre i na kuće koje nisu odmah bile zahvaćene prvom stihijom.

Prema bilješci Mihovila Mandića, u požaru su tada izgorjele 582 kuće sa 329 nuzgrednih zgrada, 60 dućana, 7 džamija i 1 sinagoga.[2]

Ovaj požar mnoge je građane ostavio bez krova nad glavom i bez cjelokupne imovine. Pogorjelci su privremeno smješteni u prazne vojne barake. Iz pomoći koja je prikupljana sa svih strana, biće većini kasnije izgrađene skromne kućice. One koje su bile uz željezničku prugu i izgrađene o trošku željeznice, pokrivene su limom kako ne bi opet došlo do požara.

Pošto su ostali bez imovine i dućana trgovci i zanatlije, prikupljena je posebna pomoć njima i za tu svrhu osnovan je specijalni fond. U ovaj fond prikupljeno je oko 30.000 kruna u zlatu.

Naročito je bila izdašna pomoć gradske općine koja je svima pogorjelcima davala besplatnu drvenu građu, kamen, pijesak i osiguravala prevoz ovoga materijala. Oslobođeni su bili i poreza na kuće 10, a neki siromašni i na 20 godina.

Novčana pomoć je brzo prikupljena što je potrebno istaći kao vrijedan primjer ljudske solidarnosti. Od 1903. do 1906. godine prikupljeno je oko 500.000 kruna u zlatu i tako su makar zaliječene rane ove teške katastrofe.[3]

I u ovom požaru stradali su kulturni objekti, a u privatnim zbirkama begova značajna arhivska i pisana dokumenta turskog perioda.

ZABILJEŠKE

1. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit., str. 51 i 52.
2. M. Mandić, op. cit., str. 78.
3. Spomenica Dobrovoljnog vatrogasnog društva Travnik, Travnik 1959. godine, str. 26.

PRVI STRANI KONZULI U TRAVNIKU I BOSNI

Pored vezirske rezidencije Travnik će postati koncem 18. vijeka značajan za Bosnu i Hercegovinu i kao sjedište prvih konzula. Do osnivanja konzulata došlo je upravo zbog političke situacije u tadašnjem svijetu u kojem se Napoleon borio za osvajanje Evrope.

Koncem 18. i početkom 19. vijeka turska država je oslabila. Njena slabost izazivala je osvajačke apetite njenim moćnim susjedima, naročito Austriji i Rusiji. Sjeverne granice Turske, prema Austriji, bile su ustaljene upravo na našem području, oko Save i Dunava. Bosna, kao turska pokrajina, našla se na periferiji otomanskog carstva i kao najistureniji njen dio prema »daurima«.

Nagli uspon Francuske za Napoleona povećao je interes Francuza za Tursku. Sama Francuska, u sukobu sa Engleskom i sprovodeći »kontinentalnu blokadu« došla je u nepovoljnu privrednu situakciju. Engleska je bila nadmoćnija na moru, kontrolirala je pomorsku trgovinu, pa je Francuska morala tražiti kontinentalne veze sa Istokom. Međutim, pošto je Austrija Požunskim mirom 1805. godine izgubila Dalmaciju, a Šenbrunskim mirom 1809. godine i Istru. Goricu i sve druge zemlje uz Jadransko more, Francuska je od ovih naših zemalja kojima će priključiti Sloveniju i dijelove Hrvatske, formirala jedinstvenu upravnu oblast pod nazivom »Ilirske provincije«. Ova nova francuska pokrajina će postati najbliži susjed Turske. Upravo preko Ilirskih provincija i Italije, koja je također pod njenom vlašću, Francuska je uspostavila kopneni trgovački put između Istoka i Zapada. Tako je Bosna i Hercegovina dobila izuzetno veliki značaj. Političko-ekonomska situacija u kojoj se našla Francuska, dovešće do otvaranja prvog stranog diplomatskog predstavništva u Bosni.

Francuska diplomacija nastojala je da iskoristi prijateljske odnose s Turskom i da tako ostvari svoje interese, koji su bili suprotni austrijskim nastojanjima za hegemonijom na Balkanu i njenom daljnjem širenju prema Istoku. Ona je prinuđena da traži novo tržište, naročito poslije sedmogodišnjeg rata (1756 do 1763. godine) koji je vodila Engleska protiv Francuske i Španije. U ovom ratu i Francuska i Španija bile su poražene. Engleska je mirom u Parizu 1763. godine dobila od Španije poluotok Floridu, a od Francuske njene kolonije u Indiji, Kanadi, dolini rijeke Ohaja i lijevu obalu rijeke Misisipi. Gubitak ove sirovinske baze teško će pogodi-

ti njenu privredu. Narasle potrebe industrije tražile su sve više jeftinijih sirovina. Na Balkanskom poluotoku, posebno u Makedoniji i Grčkoj, koje su pod turskom vlašću, nabavljala je još od ranije preko Beograda Austrija mnoge sirovine: pamuk, vunu, kožu, loj, suho meso, vosak, rude... Na ovom tržištu pojavila se Francuska kao prijatelj Turske. Francuzi postaju opasni konkurenti austrijskim trgovcima, a nastoje da ih postepeno istisnu. Pošto je trgovina preko Beograda bila ugrožena početkom 19. vijeka, jer je izbio prvi srpski ustanak 1804. godine, to će trgovci tražiti novi, sigurniji put, pa će biti izabran bosanski pravac.

Francuzi su vrlo oprezno pristupili diplomatskom poslu u Bosni nastojeći da ne izazovu sumnju i podozrenje turskih vlasti. Zato su prvo otvorili »Konzularnu agenciju«.

Prijedlog za otvaranje Konzularne agencije u Travniku dao je francuski konzul u Carigradu Marie Descorches (Dekorš) 1793. godine, koji je inače bio poznat kao vrstan diplomata. Agencija je radila sve do 1797. godine, kad je ukinuta. Osiguravala je prenos pošte između Turske i Francuske i organizirala putovanje mnogih Francuza koji su putovali u Carigrad i iz Carigrada. Postepeno se razvija i promet pa se prenosi razna roba sa Istoka i Zapada. Razmjena je trebala i Francuskoj i Turskoj. Na čelo ove agencije bio je postavljen Marko Brier (Marko Bruere Desrivaux) sin dugogodišnjeg francuskog generalnog konzula u Dubrovniku.[1] On će na ovoj dužnosti ostati četiri godine tako da se njegov diplomatski rad u Bosni poklapa s vremenom postojanja ove agencije.

Za Marka Briera Slavko Ježić u Hrvatskoj književnosti kaže, da je hrvatski-dubrovački pjesnik.

»Rodom Francuz, ali odgojen u Dubrovniku, gdje mu je učiteljem bio Đuro Ferić; možda je učio i u Italiji. God. 1793, već je u diplomatskoj službi revolucionarne Francuske. Kao konzularni činovnik u Travniku, organizira poštansku službu između Carigrada i svoje domovine. Tu se oženio (moja primjedba, u Travniku) obrtničkom kćerkom Katarinom Hodić.«[2]

Iz preporuke za postavljanje Briera za konzularnog činovnika u Travniku, koju je dao Dekorš ministru vanjskih poslova u Parizu, vide se njegove osnovne dužnosti:

»1. Budući da zna »ilirski jezik« on će dobro voditi poštu i slati je u oba pravca.

2. Nastojaće proniknuti u tajne turske politike i u raspoloženje stanovništva Bosne. Da stekne povjerenje mjesnih vlasti, prividno će se baviti trgovinom.

3. Bosna je trgovački od Francuza zanemarena, a mogla bi biti dobro tržište i sirovinska baza. Brier će slati cijenike raznih artikala i druge podatke o privredi.

4. Sakupljaće pažljivo sve vijesti do kojih dođe; iz Hrvatske, Dalmacije i Albanije. Naravno, pomagaće sve Francuze koji po službenu ili privatnu poslu navrate u Travnik. Dok mu Ministarstvo vanjskih poslova ne odredi plaću, plaćat će ga izravno Dekorš. Najbolje mu je slati novac preko njegova oca ili druge osobe iz Dubrovnika.«[3]

Po preporuci Dekorša postupila je francuska vlada. Brier je revno ispunjavao svoje dužnosti i učinio velike usluge Francuzima koji su dolazili u Bosnu. Koristio je svojoj zemlji. On je razvio dobrosusjedske odnose tadašnjih turskih zemalja sa Francuskom i unaprijedio trgovačke veze sa Dubrovnikom iz koga je došao. Iz pisma koje je iz Travnika pisao sam Dekorš 26. marta 1793. godine u Dubrovnik svome prijatelju Tomi Baselji, očito je da se i sam francuski konzul u Carigradu trebao založiti kod turskih vlasti da se poveća izvoz robe preko Dubrovnika za Francusku.[4]

Konzulat je bio otvoren 1806. i radio je do 1814. godine — do pada Napoleona. Dakle, konzulat je otvoren 9 godina nakon ukidanja agencije. Za konzula je bio imenovan Pier David (Pierre David) 12. maja 1806. godine.[5] Dekret o imenovanju potpisao je Napoleon istog dana u Sen Kludu, postavljajući ga za francuskog konzula u Bosni sa sjedištem u Travniku. Konzulat, kao i ranija agencija, bili su otvoreni u Travniku, jer je sjedište vezira, a nalazio se na vrlo važnom prometnom putu koji je vodio od Splita preko Livna u Sarajevo, kao i Trsta, Zadra, Bihaća, Kostajnice, Banja Luke, Travnika Sarajeva, dalje na Istok. Francuska je preko »Ilirskih provincija« susjed Turske, zato koristi ove prometnice. Pier David će ostati sve do kraja konzulata, odnosno do pada Napoleona 1814. godine. U službi se istakao kao vrlo vrijedan i sposoban diplomata. U diplomatskoj službi nalazio se i prije ovoga postavljenja pa je bio diplomata po profesiji. Ranije je radio u ministarstvu spoljnih poslova, zatim kao sekretar u raznim poslanstvima i otpravnik poslova. Imenovanje ovako sposobnog čovjeka za konzula, govorilo je o važnosti njegove misije u Bosni. Od njega su dobrim dijelom zavisili planovi Francuske u odnosu na Tursku.

Iako je konzulat ranije otvoren, konzul je stigao u Travnik 17. februara 1807. godine. Stigao je samo sa ličnom pratnjom bez drugih službenika. U decembru 1807. godine doći će i sekretar konzulata Šomet de Fose (Chaumette des Fosses) sa dva tumača koji će o Travniku ostaviti dosta značajnih podataka iz ovog vremena. Konzul je bio od vezira Husrev Mehmed — paše vrlo lijepo primljen. Mehmed-paša je bio poznat kao obožavalac Napoleona i njegovih pobjeda u Evropi. Znao je nešto i francuski pa je kontakt bio još prisniji. Vezir je čak na prijemu, koji je priredio u čast njegova dolaska, darovao konzula i njegovu pratnju kabanicama što je bio znak dobrodošlice i posebna prijateljstva.

O dočeku kod bosanskog vezira sav oduševljen piše David u svom izvještaju od 22. februara 1807. godine ovo: »Mehmed-paša pripremio nam je u svom dvoru najljepši doček što se dade zamisliti te je iskazao najveće počasti našoj otadžbini. Pri dolasku i pri povratku pratila nas je njegova straža. On je dao ispaliti 14 topovskih hitaca. Posadivši nas do sebe, on nam je ponudio kave, šerbeta, ćibuk itd. Na koncu audijencije paša mi je darovao kabanicu od krzna samura, a Pukvil-u (pouqueville) kabanicu od kokumskog krzna. Momcima od naše pratnje darovao je također odijela. Vaša preuzvišenost znače bolje od ikoga procijeniti počast, koja je time iskazana francuskom imenu. Mehmed-paša razumio je veliki dio govo-

ra, što sam ga na nj upravio, još prije nego je taj govor preveden, pa je svakog puta, kad sam izgovorio ime Napoleona, njegovo lice otsijevalo izrazom udivljenja i radosti.«[6]

Dok je prijem kod vezira bio vanredno srdačan, u istom izvještaju konzul kaže, da je prijem od naroda sasvim suprotan: »... Sjajni doček što mi ga je paša pripremio nije ipak spriječio neke ovdašnje stanovnike, da me susretnu na ulici malim pogrdama i da mi dadu naziv, što ga obično daju kršćanima (đaur)...«[7]

Iste godine, u novom izvještaju od 28. maja, ponovo se tuži na odnos građana i prilike u kojima se nalazi, pa će zbog toga slijedeće godine privremeno napustiti Travnik, ali će se brzo vratiti i nastaviti svoju misiju. U ovom izvještaju piše:

»... Narod me još ne napada samo stoga, jer se boji vlasti, ali me zato javno i glasno proklinje, pošto misli da je cilj moga poslanstva, da mu se otme sve što ima i da se istjera iz zemlje. Ni moja obazrivost, ni novac što sam ga razasuo, ni gorljivost kojom idem na ruku Turcima u njihovim poslovima sa zemljama Njegova Veličanstva, ni moja odlučnost u izvjesnim prilikama, ni moja opreznost u drugim pa napokon niti ista milost, što ju uživam kod vezira, ne mogaše svladati osjećaje nepovjerenja i mržnje što ih ovdašnji stanovnici imaju prema meni. Ja ću ostati na ovome mjestu sve dok me silom ne protjeraju ili dok se Njegovom Veličanstvu ne prohtije da me pozove, a neka znade Vaša Preuzvišenost, ovaj je moj položaj najteži što ga može osamljen čovjek zauzimati, najopasniji za jednog oca obitelji, a uz to skopčan s najvećim trškovima i neprilikama.«[8]

I pored ovakvih prilika u kojima se nalazio, francuski konzul bio je vrlo aktivan i snalažljiv. Pored praćenja situacije u Bosni i Turskoj nastojao je da razvije dobre odnose između tadašnjih turskih i francuskih zemalja. O stanju u zemlji, prilikama i drugim značajnim događajima sa područja Turske, poslao je oko 500 raznih izvještaja i nekoliko vrlo značajnih biltena o političkim i ratnim novostima. David je ispunio i svoj glavni cilj i zadatak po datoj instrukciji tj. uspostavljanja trgovačkog puta preko »ilirskih provincija« i turskih zemalja za Istok. Ovim putem koji je vodio od Carigrada preko Soluna, pa preko Skoplja, Novog Pazara, Sarajeva, Travnika, Banja Luke do Kostajnice, koja je bila na tadašnjoj tursko-francuskoj granici, zatim preko »Ilirskih provincija« Trsta, Sjeverne Italije za Francusku obavljan je trgovački promet. Ovaj dugački kontinentalni put za Levant i obratno spasio je Francusku u političkoj situaciji u kojoj se našla, osiguravši joj dovoljne količine pamuka i dr. sirovina. Kostajnica, na granici, dobila je ulogu carinskog grada. U njoj su zaustavljene mnogobrojne karavane, utovarana roba, vršeno raskuživanje robe, stoke i ljudi, i pošte sa Istoka, zbog zaštite od zaraznih bolesti. U njoj su bila izgrađena velika stovarišta za robu, karanteni za putnike i stoku, kao i lazareti za bolesne i preventivu. Ovim »pamučnim putem« uvožena je u Francusku gotovo polovina godišnje potrebe pamuka. Najveće količine bile su iz okoline Soluna, Smirne, Sereza i Trikale, pa su tako ublažene posljedice blokade. Fran-

cuzi će postepeno proširiti uvoznu listu i drugih roba potrebnih svojoj industriji, pa će uvoz biti proširen na kožu, krzno, devinu i koziju dlaku, opijum, duhan, kavu, rude (naročito bakar) i dr. Stjecište velikih količina robe postaje i Solun u kojem se razvija i krijumčarenje sa robom iz Engleske i njenih kolonija. I Sarajevo, kao najveći zanatski i trgovački centar u Bosni, ima velike koristi od ove trgovine. U njemu je otvorena velika francuska trgovačka kuća i francuski han za trgovce i putnike koji su se poslom ovdje često zadržavali. Oživljena trgovina unaprijedila je i razvoj zanatstva, pa će u razmjeni biti od sve većeg značaja i domaća roba.

Pošto je Austrija imala svoje osvajačke planove prema Bosni i Hercegovini, to je nerado gledala na širenje francuskog uticaja u ovim pokrajinama turskog carstva, pa je i ona požurila da otvori svoj konzulat. Sultan je dao pristanak i konzulat je otvoren 1807. godine.

Za prvog austrijskog konzula postavljen je potpukovnik Josip Miteser (Josip Mittesser). Njegov dolazak u Travnik vjerovatno je bio ometen od francuskog konzula. Ovaj je u njemu gledao rivala koji služi interesima sile čiji su ciljevi bili oprečni francuskim interesima. Pier David je uspio podmititi derventskog krajiškog kapetana da mu odmah ne dozvoli ulazak u zemlju samo na osnovu carskog berata i fermana. Kapetan je tražio putnu ispravu koju je trebala da izda i kancelarija bosanskog vezira u Travniku. Premda je vezir hitno uputio tatarskom poštom propusnicu za konzula na granicu, kapetan ju je prikrivao i tako, za mito, zadržao austrijskog konzula gotovo 2 mjeseca.[9] Vezir je poveo istragu povodom ovoga ne baš milog slučaja, ali se derventski kapetan branio da je vezirovu putnicu zaturio. Na tome se spor i završio.

Prijem austrijskog konzula kod bosanskog vezira bio je po utvrđenom ceremonijalu, ali nešto hladniji i manje prisan nego prijem francuskog konzula. To je razumljivo već zbog toga, što je uloga Austrije u ovo vrijeme u Evropi bila podređena Napoleonu, pa je i turska politika prema ovoj zemlji bila drukčija.

Muslimanski svijet je na oba konzula i na njihov rad u Travniku gledao sa podozrenjem jer je naslućivao teži položaj zemlje u kojem se našla okružena moćnim kršćanskim državama.

Odnos između austrijskog i francuskog konzula nije prijateljski, iako su nastojali da kamufliraju neprijateljstvo. Sukob interesa jedne i druge sile na ovom našem području, dominiraće njihovim odnosima i vladanjem na ovom za njih barbarskom dijelu Evrope. Poslije posjete veziru, austrijski konzul se ne predstavlja i ne upoznaje sa svojim francuskim kolegom. Kako opisuje nobelovac Ivo Andrić u Travničkoj hronici, austrijski konzul traži poznanstva drugih ličnosti:

»Novi austrijski konzul posetio je najpre dvojicu najuglednijih begova i apostolskog vizitatora koji se u to vreme slučajno nalazio u manastiru Gučoj Gori, pa tek onda svoga francuskog kolegu. Davidovi agenti pratili su ga u stopu prilikom tih poseta i javljali o njima sve što su saznavali, a izmišljali i dodavali ono što nisu mogli da saznaju. Ali iz svega se ipak jasno naziralo da austrijski

konzul želi da poveže sve one koji su protiv francuskog konzula, da to radi oprezno i neupadljivo, ne govoreći nijedne reči protiv svoga kolege i njegovog rada, ali primajući sve što drugi imaju da kažu. On je čak sažaljevao svoga kolegu koji mora da predstavlja jednu vladu koja je nikla iz revolucije i u osnovi je bezverska. To je govorio katolicima. Kod Turaka je opet žalio Davila što mu je u deo pao neblagodaran zadatak da pripremi postepeno prodiranje francuskih trupa iz Dalmacije u Tursku i da tako u ovu mirnu i lepu Bosnu unese sve muke i nezgode koje vojska i rat donose.

Jednog utornika, tačno u podne, fon Miteser je najposle učinio svoju posetu Davidu.«[10]

Austrijski konzul nastoji da svoj položaj učvrsti preko franjevaca i da proširi utjecaj na katolički puk. Zato je imao i više realnih izgleda, budući da je Austrija već od ranije uplitanjem u bosansko-hercegovačke prilike, preko klera, obećavajući skoro oslobođenje, vezala katolički narod za svoje interese. Njegova prednost pred francuskim konzulom bila je još u tome što je on poznavao jezik naroda pa su njegovi kontakti sa istaknutim građanima bili lakši i češći. On je napisao nekoliko značajnih dokumenata o stanovništvu, gradu i njegovim znamenitostima.

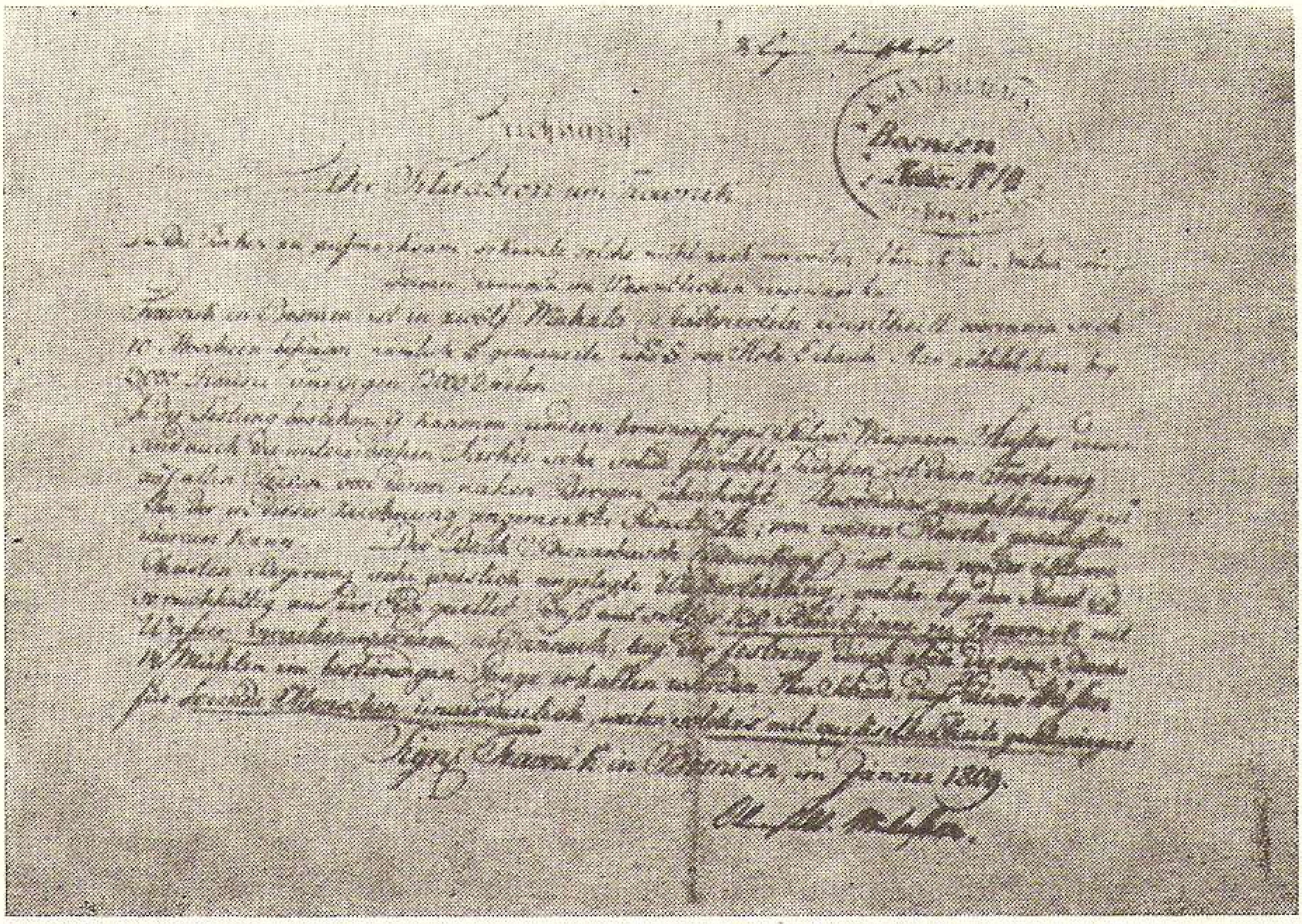

27. Miteserov opis travničke tvrđave

Miteser ostaje u Travniku do 1811. godine, kad ga zamjeni Aleksandar Paulić (Paulich). On se posebno istakao praćenjem trgovačkog prometa između Francuske i Turske preko Travnika. Slao

je o tome opširne izvještaje. U vrijeme njegovog konzulstva dogodili su se vrlo značajni politički događaji. Poražen je Napoleon, povučen je i francuski konzul, a na političku pozornicu stupa Austrija, skupa s Rusijom, kao prvorazredne sile. Održava se i Bečki kongres 1814. godine, koji stvara novu političku kartu Evrope i učvršćuje apsolutističke monarhije. Duša novog poredka postaje austrijski ministar Meternih koji, preko svoga konzula u Bosni, nastoji osigurati austrijske dalekosežne interese.

Paulić je ostao konzulom do 1817. godine kad ga je zamjenio pukovnik Jozef Simbšen (Josef Simbschen) i na toj dužnosti proveo do 1820. godine. Međutim, zbog sukoba sa bosanskim vezirom Dželaludin-pašom, biće smjenjen, a konzulat zatvoren dekretom cara Franje, 26. márta 1821. godine.[11]

Spor konzula sa vezirom izbio je zbog konzulovog zahtjeva za kontrolom granice i preduzimanjem sigurnosnih mjera za sprečavanje zloupotreba naročito krađa i malih pograničnih sukoba. Naime, konzul je optužio turske graničare za štete i krađe koje su na granici pričinili njegovim ljudima. Vezir je te optužbe protumačio kao laži i petljanije. Tražio je da se konzul uputi na granicu i da se provjeri istinitost njegovih navoda. Kako konzul ovo naređenje nije mogao prihvatiti bez odobrenja svoje vlade spor se još zaoštrio. Dželaludin je zaprijetio konzulu da će u protivnom prekinuti s njim svaku daljnu suradnju. To je spor još više kompliciralo. Kako je vezir bio vrlo nagal i nepovjerljiv čovjek, a naročito prema strancima, tako se ponio i u ovom sukobu sa austrijskim konzulom. Sam konzul opisao je ovaj spor u svom izvještaju podmaršalu baronu Radivojeviću od 2. jula 1920. godine:

»Vaša exelencijo!

Upravo se vraćam od vezira Dželaludin-paše, koji me je danas po jednom kavazu dao dozvati sebi. Nakon uobičajenih pozdrava nagovori me on ovako: Jučer sam Vam poslao Sulejman efendiju da Vam izruči moje zadnje naređenje — naime, da će se komisionalni očevidi obaviti na granici, stoga Vi imate nalog držati se u pripravnosti i odmah iza Bajrama otići na granicu. Danas sam Vas pozvao sebi da Vam to i opet lično ponovim i naredim, da se idućih dana uputite na granicu. Toliko Vam imam da kažem — a svaki je odgovor ili rasprava o tome sasvim izlišna. Začuđen ovakvim tonom odgovorio sam Veziru, da on mora uvidjeti, da sam ja konzul i to postavljen sa Previšnjeg mjesta i da bez naročitog naloga mojih predpostavljenih ovo mjesto ne smijem napustiti niti se uputiti na granicu. Upozorio sam ga, da moram najprije jedan izvještaj podnijeti i sačekati nalog od koga će ovisiti, da li ću se smjeti uputiti na granicu. Na ovo odgovori mi Vezir bijesno slijedeće: Vi ste mi usmeno i pismeno saopćili, da Vi imate u Vašoj ruci sve štete pobilježene koje su Vašima ljudima učinjene kao i sve sigurnosne mjere, koje se imadu za buduće preduzeti. Sve će se te stvari i prijepori na licu mjesta na granici izviditi, raspraviti i riješiti, te sam ja u tu svrhu odredio moje punomoćnike, koji će ovih dana otići na put.

Kapetani su mi svečano obećali, da će sve učiniti prema dosadašnjim propisima i traktatima kako je uobičajeno na granici i komšiluku i sve po redu izviditi. Ako dakle Vaši podnesci nisu lažni (jalan!) da ste Vi za te stvari određeni, onda Vam ja nalažem, da odmah odete na granicu, jer ću inače to Vas uvjeravam, poslati smjesta tatarina u Carigrad i javiti da su sve Vaše dojakošnje pritužbe bile samo petljanije i laži... Još mi jedanput oštro zapovijedi da idem na granicu, a ako ne poslušam da više sa mnom neće imati posla«...

Na kraju ovoga izvještaja koji je vrlo opširan i u kojem su navedeni strogi prigovori konzulu od strane Dželaludin-paše, konzul piše: »Pošto je Vezir kapriciozan, da svoju samovolju provede i pošto je nemoguć daljnji saobraćaj s njime, jer su na ovaj način sve veze između mene i ovdašnje vlade prekinute, to molim da dalnje upute, i da se ovaj slučaj izvoli na Previšnje mjesto javiti. Ujedno sam prisiljen da primjetim, ako ovaj brutalni i neodgovorni te kao nasilnik poznati vezir, koji je kadar sve i sva učiniti, nastavio bude mene terorizirati eventualno otvoreno napasti ili izrugivati, to bi, da se uklonim eventualnom nasilju, da ne dođe do skrajnjega, najbolje bilo da se vratim u Kostajnicu ,da tamo očekam dalnje naloge, ako isti međutim nisu stigli.[12]

Konačan epilog ovoga spora bio je zatvaranje konzulata u Travniku, na prijedlog ministra Meterniha. Pravi razlog za zatvaranje konzulata nije naveden, nego se u odluci od 1821. godine spominje, da je Bosna prestala biti zemlja tranzita, što je i činjenica. Pošto su prestali ratovi, obnovljeni su stari pomorski i kopneni trgovački putevi s Istokom. Uzroci zatvaranja konzulata u Travniku, pored sukoba konzula Simbšena sa vezirom Dželaludin-pašom, leže i u politici Austrije prema Turskoj, Austrija postaje sve agresivnija. Međutim, Austriji će biti od interesa da obnovi svoj konzulat pa će na tome poraditi kod Porte koja će ponovo dozvoliti njegovo otvaranje. Četvrti austrijski konzul Atanasković koji je ranije bio u Travniku kao pomoćnik konzula Simbšena, došao je u Travnik 26. februara 1850. godine. On je ovdje vrlo kratko ostao, do 2. septembra iste godine kad je preselio u Sarajevo, navodno jer nije našao pogodnu zgradu za smještaj konzulata i za stanovanje. On je u Sarajevu kao konzul službovao sve do svoje smrti 1857. godine.

Kad je otvoren austrijski konzulat, pored francuskog, austrijski konzuli su nastojali da na svaki način spriječe francuski uticaj na ovom području pa su u toj borbi pribjegavali raznim sredstvima. Nastojali su da ometu uspostavljene trgovačke veze i pomute prijateljske odnose između Turske i Francuske. Oni su intrigirali protiv Francuza kod vezira, širili neistinite vijesti o mogućem napadu Napoleonove Francuske na Tursku, o podjeli Turske, o invaziji na Bosnu iz graničnih zemalja »Ilirskih provincija« itd. Ovakvim radom, često i špijunskim akcijama austrijskog konzula, odnosi među konzulatima sve su više zaoštravani. Naravno da je sličnim mjerama parirao i francuski konzul. No austrijski je konzul imao na raspolaganju znatno veća novčana sredstva pa je njegovo djelovanje bilo šire i uspješnije. U široku špijunsku mrežu angažovao je mnogo trgov-

ce, građane, putnike, te i svoja kamuflirana vojna lica. Tako su, radeći u Travniku, prikupili mnoge podatke političkog, privrednog i vojnog značaja.

Sukob konzulata u pogledu ostvarenja njihovih postavljenih ciljeva, pretvorio se u mali diplomatski rat. Taj nazovi rat vodio se za veći prestiž i uticaj u Bosni i u Turskoj, za uticaj na narodne mase i za sklonost vezira politici jedne ili druge strane. Na njihove odnose imala je odraza i politička situacija u cijeloj Evropi, kao i položaj njihovih zemalja u tim prilikama. Poraz Austrije od strane Napoleona 1809. godine i ulazak Napoleona u Beč bila je gorka pilula za austrijskog konzula Mitesera. Ženidba Napoleona sa austrijskom princezom Marijom Lujzom i formalno izmirenje Francuske i Austrije popravilo je konzulske odnose. Poraz Napoleona značio je konačan trijumf austrijskog konzula. Francuski konzulat je postao suvišan i nepotreban, pa je uskoro, 1814. godine bio zatvoren. David se samovoljno i prije rješenja o zatvaranju konzulata vraća u Francusku. Ostavlja u Travniku Cezara D'Avnu (Cesar D'Avenat) do konačnog rješenja sudbine konzulata. Prije nego je stigao u Pariz, konzulat je ukinut, a on je i dalje zadržan u diplomatskoj službi. Uskoro je bio postavljen za konzula u Napulju, a zatim u Smirni. Nešto kasnije napušta Travnik i otpravnik poslova koji odlazi na diplomatsku službu u Carigrad. Na putu u Carigrad predao je arhivu travničkog konzulata francuskom konzulu u Solunu.

Dok je u Travniku boravio francuski konzul i dok je Francuska bila moćna i snažna država, austrijski konzul bio je u njegovoj sjenci, manje značajan, nezapažen, a i manje cijenjen od turskih vlasti. S propašću Napoleona porasla je uloga austrijskog konzula koji vrši sve uspješniju propagandu za Austriju. Konačan cilj Austrije bio je osvajanje Bosne i Hercegovine, pa su joj vojni podaci o turskoj snazi i raspoloženju narodnih masa od prvorazrednog značaja. Zato su sva tri austrijska konzula u Travniku bila vojna lica i to viši oficiri.

Političke promjene dvadesetih godina 19. vijeka i otvoreni sukobi interesa velikih zemalja, te austrijska istočna politika prema Turskoj, doveše do konačnog ukidanja konzulata u Travniku, francuskog 1814, a zatim austrijskog 1821. godine.

U Travniku se pamte konzulska vremena. Iscrpno ih je opisao Ivo Andrić. U dobrom stanju se održavaju i kuće u kojima su živjeli i radili prvi strani konzuli u Bosni i Hercegovini.

ZABILJEŠKE

1. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit., str. 121.

2. Slavko Ježić: Hrvatska književnost, Naklada A. Velzek, Zagreb 1944. god., str. 165. Ježić kaže za Marka Briera da je posljednji nešto značajniji dubrovački pjesnik. Piše desetercem i dikcijom narodne pjesme.

3. Žarko Muljačić: Francuski diplomati u Bosni 1793. godine i osnivanje francuskog konzulata u Travniku, God. istorij. društva BiH, Sarajevo 1954. god., st . 315.

4. Žarko Muljačić, op. cit., str. 311 i 312.

5. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit. str. 121.

6. Krešimir Papić: Strani konzuli u Travniku za turske vlasti, Zbornik Zavičajnog muzeja, Travnik, Sv. 2, 1960. god., str. 12.

7. Krešimir Papić, op. cit., str. 13.

8. Krešimir Papić, op. cit., str. 13 i 14.

9. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit, str. 121.

10. Ivo Andrić: Travnička hronika, Sabrana djela II, Zagreb 1963. god., str. 103.

11. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit. str. 122.

12. H. Kreševljaković i D. M. Korkut, op. cit. str. 146-148.

ODNOSI TRAVNIK — SARAJEVO

Uspoređujući Travnik sa Sarajevom, dolazimo do zanimljivih zaključaka. Upada u oči velika razlika između vezirskih rezidencija u Travniku i u Sarajevu.

O Sarajevu smo dobro obaviješteni zbog velikog broja sačuvanih sidžila (sudskih protokola), deftera, vijesti stranih putopisaca i domaćih kroničara. Međutim, o Travniku iz toga vremena imamo samo mršave vijesti: da su u njemu stolovali veziri kao i nekoliko njihovih vakufnama iz kojih se može razabrati što su učinili za svoje novo sjedište.

Iako je Travnik dobio na ugledu i važnosti u Bosni i Hercegovini, prvi grad po bogatstvu, u toj pokrajini ostalo je Sarajevo zahvaljujući povoljnom smještaju te zanatskoj i trgovačkoj tradiciji svojih stanovnika.

Ovo se najbolje vidjelo nakon 1697. godine kad je Sarajevo bilo spaljeno od Austrijanaca. Grad se ponovo brzo podigao.

Sarajevu je za dugo vremena išla u prilog činjenica da veziri, kao nosioci vlasti, stoluju van najmoćnijeg gradskog centra u Pokrajini. Tako je Sarajevo bilo oslobođeno ingerencije predstavnika centralne vlasti koji je jedno vrijeme imao sjedište u Banja Luci, a zatim u Travniku. Ipak je najveći grad Bosne i Hercegovine vršio na cijelu Pokrajinu snažan politički, ekonomski i kulturni uticaj.

Sarajevska čaršija davala je politički ton i utjecala na događaje u unutrašnjosti preko moćnih pojedinaca i uleme. U njem se razvila trgovina i zanatstvo do te mjere da vrši razmjenu sa Orijentom, a i sa trgovačkim centrima u Italiji, Austriji i Mađarskoj. Kroničari iz 17. vijeka ističu da se u gradu sleglo veliko bogatstvo i da grad broji više od 60.000 stanovnika. Proizvodne snage u gradu su već u 18. vijeku narasle do te mjere da dolazi do pune krize esnafskog sistema koji je bio kočnica novog, naprednijeg načina proizvodnje.

Za Sarajevo je bila od izvanredne važnosti povlastica po kojoj je bilo oslobođeno od takozvane »nezle« ili prisjelice, to jest prava službenih osoba koje dolaze u unutrašnjost na besplatan prevoz, ishranu i troškove konačenja koje im osigurava stanovništvo. Ovi troškovi često su bili visoki i zavisili su od čina i položaja osobe koja je dolazila.

U 18. i sve do sredine 19. vijeka nezlom je bilo uskraćeno pravo i veziru kao sultanovom namjesniku da boravi više od tri dana i tri noći u gradu kao musafir ili gost. To je za duže vrijeme oslobodilo Sarajevo i pripomoglo je razvoju lokalne vlasti.

Vojničku moć Sarajeva predstavljaće janjičari. U Sarajevu je bio i njihov zapovjednik koji stalno vrši politički uticaj na prilike u zemlji. Tako Muhamed Hadžijahić, pišući o »Sarajevskoj muafnami« kaže:

»Politički značaj Sarajeva bio je pojačan i time što je tu sjedište jeničar-age kojemu su bili podređeni jeničari sedam bosanskih odžaka. Beglerbeg, pak izaslan od centralne vlasti, nalazio se izvan Sarajeva, u Travniku, u ekonomskom, prometnom i kulturnom pogledu, kao i po broju stanovništva daleko manje važnom od Sarajeva. Našavši se izvan neposredne beglerbegove kontrole pružala se mogućnost da se u Sarajevu u punoj mjeri razviju partikularističke tendencije, koje su se onda prenosile na ostalu Bosnu«.[1]

Najugledniji ljudi u Sarajevu bili su janjičari koji su, pored vojne službe, od 17. vijeka imali pravo da se žene i da se bave zanatstvom i trgovinom. Kao trgovci i vojnici bili su stalno u vezi s Carigradom i tamošnjim janjičarima. Povezani međusobno vojnom organizacijom, a u trajnoj vezi sa janjičarima u Carigradu i Jedrenu, bili su jedinstveni prema drugima iako su se između sebe često gložili.

Janjičari su bili i vlasnici seoskih imanja koja su im, također, donosila velike prihode. U stalnom nastojanju da svoja imanja povećaju prednjačili su u nasiljima nad kršćanskim seljacima koje su prisiljavali da se odreknu svojih prava na baštinu (čiftlučenje) dok su se istovremeno žestoko opirali oporezivanju.

Brojni veziri osjetili su snagu njihova otpora te bijahu nemoćni skršiti njihov prkos. Sarajevski janjičari bili su često u opoziciji prema sultanovom namjesniku — veziru u Travniku i onemogućavali su sprovođenje mjera centralne vlasti.

Stanovništvo Travnika, formirano od pridošlica među kojima je bio i veliki broj orijentalaca, muslimana iz evropske Turske, nije imalo ni približno toliko samosvijesti kao Sarajlije. Zato o nekom većem otporu Travničana prema vezirima ne može biti ni govora, pa iz toga vremena o otporu u Travniku nema nikakvih značajnijih vijesti.

Impozantne građevine u Sarajevu: Husrev-begova sahat kula, Begova džamija, Medresa, Ćatubhana (biblioteka), bezistani i dr., građene su kad je turska država bila u naponu svoje snage ili kad još njena moć nije opala. U to doba bosanski veziri, kao zapovijednici vojske, upadaju preko granice, grabe veliki plijen te su od tako pribavljenih bogatstava podizali objekte koji su im trebali donijeti slavu i očuvati spomen.

Ovo je još upadljivije dolazilo do izražaja u Carigradu gdje su se sticala sva bogatstva turske države stečena na ovaj način, pa je zato Carigrad i preplavljen raznim raskošno ukrašenim građevinama.

Travnik je postao vezirskom rezidencijom kad je turski polumjesec počeo gubiti na svom sjaju. Veziri sada nemaju velikih prihoda kao njihovi prethodnici pa nisu u mogućnosti podizati velike građevine. Zato je većina preostalih građevina u Travniku, iako je podignuta relativno kasno, u drugoj polovini 18. i u početku 19. vijeka, u slabom stanju jer su podignute od trošnijeg materijala. To je većinom neotesan kamen učvršćen na gredama, drvo i ćerpič, a na krovu šindra. Zato su ove građevine stradavale i nestajale u požarima kojih je bilo mnogo.

Travnički veziri vode odbrambene borbe, a ne nalaze pljačke za bogaćenje kao ni njihovi saradnici. Zato nisu bili u mogućnosti pozivati strane majstore (Dubrovčane) da učestvuju na izgradnji impozantnih objekata, kao što je to nekada radio u Sarajevu Husrevbeg.

19. vijek donio je nove zaplete koji će sa starima doživjeti svoj rasplet. Umjesto slabe Venecije dolazi na pozornicu Austrijska carevina koju, na kratko vrijeme, zamjenjuje Napoleonova Francuska.

Napoleon, želeći biti informiran iz prve ruke o događajima u svom neposrednom susjedstvu, šalje u rezidenciju bosanskih vezira svoga konzularnog predstavnika 1807. godine. Godinu dana kasnije Austrija čini to isto.

O zbivanjima, kao i o cijelom životu u Travniku iz toga vremena, najbolje smo obaviješteni zahvaljujući izvještajima tih konzula. Dok je ranije Sarajevo bilo stalni pokretač nereda koji će se širiti po Bosni, vezir je bio siguran u Travniku. Koliko možemo zaključiti iz pomenutih izvještaja, vezirov autoritet i u samom Travniku postao je vrlo malen.

Radi neprekidnih ratova koje je Turska vodila sa kršćanskim državama, a koji su od kraja 17. vijeka završavali za nju samu gotovo uvijek nesretno, stvorio se kod muslimana naročit osjećaj mržnje prema svemu što je kršćansko. Konzervativni, vezani za lokalno i naslijeđeno, u stalnom ratu sa kršćanskim državama, postali su fanatizirani radi vjerskog obilježja ovih ratova. Zato su sa neprikrivenom mržnjom gledali na svakog koji je dolazio iz ovih zemalja. Neprijateljski su dočekali i konzule koji se nisu ugodno osjećali u ovom ambijentu.

1804. u Srbiji se digao plamen socijalnog i vjerskog ustanka protiv turskog izrabljivanja. Porta ga je ugušila 1813. godine čemu su najviše doprinijele bosanske čete.

Nesumnjivi uspjesi bosanskih muslimana u gušenju ovoga ustanka, kao i u odbijanju austrijske navale na Bosnu, stvorilo je kod njih uvjerenje da su oni bedem islama. Zato su postali vrlo osjetljivi na svako uplitanje Carigrada i njegovih vlastodržaca u ono što su smatrali kršenjem svojih prava. To stvara velike probleme u budućnosti — kao djelovanje Dželaludinpaše, Abdurahmanpaše, ustanak Husein-kapetana Gradaščevića i na kraju drastičnu pacifikaciju zemlje po Omer-paši Latasu.

U svemu tome Travnik nije ostao po strani, nego je imao istaknuto mjesto u vrtlogu tih zbivanja. S reformama koje je proveo Omer-paša Latas, Travnik je mnogo izgubio, osobito time što je vezirska rezidencija konačno prenesena u Sarajevo 1851. godine.

Kad su veziri otišli iz Travnika, grad gubi svoju važnost. Ne samo da se više ne razvija onako kao do tada, nego nastaje faza stagnacije. To potvrđuje činjenicu da je prisustvo sultanovnih namjesnika u Travniku bilo ovdje od mnogo većeg značaja, nego za Sarajevo koje se uprkos tome razvijalo i jačalo zbog već pomenutih prednosti koje nije imao Travnik.

Preseljenjem vezira iz Travnika u Sarajevo u gradu će se smanjiti broj stanovništva što se vrlo negativno odražava na njegov ekonomski razvoj.

Naglo opada važnost travničke čaršije koja je snabdijevala vezira, njegovu svitu i upravne činovnike.

Zanatstvo stagnira, pa i ono koje je nekada imalo vodeću ulogu u Bosni i Hercegovini.

Neki imućni trgovci napuštaju grad, pa mnoge njihove trgovine (magaze) opustješe. Čak nije bilo interesa drugih trgovaca da ih otkupe i tako povećaju broj svojih radnji. Cijena prodanih trgovina (koje su prodavane na dražbi) i kuća bila je niža nego početkom 19. vijeka — za 50%.

Dakle s odlaskom vezira u Sarajevo, perspektiva se gubila u gradu pod Vlašićem. Iseljavanje je bilo česta pojava gotovo do konca 19. vijeka.

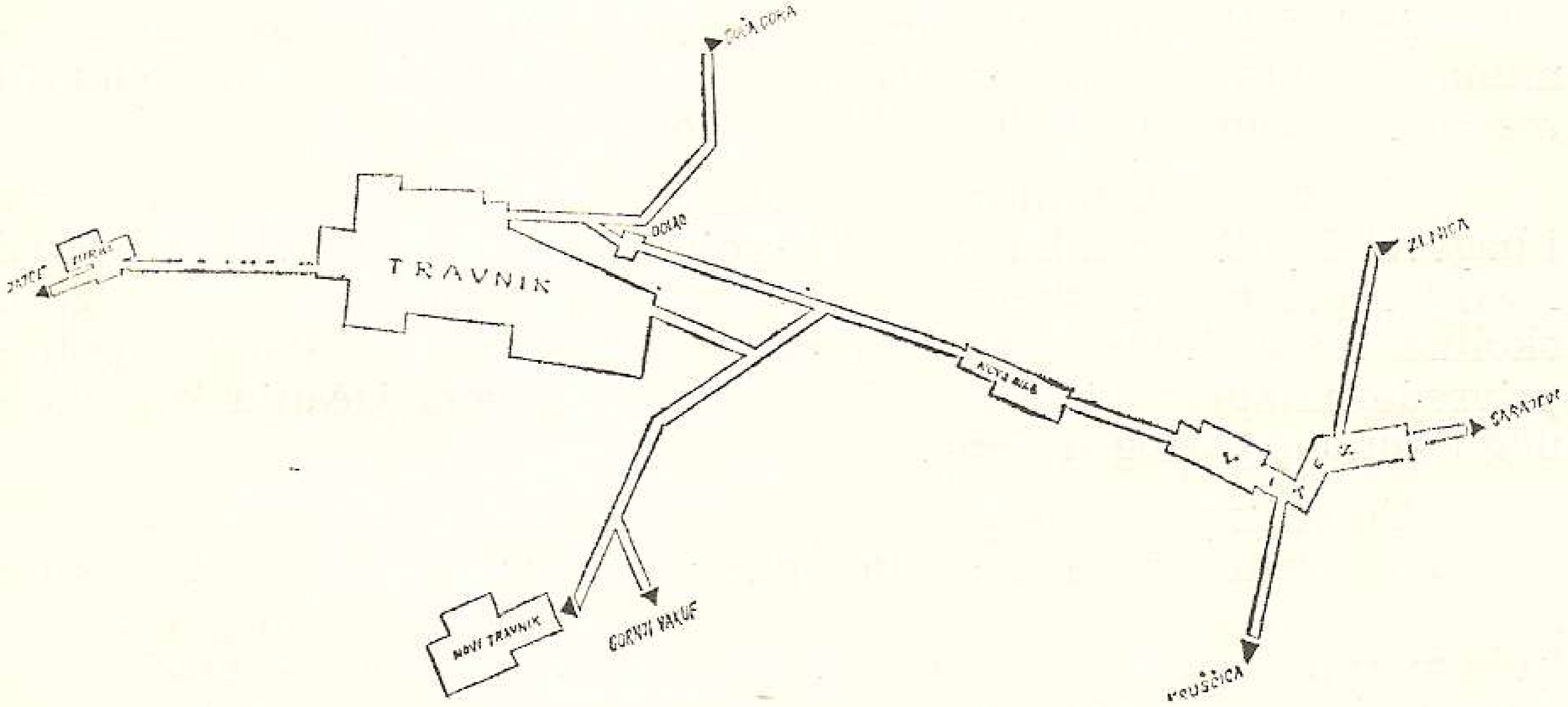

28. Travnik prema susjednim naseljima

ZABILJEŠKA

1. Muhamed Hadžijahić: Sarajevska muafnama, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XIV, Sarajevo 1964. god., str. 112.

ZAKLJUČAK

U toku razvoja Travnik je pored pogodnog odbrambenog položaja, u dolini rijeke Lašve, imao i najvažniju upravnu funkciju u Bosni i Hercegovine više od 143 godine. To je ostavilo traga u gradu, na ljudima i spomenicima kulture koji se i danas održavaju brigom njegovih građana.

Davna vremena su prohujala. Turska vlast iščezla, ali se nje još pomalo sjećaju najstariji građani ovoga grada i okoline, koji imaju 90 i više godina, jer su im o tim vremenima ostale u živom sjećanju i pamćenju priče njihovih roditelja i prijatelja.

Poslije odlaska vezira iz Travnika u Sarajevo značaj grada slabi. Tako će od prenosa vezirske stolice 1851. godine pa sve do austro-ugarske okupacije 1878. godine biti sjedište sandžakata, odnosno kajmakamata (okružja). U novoj upravi postaje sjedište oblasti, zatim župe, potom kotara (sreza) sve do 1955. godine. Danas je sjedište lokalnih organa vlasti tj. općine koja obuhvata i šire područje izvan grada. S obzirom na njegov značaj za Lašvansku regiju ostao je i dalje upravno-administrativni, zdravstveni, školski i komunalni centar cijelog područja. Tako u gradu i dalje funkcionišu međukomunalne službe Travnika, Novog Travnika i Viteza.

Travnik danas mirno živi, bez vezira, njihove svite, paša, aga i begova. Gradi svoju budućnost i svoju novu historiju. Njegov budući razvoj i prosperitet zasniva se na prirodnim bogatstvima njegove okoline, na daljnjem razvoju njegove industrije, stočarstva i poljoprivrede, unapređenju saobraćajnih veza i novom jačanju komunalnog i samoupravnog sistema.

Travnik je danas grad sa mješavinom starih, pocrnjelih, šindrom pokrivenih kuća i novih velikih modernih zgrada. U njemu sada niče sve novo, gradnja se odvija po urbanističkom planu koji ljubomorno čuva starine. Ipak, u gradu se sve mijenja, starine ostaju, pa će se pored njih u budućnosti razviti novi veliki grad. Grad i dalje ostaje tih i miran, kao da se samo uzgred prisjeća prošlosti, zbijen u kotlinama između ponosnog Vlašića i šumovite Vilenice. Kroz njega i dalje teče mala krivudava Lašva. Ona bi mogla mnogo da priča o njegovoj historiji koja je bila burna, dramatična i ponosna. Glavna ulica, koja je bila prije par godina pokockana, danas je asfaltirana. Nekad je bila turska kaldrma, a u davnoj prošlosti rimski i prehistorijski put.

Travniče, grade ispod Vlašića! O tebi su mnogi pisali. Ovjekovječio te naš nobelovac, Ivo Andrić, tvoj počasni građanin, u djelu »Travnička hronika«, jer se u tebi rodio i ugledao prvo svjetlo sunca. Za tvoju varoš kaže, da je u njenom položaju i rasporedu bilo nečeg naročitog, osobenog i ponositog. I dalje za tebe kaže:

»Njihov grad to je u stvari jedna tesna i duboka raselina koju su naraštaji s vremenom izgradili i obradili, jedan utvrđen prolaz u kojem su se ljudi zadržali da žive stalno, prilagođavajući kroz stoleća sebe njemu i njega sebi. Sa obe strane ruše se brda strmo i sastaju pod oštrim uglom u dolini u kojoj jedva ima mesta za tanku reku i drum pored nje. Tako sve liči na napola rasklopljenu knjigu na čijim su stranicama, s jedne i druge strane, kao naslikani, bašte, sokaci, kuće, njive, groblja i džamije.

Nikad niko nije izračunao koliko je sunčanih sati priroda uskratila ovome gradu, ali je izvesno da se sunce ovde docnije rađa i ranije zalazi nego u ma kojoj od bosanskih mnogobrojnih varoši i varošica. To ne poriču ni Travničani, ali zato tvrde da sunce, dok sja, nigde ne sja tako kao nad njihovim gradom«.[1]

Manje je poznato, da je o tebi pisao i naš istaknuti pjesnik Vladimir Nazor, evo njegovih stihova:

»Travnik

Travniče, s Doca u proljetnu danu
Lahor ti šumor i mirise nosi.
U ljetnoj noći čuješ, kako rosi
Biserak s neba na rascvalu granu.
Oj, baščo, strmim pod Vlašićem, što ti
Mrmori Lašva? Moj se duh odmara
U tebi. U vis tanana munara
Diže se, u ruj oblačića oti'.

Promatram tvrđu tvoju . . . . Što mi zbori
O tamnicama, o crkvi, o Tvrtku!
— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — itd.«[2]

A danas Travniče?

Prolaze tvojim ulicama stranci i turisti, slikaju tvoje džamije i druge stare spomenike i odnose sa sobom sliku tvoje davne prošlosti. Upravo zbog toga što imaš šta da pokažeš, stavili smo na tvojoj istočnoj i zapadnoj strani pri ulazu tablu sa natpisom:

»VISITES LA VIEILLE FORTERESSE«

»BESUCHEN SIE ALTBOSNISCHEN KASTEL«

»POSJETITE SREDNJOVJEKOVNU TVRĐAVU«

ZABILJEŠKE

1. Ivo Andrić, op. cit., str. 13. i 14.

2. Vladimir Nazor: Travnik, Prosvjeta, Zagreb 1913. godine, str. 172.

ZUSAMMENFASUNG

TRAVNIK DER WESIRE ZUR ZEIT

Travnik wurde im Jahre 1464. zum erstenmal amtlich in den türkischen Urkunden (Schriftbeweisen) erwöhnet. Es war wahrscheinlich damals gewesen, als Sultan Mehmed II mit seinen Soldaten für den Überfall in Jajce in dieser Stadt, vorbereitet hat. Es ist ganz möglich dass die alte Stadtfestung (Kastel) noch zur Zeit des mittelalterlichen Bosniens d. h. im 15. Jahrhundert von König Ostoja oder Tvrtko II erbaut wurde.

Die Türken werden hier am Anfang des 16. Jahrhunderts befestigen wo sie auch ihre Militarbesatzung unterbringen werden. Damit kriegen sie eine bessere Gelegenheit auf ihre weitere Eroberungen auszugehen. Eine raschere und bedeutendere Entwicklung der Stadt begann eben während der Türken. Unten an dem Kastel wuchs die Stadt (im heutigen Sinne) d. h. Handwerkviertel Marktplatz gennant (Čaršija). Die Stadt wurde immer mehr ein militäricher und ämtlicher Mittelpunkt Bosniens und der Herzegovina. Zu dieser grossen Bedeutung der Stadt trug auch ihre gute geographische Lage bei (Das sind Komunikationsbindungen Vrbas — Lašva — Bosna). Die besondere Bedeutung gewonn Travnik als Wesir von Sarajevo in Travnik übersiedelt hatte. Damals wurde Travnik Regierzentrum (Hauptstadt) des ganzen Bosnien und Herzegovina. Wesir überging in Travnik im Jahre 1699. weil Sarajevo von den österreichischen Soldaten, unter der Führung des Prinzen Eugen von Sawoya im Jahre 1697. verbrannt wurde.

Wesire werden bis zum Jahre 1851 (fast 146 J.) in Travnik residieren. Omer Pascha Latas brahte danach wieder die Residenz in Sarajevo über.

Wesire, die Regente des Sultans waren, erbauten in Travnik, zu verschiedenen Zwecken, viele interessante Gebäude. In der Stadt wurden bis zur Mitte des 18 Jahrhunderts 17 Moscheen, 2 öffentliche Badeanstalten, 2 Kaufladen, 2 Uhrtürme öffentliche Wasserableitung n. a. erbaut. Zu dieser Zeit entwickelten sich alle türkische Handwerke dessen Erzengnisse gar bis Istambul, Triest und Wien ausgeliefert wurden.

In der Entwiecklung der Stadt ragten sich besonders Elči Ibrahim Pascha anfangs des 18. Jahrhunderts, und Mehmed Pascha

Kukavica Mitte des 18. Jahrhunderts hervor, die Stifter viele diese Austalten waren.

Die herrschende Klasse zu dieser Zeit sind ausnahmlos die türkische Feudalen, während die christliche Bewohner keine Berechtigung hatten. Die erste christliche Schule wird erst im 19. Jahrhundert erbaut worden.

Eine besondere Bedeutung gewann Travnik am Anfang des 19. Jahrhunderts, weil sie der Sitz der ersten Konzulen in Bosnien und Herzegovina wurde. Frankreichskonzulat wurde in Travnik im Jahre 1806. eröffnet, der bis zum Jahre 1814. d. h. bis zum Verfall Napoleon des Ersten, arbeiten wird. Da Österreich den Franzosen parieren wollte, stellte es auch im Jahre 1807. in Travnik sein Konsulat her, der bis zum Jahre 1821. da sein wird.

Diese Zeiten hat unser Literaturnobelpareisträger Ivo Andrić in seinem Werk die Cronik von Travnik (Wesire und Konsulen) geschieldert.

Als Wesire von Travnik weggegangen sind verliert die Stadt immer nuhr an Bedentung.

Mit der austro-ungarische Okkupation beginnt Industrie zu entwiekeln, die immer mehr in unserer Zeit fortsetzt und entwickelt.

UPOTREBLJENA LITERATURA

Ivo Andrić,
Travnička hronika, Sabrana djela II, Mladost Zagreb, 1963. godine

Ivo Andrić,
Nemirna godina (pripovjetke) Sabrana djela V, Mladost Zagreb 1963. godine

Safvet-beg Bašagić-Redžepašić,
Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od godine 1463—1850), Sarajevo 1900. god.

Safvet-beg Bašagić-Redžepašić,
Najstariji ferman begova Čengića, GZM, Sarajevo, 1897. godine.

Fra Mijat Batinić,
Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova boravka, Zagreb, 1887. godine.

Alija Bejtić,
Banja Luka pod turskom upravom, N. S., Sarajevo I, 1953. godine.

Alija Bejtić,
Elći — Hadži Ibrahim-pašin vakuf u Travniku, Sarajevo, 1942. godine.

Alija Bejtić,
Građevine Mehmed-paše Kukavice u Bosni, Prilozi za orijentalnu filologiju i historiju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, sv. VI, Sarajevo.

Alija Bejtić,
Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika, N. S., II, Sarajevo, 1954. godine.

Alija Bejtić,
Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Prilozi OF III-IV, 1952—1953. godine.

Alojz Benac,
Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, GZM, S IV-V, Sarajevo 1950.

Evlija Čelebija,
Putopis — odlomci o jugoslavenskim zemljama, preveo H. Šabanović, Sarajevo, 1954. godine.

Vladimir Ćorović,
Bosna i Hercegovina, Beograd, 1925. godine.

Dr Branislav Đurđev,
O vojnicima (s osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka), GZM, 1947. godine.

Nedim Filipović,
Dva pitanja iz prvog srpskog ustanka, Pregled, Sarajevo, 1954. godine, br. 2.

Franjevački vijesnik, god. XXXVIII, 1931. godine.

Hamid Hadžibegić,
Džizija ili harač, Prilozi OF III-IV, V; 1953—1954, 1955. godine.

Muhamed Hadžijahić,
Petstogodišnjica Sarajeva, Pregled, Sarajevo, 1961. godine. br. 5.

SADRŽAJ

Uvod 7
Travnik, položaj i geografski smještaj 9
Postanak grada i osvajanje od Turaka 11
Stari grad — tvrđava 18
Položaj Travnika u administrativnoj podjeli Bosne do 18. vijeka 22
Veziri u Travniku 28
Značaj vezira za grad 36
Prilike u zemlji i djelovanje vezira 49
Ajansko vijeće 52
Razvitak grada pod Turcima 54
Ekonomski i društveni odnosi 58
Zanati 60
Trgovina 67
Stanovništvo i vjerske zajednice 72
Društveni život i odnosi 84
Prve škole u Travniku 94
Najznačajniji spomenici islamske kulture u gradu — džamije . 103
Ostali spomenici kulture 119
Požari 128
Prvi strani konzuli u Travniku i Bosni 130
Odnosi Travnik — Sarajevo 140
Zaključak 144
Kratak prevod na njemački jezik (Zusammenfassung) 146
Upotrebljena literatura 148
Tumač manje poznatih turcizama i drugih riječi 151
Popis crteža, slika i gravura Travnika 155

Muhamed Hadžijahić,
Sarajevska muafnama, Godišnjak Društva istoričara BiH, godina IV, Sarajevo 1964. god., str. 112.

Adem Handžić,
Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša, Prilozi OF, V, 1954—1955. godine.

Historija Naroda Jugoslavije, I, II, Zagreb, 1953, 1959. godine.

Vjekoslav Jelević,
Iz prepiske francuskog generalnog konzula u Travniku u godinama 1807—1814, GZM, XVI, 1906. godine.

Fra Julijan Jelenić,
Ljetopis fra Nikole Lašvanina, GZM, XXVII, 1915. godine.

Fra Julijan Jelenić,
Spomenici kulturnog rada Franjevaca Bosne Srebrene, Mostar 1927. godine.

Konstantin Jireček,
Istorija Srba, II i III, Beograd, 1923. godine (preveo i dopunio J. Radonić).

Ivan fra Jukić,
Zemljopis i povijesnica Bosne, Zagreb, 1851. godine.

Hamdija Kapidžić,
Jedan francuski izvještaj o Bosni iz godine 1810, Godišnjak istorijskog društva BiH, IV, Sarajevo, 1954. godine.

Milan Karanović,
Iseljeni Drobnjaci, GZM, 1925. godine, XXXVII.

Vjekoslav Klaić,
Povijest Hrvata, II/3, Zagreb.

Vjekoslav Klaić,
Pocijest Hrvata, II/3, Zagreb.

Hamdija Kreševljaković,
Banje u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1952. godine.

Hamdija Kreševljaković,
Dženetići, Radovi Naučnog društva NRBiH, II.

Hamdija Kreševljaković,
Esnafi i obrti u starom Sarajevu, Sarajevo 1958. godine.

Hamdija Kreševljaković,
Hanovi i karavanseraji u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1957. godine.

Hamdija Kreševljaković,
Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1954. godine.

Hamdija Kreševljaković,
Naši bezisteni, N. S., II, 1954. godine.

Hamdija Kreševljaković,
Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom, Prilozi O. F. II, 1951. godine.

Hamdija Kreševljaković,
Sahat kule u Bosni i Hercegovini, N. S., IV, 1957. godine.

Hamdija Kreševljaković,
Saraji ili dvori bosanskih namjesnika, N. S., III, 1953. godine.

Hamdija Kreševljaković,
Stari bosanski gradovi, N. S., I, 1953. godine.

Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić,
Podaci o tvrđavama u Derventi i Travniku iz početka XIX stoljeća, N. S., IV, 1957. godine.

Hamdija Kreševljaković i Derviš Korkut,
Travnik u prošlosti (1464—1878), Zavičajni muzej Travnik, 1961. godine.

Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić,
Vojno geografski opis Bosne pred Dubički rat 1785. godine, Sarajevo, 1957. godine.

I. Kukuljević — Sakcinski,
Putovanje po Bosni, 1858. god.

Dr Mihovil Mandić,
Vezirski grad Travnik, Zagreb, 1931. godine.

Đoko Mazalić,
Hrišćanski nišani u okolini Travnika, N. S., IV, 1957. godine.

Đoko Mazalić,
Nekoliko starih ikona, N. S., II, 1954. godine.

Đoko Mazalić,
Travnik i Toričan, GZM, 1948. godine.

Matija Mažuranić,
Pogled u Bosnu, Zagreb, 1842. god.

Mehmed Mujezinović,
Turski natpisi iz XVI stoljeća iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine, Pirlozi O. F., III-IV, 1952—1953. godine.

Mehmed Mujezinović,
Turski natpisi u Travniku i njegovoj okolini, Prilozi za orijentalnu filologiju, Orijentalni institut u Sarajevu, Sv. XIV—XV i Sv. XVI—XVII.

Žarko Muljačić,
Francuski diplomati u Bosni 1793. god. i osnivanje francuskog konzulata, God. ist. društ., Sarajevo 1954. god.

Mula Mustafa Bašeskija,
Kronika, preveo R. Muderizović, GZM, XXX, 1918. godine.

Krešimir Papić,
Stari konzulati u Travniku, za turske vlasti, Zbornik Zavičajnog muzeja Travnik, Sv. 2. 1960. godine.

Karlo Peez,
Otomanski valije u Bosni, GZM, I, 1889. godine.

Dr Jozo Petrović,
S arheologom kroz Travnik, Zagreb, 1931. godine.

Dr Milan Prelog,
Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade.

Dr Vasilj Popović,
Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba, Spomenik SKALXIX, Beograd, 1929. god.

Vladislav Skarić,
Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije, Sarajevo, 1937. godine.

Vladislav Skarić,
Porijeklo Pravoslavnog naroda u Sjeverozapadnoj Bosni, GZM, 1919. godine.

Franjo Rački,
Prilozi za geografsko statistički opis bosanskog pašaluka, Starine JAZU, XIV.

Hazim Šabanović,
Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959. godine.

Lj. Thalloczy-E. Šufflay,
Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca, Zagreb, 1916. godine.

Dr Ćiro Truhelka,
Bošnjaci i prvi srpski ustanak, GZM, XXIX, 1917. godine.

Dr Ćiro Truhelka,
Izvadak iz kronike fra Nikole Lašvanina, GZM, I, 1889; II, 1890. godine.

Kamilo Zabeo,
Travnička spomenica, Sarajevo, 1932. godine.

Stipan Zlatović,
Izvještaj o Bosni iz godine 1640. od Pavla iz Rovinja, Starine, JAZU, XXIII.

TUMAČ MANJE POZNATIH TURCIZAMA I DRUGIH RIJEČI

A

abdest	— umivanje muslimana pred molitvu
aga	— gospodar, niži feudalac, činovnik na sultanovu dvoru
ajan	— prvak, velikaš narodni predstavnik grada ili kraja
akča	— turska novčana jedinica, kovani srebrni novac
aščija	— kuhar
aščinica	— kuhinja, orijentalni tip restorana
ašere (arapski)	— odlomak iz Kur-ana što se neobavezno glasno recitira poslije zajedničke molitve
aširet	— pleme

B

bakal	— trgovac mješovite robe,
baša	— prvak, odličnik među janjičarima
bašeskija	— isluženi janjičar
beg (bej)	— plemić, upravitelj imanja, svaki gospodin, pa i stranac
beglerbeg	— beg begova, carski namjesnik u pokrajini, obično vezir sa tri tuga (konjska repa)
beglerbegluk	— najviša vojna i upravno-teritorijalna jedinica u Turskoj
berat	— isprava o imenovanju
bezistan	— istočnjački tip robne kuće
bostan (perzijski)	— povrtnjak
bujuruldija	— zapovijest visokih turskih dostojanstvenika
buljuk	— odred od 50 do 100 vojnika
buljukbaša	— zapovjednik jednog odreda, čete

Č

čaršija	— trg, pijaca, mjesto prodaje
čauš	— narednik u vojsci, u esnafu pomoćnik starješine (ćehaje)
čibukčija	— obrtnik koji izrađuje čibuke, štapiće duge a šuplje za pušenje
čifluk	— zemljište spahije u obradi kmeta

Ć

ćehaja	— zastupnik, nadzornik, starješina ceha
ćeif	— dobra volja, uživanje
ćurčija	— krznar

D

darusseade	— aga — nadzornik, kome se podnosio godišnji izvještaj o obračunu vakufskih prihoda (za vakufe)
defter	— knjiga popisa imanja katastarskih prihoda i svaka važnija knjiga
defterdar	— šef finansija u Turskoj
derbend	— klanac
derbendžija	— čuvari koji su osiguravali prolaz putnicima i vojsci kroz klance i na opasnim mjestima
derviš (per.)	— siromah, kaluđer, član nekog muslimanskog mističkog reda
devrihan	— vjerski službenik koji glasno recitira Kur-an u džamiji petkom prije podne (džuma namaz)

din	— vjera
divan	— dvor (ured) sultanov ili vezira njegova namjesnika u pokrajini
dizdar	— zapovjednik gradske tvrđave
Dokuzi (tur. dokuz = devet)	— ime česme u Travniku na Varoši u blizini Hasanagine (ili Jeni) džamije. Ova česma dobila je ime po tome što je imala devet lula, na koje je tekla voda
dova (ar.)	— molitva vjernika
dunđer	— graditelj, priučeni majstor više zanatskih poslova

DŽ

džabija (ar.)	— pobirač vakufskih prihoda
džamija	— muslimanska bogomolja
džebhana	— skladište municije
džizija (ar.)	— porez podanika, glavarima za kršćane koji nisu išli u vojsku
džuma namaz	— molitva muslimana petkom
džuz (ar.)	— trideseti dio Kur-ana, nekad posebno uvezan

Đ

đaur	— nevjernik, pogrdno ime za kršćane
đumruk	— državna carina

E

efendija	— gospodin
ejalet	— vidi (isto) beglerbegluk
ekmeščija	— pekar
emin (ar.)	— upravitelj, povjerenik (upravlja dobrima)
erazi-mirija	— državna zemlja u Turskoj
esnaf	— udruženje zanatlija iste struke (ceh)
ezan	— poziv na molitvu

F

feraš (ar.)	— službenik koji mete i stere džamiju
ferman	— pismena sultanova naredba
filurija	— porez koji su plaćali Vlasi

G

gazi	— pobjednik, ratnik, osvajač
groš	— vrsta novca vrijednijeg od akče

H

hadži	— hodočasnik u Meku
hafiz (ar.)	— titula osobi koja zna Kur-an napamet
hak	— feudalna dažbina
halvetija	— pripadnik istoimenog derviškog reda
haman (ar.)	— javno kupatilo
han	— javno konačište
harab	— dotrajalo
harač	— porez na zemlju
has	— feudalni posjed u Turskoj preko 100.000 akči
hasura	— prostirač od rogoznice
habit (ar.)	— službenik u džamiji koji obavlja molitvu petkom u podne
hatma	— molitva za duše umrlih osoba
hazna	— blagajna, kasa
haznadar	— blagajnik
heftaluk	— sedmična plaća
hodža	— muslimanski svećenik
hudžet (ar.)	— kupoprodajni ugovor

I

ićindija	— treća muslimanska molitva u tri sata poslije podne
imam (ar.)	— džamijski službenik koji predvodi u molitvi
ispendža	— dažbina kršćana gospodaru zemlje

J

janjičari	— nova sultanova vojska (pješadija)
juzbaša	— vojni zapovjednik, kapetan

K

kadija	— sudac
kadiluk	— sudska teritorija
kajmekan	— zamjenik sultanova namjesnika (vezira)
kajin (ar.)	— služitelj džamije
kalfa	— majstorski pomoćnik
kantar	— sprava za mjerenje težine
kanuni	— zakoni u Turskoj
kanunnama	— zakonik
kapudžija	— pripadnik dvorske straže
kasap	— mesar
kazaz	— svilar
Kor-an	— sv. knjiga koja sadrži vjersko učenje osnivača islama proroka Muhameda, izvor islamskih zakona

M

mahala	— ulica, gradska četvrt
mahzar (mazhar)	— predstavka
medresa (ar.)	— muslimanska srednja (nekad viša) škola
mekteb (ar.)	— muslimanska škola
mikrab (ar.)	— mjesto za imama u džamiji,
minber	— govornica za molitvu petkom i Bajramom
mualin (ar.)	— učitelj u mektebu
muderis (ar.)	— profesor u medresi
muftija (ar.)	— učeni tumač šerijata
muhardar (per.)	— čuvar pečata
mujezin (ar.)	— džamijski službenik koji s džamije najavljuje molitvu
mukabeledžija	— službenik na vezirovu dvoru
munara	— toranj uz džamiju
musala	— otvoreni prostor s mihrabom i minberom za obavljanje molitve
muteselim	— vezirov povjerenik u većem mjestu
mutevelija (ar.)	— upravitelj vakufa (zadužbine)

N

nalbant	— potkivač konja
namaz (per.)	— molitva

O

odaja	— soba
orijent	— istok

P

paša	— titula visokih turskih upravnih i vojničkih zapovjednika
pašaluk	— pokrajina
Porta	— naziv za tursku vladu

R

ramazan	— deveti mjesec muslimanskog kalendara (post)
ruždija	— srednja turska škola

S

sabah namaz	— jutarnja molitva prije izlaska sunca,
sandžak	— oblast, okrug
sandžakbeg	— namjesnik sandžaka
sarač	— sedlar, remenar
saraj (per.)	— dvor
serdar (per.)	— zapovjednik janjičara u jednom mjestu
sidžil (ar.)	— protokol u koji se unose javne isprave

Š

šadrvan (per.)	— natkriven vodoskok
šeher	— grad, varoš
šejh (ar.)	— upravitelj, tekije derviškog reda
šerbe	— slatko osvježavajuće piće
šerijat	— naziv za islamsko pravo

T

tabhana	— radionica za preradu kože
tefter-ćehaja	— zamjenik tefterdara
tekija	— derviška kuća i bogomolja
telal (ar.)	— čaršijski glasnik
terzija (per.)	— krojač građanske odjeće
teskeredžija	— bilježnik na vezirovu dvoru
timar	— zemljište feudalca, leno
tomruk	— vodovodna cijev od borovine ili gline
tufekčija	— puškar
turban	— bijelo platno koje muslimani obavijaju oko glave (hodže)
turbe	— nadgrobni spomenik
tutum	— duhan

U

ulema	— muslimanska vjerska inteligencija
uvakufiti	— založiti

V

vaiz (ar.)	— propovjednik
vakuf (ar.)	— zaklada, zadužbina dobra u društvene ili vjerske svrhe
vakufnama	— privatna isprava osnivanja vakufa
valija (ar.)	— sultanov namjesnik ili vezir u pokrajini
vezir (ar.)	— paša sa tri tuga i član sultanovog divana

Z

zaim	— posjednik, vlasnik zeameta (zijameta)
zijamet (zeamet)	— feudalni posjed s prihodom od 20.000 do 100.000 akči godišnje
zulum	— nasilje

POTPIS CRTEŽA, SLIKA I GRAVURA TRAVNIKA

Naziv — Str.

1. Travnik u dolini Lašve i položaj prema dolini Bosne (crtež) 10
2. Batalov grob kod Turbeta (slika) — — — — — — 12
3. Zidine Starog grada sa glavnom kulom (slika) — — — 14
4. Srednjovjekovna tvrđava sa podgrađem (slika) — — — 18
5. Plan Starog grada (crtež) — — — — — — — — 19
6. Srednjovjekovna tvrđava noću (slika) — — — — — 20
7. Stari grad iz 18. vijeka (gravura) — — — — — — 25
8. Česma Perišan Mustafe-paše (slika) — — — — — 42
9. Vezirski konak — dvor (slika) — — — — — — — 55
10. Lončari iz Pulca (slika) — — — — — — — — 64
11. Kačari iz Gradine (slika) — — — — — — — — 65
12. Stara Gornja čaršija (slika) — — — — — — — 70
13. Prostorni razvoj grada Travnika (crtež) — — — — — 74
14. Katolička crkva u Docu (slika) — — — — — — 82
15. Pravoslavna crkva u gradu (slika) — — — — — — 82
16. Feudalna kuća (slika) — — — — — — — — — 85
17. Muslimanska narodna nošnja (slika) — — — — — 87
18. Seljačka nošnja kod katolika (slika) — — — — — 89
19. Seljačka ženska nošnja kod pravoslavnih (slika) — — — 90
20. Franjevački samostan u Gučoj Gori (slika) — — — — 98
21. Jeni džamija (gravura) — — — — — — — — 106
22. Sulejmanija ili Šarena džamija (slika) — — — — — 109
23. Hadži-Alibegova džamija sa sahat kulom (slika) — — — 113
24. Medresa sa džamijom iz 18. vij. (slika) — — — — — 117
25. Turbe Muhsin-zade, Abdulah-paše, Dželaludin-paše i Perišan Mustafe-paše (slika) — — — — — — — — 120
26. Sahat kula na Musali — — — — — — — — — 123
27. Miteserov opis travničke tvrđave (faksimil) — — — — 135
28. Travnik prema susjednim naseljima (crtež) — — — — 143